

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 65

Київ
2021

Редакційна колегія

Голова редколегії:

КОЦУР Анатолій, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

ВІХАВАЙНЕН Тімо, професор, Гельсінкський університет, Фінляндія.

ГОНГ Согу, доктор філософії (культура, фольклор), професор, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Сеул, Республіка Корея.

ГРЕЛКА Франк, доктор наук, науковий співробітник, Центр міждисциплінарних польських студій, Європейський університет Віадріна, Франкфурт (Одер), Німеччина.

ЛАТИШ Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

МАРКОВА Міра, доцент, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», Софія, Болгарія.

РЕМІ Йоганнес, доктор філософських наук, доцент Гельсінкського університету, Фінляндія.

РИЖОВ Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

СІЛЬВЕННОЙНЕН Оула, доктор наук (історія), Гельсінкський університет, Фінляндія.

СРІБНЯК Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна.

ХАКАМІЕС Пекка, професор емеритус, кафедра фольклористики, університет Турку, Фінляндія.

ШАНТЕК Горан Павел, доктор філософії (етнологія), професор, Загребський університет, Хорватія.

Відповідальний секретар:

ПИЛИПЕНКО Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

Адреса редакційної колегії

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Журнал видається тричі на рік.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 3 від 30 вересня 2021 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до Переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») за спеціальністю «Історичні науки» (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS

Collection of scientific works

ISSUE 65

Kyiv
2021

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS: collection of scientific works.

Issue 65. – Kyiv, 2021. – 144 p.

<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65>

Editorial Board

Editor-in-Chief:

KOTSUR Anatolii, *Doctor of History, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

VIHAVAINEN Timo, *Professor, University of Helsinki, Finland.*

HONG Sogu, *Ph.D. (Culture, Folklore), Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea.*

GRELKA Frank, *PhD, Research Assistant, Center for Interdisciplinary Polish Studies, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany.*

LATYSH Yuriy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

MARKOVA Mira, *Associate Professor, PhD., Dean of the Faculty of History, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.*

REMY Johannes, *Doctor of Philosophy, Associate Professor at the University of Helsinki, Finland.*

RYZHOV Serhiy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

SILVENNOINEN Oula, *PhD (History), Academy Research Fellow, University of Helsinki, Finland.*

SRIBNIAK Igor, *Doctor of History, Professor, Head of the Chair of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine.*

HAKAMIES Pekka, *Professor emeritus, Department of Folkloristics, University of Turku, Finland.*

ŠANTEK Goran Pavel, *PhD. (Ethnology), Professor, University of Zagreb, Croatia.*

Executive Secretary:

PYLYPENKO Viktor, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

Address of editorial board

01601, Kyiv, Volodymyrs'ka str., 60, Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of History, Department of Ethnology and Local Lore, room 352

e-mail: etnichna.istoria@gmail.com

<http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

The authors of the articles are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, quotations, proper names, geographical names and other information.

The journal is published three times a year.

**Recommended to publishing by the Academic Council of Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol № 3, September 30, 2021)**

The collection of scientific works «Ethnic History of the European Nations»
is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category «B»)
in the specialty «Historical Sciences»
(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 03.17.2020 No. 409).

Registration Certificate № 11061, the KV series.

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

ЗМІСТ

Гетьман Володимир. Про походження українців (народу, який проживав на історичних землях України).	7
Рудь Микола. Ободритське князівство на завершальному етапі політичної незалежності (30–60-ті рр. XII ст.).	19
Борисенко Валентина. Архівні фольклорно-етнографічні документи – важливе джерело для вивчення етнічної історії українців.	27
Ликова Оксана. Глиняні «коні» Михайла Китриша.	36
Кухаренко Олександр. Статуси головних дійових осіб українських весільних обрядів.	41
Чернега Петро, Козак Олексій. Колекційна діяльність та заснування родиною Богдана і Варвари Ханенків музею зарубіжного мистецтва.	49
Житкова Олесья. До сторіччя заснування УАПЦ у м. Києві: передумови відродження церкви (1917–1921 рр.).	65
Кучер Володимир, Щебетюк Наталія, Глоба Ольга. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.).	72
Срібна Марія. Нагрудні знаки Українського Товариства Червоного Хреста у 1930–1940 роках.	81
Пивовар Сергій. Етнічні росіяни на службі у військових формуваннях СС нацистської Німеччини (1941–1945 рр.).	90
Пониपालяк Олександр. Діяльність українського визвольного руху в Криму у 1941–1943 роках: від ідеологічного обґрунтування до практичних кроків.	98
Сидорович Олександр. Продаж алкогольних виробів в українському селі в другій половині 1940-х – 1980-х роках (на матеріалах діяльності Укоопспілки).	104
Гнідик Ірина. Культурна спадщина островів Італії: сучасні тенденції збереження та популяризації.	110
Кошовий Сергій. «Сінянь» («Впорядковані по роках») як історичне джерело стародавнього Китаю.	119
Пількевич Андрій. Теоретико-методологічні перспективи сучасної популярної культури.	125
Капельюшний Валерій, Пилипенко Віктор. Історіографія соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Рецензія на монографію Олександра Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): Історіографічний дискурс. Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2021. – 364 с.».	130
Сидоренко Андрій. Фундаментальне дослідження з української фольклористики. Рецензія на монографію Костянтина Рахна «Крик кажана: гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. – 1472 с. – (Українські керамологічні студії; вип. 22)».	135
Казьмирчук Григорій, Костенко Олена, Казьмирчук Марія. «Этот день мы приближали, как могли...». Рецензія на книгу «Жаркевич М. Ф. Я вернусь к тебе, любимая... (Письма с фронта. 1942–1945 гг. Из личного архива семьи Жаркевичей) / Вступ. статья, комментарии, составитель Н. М. Жаркевич. – Нежин: Издатель ЧП Лысенко Н. М., 2021. – 228 с.».	140

CONTENTS

Hetman Volodymyr. About the Origin of Ukrainians (people who lived in the historic lands of Ukraine).	7
Rud Mykola. Obodrit Principality at the Final Stage of Political Independence (30–60-ies of the 12th century).	19
Borysenko Valentyna. Archival Folklore-Ethnographic Documents as an Important Source for Study of the Ukrainians Ethnic History.	27
Lykova Oksana. Clay «Horses» by Mykhailo Kytrysh.	36
Kukhareiko Oleksandr. Statues of the Main Characters of Ukrainian Wedding rites.	41
Chernega Petro, Kozak Oleksii. Collection Activity and Establishment by the Family of Bohdan and Varvara Khanenko the museum of foreign art.	49
Zhytkova Olesya. To the centenary of the UAOC founding in Kyiv: preconditions for the revival of the church (1917–1921).	65
Kucher Volodymyr, Shchebetiuk Nataliia, Hloba Olha. Food Dictatorship of the Bolshevik Regime – a Means of Organization of Famine in Ukraine (1921–1923).	72
Sribna Mariya. Breastsplates of Ukrainian Red Cross Society in 1930–1940.	81
Pyvovar Serhii. Ethnic Russians in Service in the Military SS Formations of Nazi Germany (1941–1945).	90
Ponypaliak Oleksandr. Activities of the Ukrainian Liberation Movement in Crimea in 1941–1943: from Ideological Justification to Practical Steps.	98
Sydorovych Oleksandr. Sale of Alcoholic Products in the Ukrainian Village in the Second Half of the 1940s – 1980s on the Materials of the Ukoopspilka).	104
Hnidyk Iryna. Cultural Heritage of the Italian Islands: Current Trends in Preservation and Promotion.	110
Koshovyi Serhiy. «Xinian» as a Historical Source of Ancient China.	119
Pilkevych Andrii. Theoretical and Methodological Perspectives of Modern Popular Culture.	125
Kapeliushnyi Valerii, Pylypenko Viktor. Review of the monograph by Oleksandr Bondarenko «Cities of Dnieper Ukraine During the Imperial Era (1785–1917): Historiographical Discourse. Kropyvnytskyi: Publisher Lysenko V. F., 2021. – 364 p.».	
Sydorenko Andriy. Fundamental Research on Ukrainian Folklore Review of the monograph by Kostyantyn Rakhno «Bat's Cry: Pottery Craft in the Folklore Heritage of the Ukrainians: a monograph. Opishne: Ukrainian Ethnology, 2020. – 1472 p. – (Ukrainian Ceramological Studies; issue 22)».	135
Kazmyrchuk Grygorii, Kostenko Olena, Kazmyrchuk Mariia. «This day we brought as close as we could...». Review of the book «Zharkevich M. F. I will return to you, beloved ... (Letters from the front. 1942-1945. From the personal archive of the Zharkevich family) / introductory article, comments, compiled by N. M. Zharkevich. – Nizhyn: Publisher P E Lysenko N. M., 2021. – 228 p.».	140

ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ (НАРОДУ, ЯКИЙ ПРОЖИВАВ НА ІСТОРИЧНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ)

Володимир Гетьман

ABOUT THE ORIGIN OF UKRAINIANS (PEOPLE WHO LIVED IN THE HISTORIC LANDS OF UKRAINE)

Volodymyr Hetman

The article analyzes in detail the problematic issues of the origin of the Ukrainian ethnic group, reveals almost two hundred years of history of their study.

Once again, the raised problem testifies to its relevance for today's Ukraine and its people, when once again in Ukrainian history there was a question of the fragility of state independence, and even the loss of not only sovereignty but also national identity of the ancient Ukrainian people.

The author traced (to the extent allowed by the framework of the article) during the evolutionary (historical) path (development of life) of the inhabitants of Ukraine the duration (continuity) of ethnogenetic processes that took place in its modern territorial boundaries. The question of the autochthony of the Ukrainian people in their native land was raised. Such consideration could not bypass the neighboring territories of Ukraine, where we lived, where we came from and where our ancient ancestors migrated.

The modern ethnic genome (root) of Ukrainians is derived on the basis of written sources and features (physical anthropological type, dialects, clothing, etc.) of peoples (tribes, ethnic groups, nationalities) who lived more or less long within the territorial boundaries of modern Ukraine.

However, the author takes the historical memory of the people about their original territories and their inhabitants (ancestors) as the defining ethnic feature that distinguishes one ethnic group from another (for the Ukrainian people, in particular), this idealistic Spirit of the earth, which provides (should provide) it the population's vitality and will to fight for their Ukrainian State.

In order to solve the problematic issues raised in the article, the author once again calls for (offers) a cross-cutting (evolutionary) approach, connecting the potential heuristic capabilities of a whole cohort of related sciences (humanities and beyond), fanatically in love with scientists, young and venerable scientists.

Keywords: ethnos, ethnogenetic processes, evolution, history, physical anthropological type, historical memory, Ukrainian people.

Проблема етногенезу українців, і загалом слов'ян, місця знаходження їх прабатьківщини є однією з «свибородих» (з кінця XIX ст.) у стародавній історії України та наук, безпосередньо пов'язаних з нею. Над цією проблемою працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів: М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Хвойка, М. Грушевський, Хв. Вовк, В. Петров (1992), М. Брайчевський (1995), М. Чубатий (1963), Я. Дашкевич (1993), В. Баран (1981), Л. Залізняк (2019), С. Сегеда (2013) та ін. Напрацювання в цій області опираються на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, О. Стрижака (1967), Г. Півторака (1996) та інших вчених.

На сьогодні зазначена проблема далека від остаточного розв'язання. І коли буде розв'язана – справа часу, бо «заслуга» науки, як відомо, відкриваючи, виясняючи певні, «заплутані», питання, вона ставить миттєво нові (О. Македонський розрубав «вузол», а вчені так не вміють), що потребують подальших досліджень (фізики це називають принципом невизначеності, сформульованим відомим фізиком В. Гейзенбергом), а в питаннях сивої давнини й поготів. Відтак, роботи у науковців майбутніх поколінь не зменшаться (зокрема, відтворення мови, деталей життя, побуту, психології тощо попередніх, далеких у минулому, поколінь – на теренах сучасної України).

При написанні статті ми дотримувалися чотирьох рівнів методології науки: філософсько-світоглядного, загальнонаукового, конкретно-наукового і техніки досліджень. Для доведення власних положень було використано аналітичний методологічний прийом (метод аналізу, метод інтроспекції – аналіз власних переживань і цінностей). Також застосовано низку інших методів, зокрема загальнонаукові (логічні) – синтезу, абстракції, індукції і дедукції; конкретно-наукові (порівняльно-історичні, спостереження).

Мета статті – показати актуальність пошуку нових (креативних) шляхів і форм збереження і відновлення української ідентичності, коротко прослідкувати еволюційний (історичний) шлях формування українського народу (етносу) від найдавніших (археологічно зафіксованих) його пращурів на тлі катастрофічного нівелювання споконвічних ментальних особливостей українців-русів і зникаючого ландшафтного різноманіття української барвистої природи, висвітлити глибинні гуманістичні витоки етногенетичних процесів, які відбувались і відбуваються на теренах України, зокрема на основі філософських категорій моралі і мудрості, добра і справедливості.

Щодо прабатьківщини слов'ян на теренах України, то відомий чеський вчений, «корифей слов'янських старожитностей» Любор Нідерле (1956) розміщував її, у Лісостеповому Правобережжі, межиріччі Дніпра і Південного Бугу, на південь від Прип'яті. Щодо етнічної, слов'янської, приналежності населення цих територій, зокрема скіфів-орачів середини I тис. до н. е., приведемо висловлювання відомого у світі історика-славіста, археолога, етнографа і лінгвіста, автора одинадцяти томів енциклопедії «Слов'янські древності» (Нідерле): «Я не вагаючись стверджую, що серед згаданих Геродотом північних сусідів скіфів не тільки неври ... але і скіфи іменовані орачами і землеробами ... були поза сумнівом слов'янами» (Niederle 1925, p. 56).

Його концепцію розвивали відомий археолог, теж чех за національністю, Вікентій Хвойка, «український батько історії» Михайло Сергійович Грушевський та ін. Подібних поглядів дотримувались навіть провідні російські дореволюційні історики, зокрема С. М. Соловйов та В. О. Ключевський, які локалізували слов'янську прабатьківщину у Передкарпатті (Павленко 1994, с. 89). Протягом післявоєнних десятиріч, і до нашого часу, відповідну концепцію поглиблювали В. П. Петров (1972, 1992), М. Ю. Брайчевський (1968), Б. О. Рибаків (1964, 1982), Ю. В. Павленко (1994), Л. Л. Залізник (2019).

Крім зазначеної точки зору (Правобережний лісостеп України як прабатьківщина слов'ян), існує ще три головні, як мінімум, альтернативні концепції: дунайська (Ляпушкін 1968), вісло-одерська (її створили польські археологи і лінгвісти, беручи за основу лужицьку археологічну культуру більшої частини території Польщі, остання третина II – перша третина I тис. до н. е.) і верхньодніпровська (найбільше її відстоює М. Артамонов, 1967).

Цікавий і дискусійний погляд на походження слов'ян з берегів Дунаю. В українському пісенному фольклорі часто фігурує річка Дунай, як міфологічний образ головної слов'янської ріки («Іхав козак за Дунай», «Тихо, тихо Дунай воду несе» тощо). Доля правди тут є. Але, як вважає відомий археолог Ю. Павленко, «ніяких доказів на користь того, що напередодні нової ери слов'яни займали Нижнє Подунав'я немає» (Павленко 1994, с. 91). Однак, треба сказати, що там жили слов'яни пізніше (склав(и)ени, спустившись вниз по Дунаю, від середньої течії; анти, прийшовши туди з Поділля). Звідти (з Подунав'я), можливо, і пішла міфологізація Дунаю.

Тепер, якщо виходити з періодизації історії слов'ян, запропонованої Ю.В. Павленком у фундаментальній праці «Передісторія давніх русів у світовому контексті» (1994), то її починаємо з протослов'ян (третья четверть III тис. до н. е. – третья четверть II тис. до н. е.). Тобто з епохи енеоліту-бронзи. Наступний період – праслов'яни (остання четверть II тис. до н. е. – третья четверть I тис. до н. е.; пізня бронза – ранній залізний вік).

Та якщо «копати» ще глибше, то, використовуючи метод ретроспекції, прийдеться опускати-ся у неоліт. І не тільки! Пошуки першоджерел давніх русів, вважає Ю. Павленко (1994) і заодно українців, через протослов'ян, виводять нас (по прямій етномовній лінії) на давніх індоєвропейців часів неоліту та мезоліту і далі до ностратичної мовної макроспільності верхньопалеолітичної доби, що існувала близько XX–XV тис. років до н. е.

Глибші в хронологічному відношенні розвідки на сучасному рівні розвитку науки на даний час практично неможливі. Навіть у найбільш приблизному гіпотетичному вигляді. Тому за найнижчий хронологічний репер нашого дослідження приймемо неоліт.

Так, відомий сучасний антрополог Сергій Сегеда вважає, що сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності, які жили у часовому інтервалі приблизно 4,5–2,5 тис. років до н. е. (два тисячоліття) як давніх предків слов'ян (Сегеда 2013, с. 56).

Треба сказати, відносно широке лице – це, перш за все, ознака, що за доби неоліту та енеоліту була властива частині людності, що проживала на обширах, куди входять терени су-

часної України. Та й у переважній більшості сьогодишніх українців обличчя відносно широке. Тобто ця ознака передалася нам у спадок від далеких неолітичних пращурів – низки культур дніпро-донецької історичної спільності.

На користь тези С. Сегеди про перших предків слов'ян (неоліт) свідчать висновки відомого археолога Дмитра Телегіна (Телегин 1961, с. 25) про безперервність (тяглість) етногенетичних процесів у південно-східній Польщі, на Волині (де знаходилось, на думку багатьох дослідників, «ядро» слов'янства), у Поліссі та на Поділлі від неолітичних часів аж до третьої чверті I тисячоліття, коли у цьому ареалі сформувалися давньослов'янські (за Ю. В. Павленко) археологічні культури: празько-корчакська (склав(е)їни) і пеньківська (анти).

Подібну думку щодо етногенетичної безперервності відстоюють і багато антропологів. Наприклад, Світлана Круц, Інна Потехіна та ін. простежують певну генетичну спадкоємність між мезолітичною, неолітичною та енеолітичною людністю Лівобережного Подніпров'я. Та й трипільці, попри їх міграції з території Балканського півострова, а то й Передньої Азії (як вважає, наприклад, Леонід Залізняк, 2013, та ін.), не могли раптово появитися (і зникнути) у лісостепу Дніпровського Правобережжя. Жодних підстав, вважає Сергій Сегеда, говорити про повну зміну населення в якийсь із історичних періодів у цьому регіоні України немає (Сегеда 2013, с. 66).

Сусідами трипільців на сході (Дніпровське Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця) були племена середньостогівської культури (3,5–2,5 тис. років до н. е.). Назва цієї археологічної культури походить від скелі Середній Стіг на північному березі острова Хортиця. Саме середньостогівські племена першими у світі осідлали (приручили до верхової їзди) коня. Про це достеменно говорять розкопки, проведені Дмитром Телегіним. Зокрема, знайдені ним на Дері(е)ївському (поблизу Кременчуцького водосховища) та інших поселеннях цієї культури – псалії. «Середньостогівці» частково асимілювали, частково витіснили своїх попередників у цьому регіоні – вище згадувані племена неолітичної дніпро-донецької культури (Телегин 1961, с. 23). Відтак, знову спостерігаємо етногенетичну спадкоємність в еволюційному розвитку населення на теренах України (у даному випадку – Надпоріжжя).

Археологічно перші поселення слов'ян (праслов'ян за Ю. Павленком) у межах території теперішньої України фіксуються білогрудівською (Білогрудівський ліс поблизу села Піківець (Піківка) Уманського району на Черкащині; XII–IX ст. до н. е.) і чорноліською (Чорний ліс на Кропивниччині; XI–VIII ст. до н. е.) культурами.

Однак, і вітчизняні, і зарубіжні археологи, дослідники першоджерел слов'ян (славісти) визнають першою (протослов'янською) археологічною культурою – тшинецько-комарівську, що сформувалася в ареалі племен шнурової кераміки епохи бронзи, у XVI ст. до н. е., та існувала впродовж п'яти (XII ст. до н. е.) наступних століть, охоплюючи смугу шириною до 400 км між річками Одрою (Польща) і Дніпром, куди входили терени Північної України, Прикарпаття, Верхня і Середня Наддністрянщина.

Назва цієї культури походить від могильника Тшинець у Польщі та села Комарове поблизу міста Галич у Прикарпатті. Тобто маємо справу з модифікацією вище зазначеної автохтонної концепції Л. Н. Нідерле. Її фундаторами були Б. О. Рибаків, М. І. Артамонов, П. М. Третьяков (Залізняк 2019, с. 214).

Археологічно праслов'янська чорноліська культура басейну Тясмина і верхів'їв Інгульця репрезентована невеликими (до 100 м у діаметрі) відкритими селищами на ескарпованих (з крутими схилами) мисах корінних берегів з глибокими яругами по боках, які максимально захищали місцевих насельників від прийшлих нападників. В окрузі відомі й великі, добре укріплені (кількома лініями ровів, валів і стін) городища зі слідами постійного життя.

Найбільшим за розмірами і найбільш укріпленим було Чорноліське городище діаметром до 1,5 км. Водночас, воно було (разом з Пеньківським – пізніше пеньківська культура V–VII ст., анти) найбільш південним форпостом у системі оборони від войовничих степовиків (кіммерійців).

Однак центром тогочасного праслов'янського Потясминня (і всього праслов'янського масиву чорноліської культури) було Суботівське городище. На ньому знайдено численні сліди розвитку тогочасної металургії.

Загалом, поблизу Суботівського городища знайдені найбільші поховальні комплекси чорноліської культури. Навколо городища існувала ціла система невеликих городищ-фортець: Залевка, Голов'ятино, Сокирне, Лубенці, Вовчий Шпиль, Івангород (Павленко 1994, с. 145). Тут зосереджувалося численне праслов'янське населення (XI–VIII ст. до н. е.).

Відтак, чим не свята земля Потясминня (пізніше Чигиринська козацька земля). Тут кров наших славних пращурів. Тут глибока (бездонна) історична пам'ять українського народу.

З праслов'янами Поділля та Середнього Придніпров'я чорноліської культури, вважає Ю. Павленко (1994), найбільш спорідненим в етномовному відношенні було населення периферії лу-

жицької культурно-історичної спільності (Повіслення) останньої чверті II – першої половини I тис. до н. е., яке, як він припускає, було правенедрами (першими, історично зафіксованими Іорданом у VI ст., слов'янами).

Суботівське городище чорноліської культури (XI–VIII ст. до н. е.) як столиця-центр Потясминського праслов'янського масиву своїм історичним продовженням мало з поч. VI ст. до н. е. відоме Мотронинське городище – вже як ранньоміський центр, столиця ранньодержавного утворення («князівства») праслов'янського часу. Поблизу південного в'їзду до городища (зі сторони степу) знаходилося чимало великих курганів (пограбованих і не досліджених), що вказує на місцезнаходження тут резиденції місцевих князів (Павленко 1994, с. 156).

Відтак, можна говорити про існування в регіоні Потясминня окремого, як вважає Ю. Павленко (1994), праслов'янського князівства, яке успадкувало домінуюче положення у лісостеповому праслов'янському світі від Потясминського об'єднання чорноліської доби. Цілком ймовірно, додає вчений, що місцевий князівський рід походив від вождів-володарів попередньої чорноліської доби, укріпленим центром яких було Суботівське городище.

Віддалені підступи до Мотронинського городища захищали менші, добре укріплені городища – Пастирське (вивчав М. Брайчевський), Шарпівське, Макеєвське та ін. (Павленко 1994, с. 176).

Загалом, праслов'янський світ перш. половини – серед. I тис. до н. е. в регіоні Середнього Придніпров'я, крім Потясминського ранньополітичного об'єднання (з Мотронинським городищем), становив цілу систему «вождівств-князівств» зі своїми городищами, зокрема у межах Канівського Поросся, Києва (Київщини), праслов'янське об'єднання на Ворсклі (Західне Більське городище, VIII–VII ст. до н. е.). Праслов'яни населяли і лісостеповий басейн Південного Бугу (Східне Поділля) з його відомим (домінантним у цьому регіоні) і чи не найбільшим (площею до 1000 га) Немирівським городищем на Вінничині.

У районі околиць Києва відомі Хотівське і Ходосівське (менш грандіозні) городища, розташовані неподалік знаного у давньоруські часи Вітечівського броду через Дніпро. Поблизу них були розміщені неукріплені селища. У попередні часи тут також відомі білогрудівські і чорноліські матеріали (Павленко 1994, с. 198).

Краєвид з Трахтемирівського городища. Фото В. Гетьмана

Центральним у Канівсько-Пороському районі було Трахтемирівське городище площею до 500 га. Воно виникло на поч. VI ст. до н. е. і проіснувало до кінця століття. Вражають своєю грандіозністю й інші городища цього району – Григоровське, Велике і Мале скіфські та ін. Тут також спостерігалась спадкоємність (тяглість) від чорноліської доби.

Треба сказати, що ідею розвитку, позбавленого перерв, чи не вперше проголосив В. В. Хвойка, протиставивши її міграціонізму, що панував в археології до нього. Дійсно, слов'яни не чужинці і не пришельці. Так, В. Петров вказує, що археологічні культури, наприклад, Середнього Подніпров'я до неоліту включно не були привнесені ззовні, всі вони залишені слов'янами (Петров 2013, с. 1296).

Однак, зауважимо, що у формуванні нинішньої етнічної спільності українців (і заодно давньоруської, перш за все) повинні були взяти участь не лише слов'яни, а чимало інших народів, які долею випадку, чи природно-історичної закономірності так чи інакше були пов'язані з етнічними землями сучасної України. Якщо при нашому розгляді питання походження українців, частково брати за основу виникнення фундаментального у вітчизняній історії етноніма «росус», то необхідно вказати на наявність кількох версій його «народження».

Перша (звідки термін «рус») – північна, «норманська» (варязька). Дехто з молодих вчених, зокрема, Сергій Наливайко в «Етнічній історії Давньої України» (2007) достатньо обґрунтовано її відкидає як нелогічну (і заодно непатріотичну, надуману зі сторони). Деякі поважні вчені її підтримують, посилаючись на писемні середньовічні джерела, скандинавські імена перших руських князів (Аскольд), поховання конунга (Чернігівщина) і т.д. Зокрема, Костянтин Миколайович Тищенко (Тищенко 2008, 2011), Леонід Залізник (Залізник 2019) та ін. «Мудрий» час розсудить. Не будемо вступати у нерозумну дискусію. У суперечці найбільше винен розумніший.

Друга версія – південна, сармато-іранська (звідки термін «рос»), третя – західна, кельтська, і четверта – змішана.

Щодо другої. Власне, у басейні красивої української річки Рось (Середнє Подніпров'я) від сарматського племені роксоланів місцеві слов'яни («зарубинці») у перші століття н. е. перейняли термін «рос». Вони асимілювали прийшлих сармат-роксоланів, стали спочатку росомонами, а згодом і росами. З півночі від варяг і полян прийшло нашарування терміну «рус».

У VI–VII ст. у межах Середнього Придніпров'я складається могутній слов'янський союз (переддержавна конфедерація), територія якого надовго ввійшла у пам'ять всіх східних слов'ян як «Руська земля». Вона стала відправною основою формування Київської (Давньої) Русі.

Однак вернемося до початків етнічної історії Давньої України, слов'янства (дискусії щодо «росів-русів» ще триватимуть). Так, якщо брати відношення ще чорноліської культури до «Руської землі», то Канівське Придніпров'я (включаючи Потясминня), як дніпровське ядро «Руської землі», буквально покрите пам'ятниками (городища) чорноліської культури.

Якщо глянути на південь від ареалу праслов'ян України (Правобережний Лісостеп і Прип'ятське Полісся), то у степах Північного Причорномор'я і Приазов'я маємо вперше письмово зафіксованих давньогрецьким істориком Геродотом (485–425 рр. до н. е.) іраномовних кіммерійців (IX–VII ст. до н. е.). «Батькові історії» вони були відомі з розповідей тутешніх жителів (елліно-скіфів). Однак, найдавніша згадка про кіммерійців у VIII ст. до н. е. все ж таки належить легендарному Гомеру, який у славнозвісній поемі «Одіссея» пише про «країну людей кіммерійських, хмарами й млою вповитих».

Більшість археологів вважають кіммерійців нащадками людності зрубної культури епохи пізньої бронзи (XV–XIII ст. до н. е.), підкреслюючи цим безперервність етногенезу на наших землях.

Відомий український вчений, мовознавець-ономаст Олексій Сильвестрович Стрижак пов'язував чимало іранських гідронімів басейну Дніпра зі «зрубниками» (Стрижак 1967, с. 56). Саме вони назвали українську річку на Полтавщині – Ворсклою, а також – Сейм, Удай, Сула, Сура, Домоткань, Есмань тощо.

У VII ст. до н. е. причорноморські степи заселили численні скіфські народи, які у IV–III ст. до н. е. були витіснені племенами сарматів (язиги, аорси, алани, роксолани тощо). Майже всі дослідники, крім Віктора Петрова (який вважав скіфську мову пов'язану з фракійцями і балтами, тобто як окремішню), приймають скіфів за іраномовний народ (про це перш за все говорять прізвища їхніх царів, починаючи з міфічного Колакся – родоначальника скіфів; іранське «ксай» – цар). Скіфами їх називали греки, а самі себе вони звали сколотами.

Відомо, що скіфи походять з просторів Центральної і Середньої Азії (Закаспій, Приаралля). Звідти їх витіснили племена массагетів (за Геродотом). У Північному Передкавказзі (VII ст. до н. е.) вони створили «царство Ашгуза» (там і знаходяться найбільш величні їхні кургани), а у VI ст. до н. е. під тиском сарматів (савроматів) заселили степи Північного Причорномор'я.

Крім усього, існує автохтонна теорія походження скіфів (Артамонов, Граков). Палеоантропологія говорить, що скіфи – типові європеїди! На думку Тамари Кондукторової (Кондукторова 1973) скіфи Степової України за рисами фізичної будови доволі однорідні в антропологічному відношенні і дуже близькі до своїх попередників – носіїв зрубної культури. Відтак, знову – неперервність (тяглість) етнічних процесів на просторах сучасної України.

Схожих до Т. Кондукторової поглядів дотримується відомий антрополог, академік РАН Валерій Алексєєв, вважаючи, що скіфи сформувались в епоху бронзи, в надрах населення зрубної культури (Алексєєв 1972, с. 103). М. Артамонов також ідентифікував скіфів з носіями зрубної культури Степу, а їх попередників – кіммерійців – з катакомбною археологічною культурою (рання бронза – XX–XVII ст. до н. е.) (Артамонов 1950, с. 40). У даному випадку часові рамки кіммерійців-скіфів зміщені суттєво глибше.

У скіфські часи Лісостеп України, по обидва боки Дніпра, заселяли праслов'яни (посилаючись знову на Л. Нідерле): на Правобережжі – скіфи-орачі, на Лівобережжі – скіфи-землероби. Субстратом їх формування була людність доби бронзи. Це племена вище зазначеної протослов'янської тшинецько-комарівської культури (Сегеда 2013, с. 77). Етногенетичні процеси і тут, як бачимо, мають причинно-наслідковий, безперервний характер.

Третій період передісторії слов'ян (Павленко, 1994) – давні слов'яни (остання чверть I тис. до н. е. – середина I тис. н. е.), починається зарубинецькою археологічною культурою Середнього Придніпров'я (III ст. до н. е. – II ст. н. е.).

На Батуриній горі, що біля зниклого села Зарубинці (літописне місто Заруб), археологами розкопаний зарубинецький могильник. Достеменно доказано, що люди цієї матеріальної культури на рубежі ер належали до давніх слов'ян. У західній половині слов'янського світу синхронно зарубинецькій існувала пшеворська культура (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

У цей період на півдні сучасної України, крім сарматів (які змінили скіфів, III ст. до н. е. – III ст. н. е.), жили германці – готи («держава Германаріха», IV ст.), проходили орди номадів (гуни, авари, булгари). Пізніше (IX–XIII ст.) тут кочували печеніги і половці, проходили кочові орди угрів (мадярів).

На лісостеповому Правобережжі (з центром на Поділлі) з IV по VII ст. мешкали анти (остання згадка – 602 р., Феоділакт Сімокатта). Разом з іншими племенами східних слов'ян (спали, пали-поляни) вони творили першу на той час військово-політичну конфедерацію. Етимологія їх назви і досі невідома, хоча висловлюються припущення щодо її східного (іранського) походження.

Готський історик VI ст. Йордан у своїй «Гетиці» («Про походження та діяння гетів», 551 р.) писав про слов'янські племена венедів, склавинів і антів. Склавінів він розміщував у верхній частині басейну Дністра, до р. Прут, а то й Дунаю (західніше антів). Венеди (венети, венди) жили у басейні середньої і нижньої течії р. Вісли (Вістули), доходячи до Венедської затоки (Гданська бухта Балтійського моря).

Важливе місце у формуванні українського етносу посідає черняхівська культура (II – V ст. н. е.), що охоплювала в основному Лісостеп і заходила на півдні Правобережної України до чорноморських берегів. На географічній карті вона представлена перш за все двома великими згустками пам'яток, перший, примітно, знаходився у басейні р. Рось, другий – у Придністров'ї. В. Баран на теренах України виділяє лісостеповий варіант черняхівської культури, який М. Брайчевський ідентифікує з антами (Баран 1981, с. 157; Брайчевський 1995, с. 76).

Черняхівці жили в часи матеріального благополуччя. Розквіт їхньої культури припадає на III–IV ст. Вони вирощували і торгували збіжжям з Римом. Черняхівці вперше винайшли (чи запозичили) гончарний круг. Їх керамічний посуд – другий після трипільського на теренах України за художніми якостями.

Західні вчені (польські, надто німецькі археологи) говорять про готську (германську) основу формування черняхівської культури, як найважливішу. Однак нині переважна більшість археологів, зокрема вітчизняних (В. Баран, 1981) настоюють на більш складній (багатоетнічній) структурі цієї культури. Крім готів, її складали давні слов'яни, даки, гети, пізні скіфи, сармати.

Однак, згадуваний С. Сегеда говорить, що черепи з черняхівських могильників (шляхом порівняльних краніологічних досліджень) Середньої Наддніпрянщини (Журавського, Черняхівського, Ромашківського та ін.) за багатьма ознаками схожі на черепи, виявлені в давньоруських, полянських, некрополях цього ж регіону. І доповнює, що властиві цій групі черняхівської людності ознаки були притаманні також пізнім скіфам Нижнього Подніпров'я (Сегеда 2013, с. 87). І що тут скажеш? Всі ми від одного кореня. Історичним підтвердженням сказаному служать слова Йордана у «Гетиці»: «венети походять від одного кореня».

Знаєте, дивлюся на багато скульптурних реконструкцій відомих палеоантропологів Михайла Герасимова, Галини Лебединської та ін. і бачу в них сучасників (на вулицях Києва, серед студентів тощо). Наприклад, скіф із Наддністрянщини С. Горбенка – погляд мого односельця (з прізвищем Парубій), а «черняхівця» Г. Лебединської теж десь бачив, у себе в селі (Сущині). Звісно, між русичами і «черняхівцями» часовий відтинок у шість століть, а зі скіфами й то більше (ціле тисячоліття), не кажучи вже про нас – українців. Але зміни в антропології людини (зокрема, у будові скелета) не такі вже й динамічні. А що говорити про генетичну складову. Вона, воістину, майже незмінна!

На руїнах черняхівської культури у другій половині V ст. постали дві вище згадувані слов'янські культури – празько-корчакська (м. Прага, Чехія; с. Корчак на Тетереві, Житомирщина) і пеньківська (с. Пеньківка, Черкащина) (Седов 1979, с. 113). Треба сказати, що замість пеньківської культури М. Ю. Брайчевський виділяв пастирську археологічну культуру (Пастирське городище у верхів'ях Інгульця), ідентифікуючи її з антами. Пізніше (VIII ст.) Пастирське городище стало племінним центром літописних уличів.

Празько-корчакська археологічна культура ідентифікується зі склавинами, а пеньківська (Седов) – з антами. Анти (іран. *ант* означає край, кінець) населяли обшири сучасної України від Дунаю на північний схід до Дніпра і навіть до Сіверського Дінця, південніше Прип'яті і Десни. Це було велике міжплеменне об'єднання, ядро якого, як уже зазначалося, розміщувалося у Східному Поділлі.

А де ж край, на якому, як і українці, жили пращури-анти? Українці, зрозуміло, на краю з Диким (Половецьким) полем (де половці, самоназва – кумани, жили майже двісті років). Анти, можливо, на краю з іраномовним світом?

У середині VI ст. (557 р.) на землі антів вдерлася тюркська орда аварів (у давньоруському літописі – обри, які знищили антське плем'я (у 20–30 роки VII ст. і дулібів). Після розгрому решта антів перейшла Дунай і осіла у Візантії (Приходнюк, 1969). Остання згадка про антів візантійськими хроністами (Феофілакт Сімокатта), як зазначалося, датується 602 р.

Однак, не можна гадати, що народ антів (як раніше – трипільці, черняхівці) зникає зовсім. Пізніше (VII–X ст.) нащадки антів проживали на лівому боці Дніпра. Це було населення волинцівської (VII–VIII ст.) і роменської (VIII–IX ст.) археологічних культур, які займали басейни Сейму, Сули, Псла, Ворскли (Залізняк 2019, с. 214). Тобто етногенетична тяглість не переривалася.

Нагадаю, що крім М. С. Грушевського антів пращурами українців вважали археологи-славісти М. Ю. Брайчевський та О. М. Приходнюк (щоправда, під цією назвою вони розуміли всіх слов'ян на схід від Дністра, куди входили і склавини Прикарпаття та Волині).

Друга група давніх слов'ян – склавини (середина, третя чверть I тис. н. е.), населяли простори від Дунаю до Верхнього Придністров'я і Полісся. Від них (празько-корчакська культура, V–VII ст.) простежується неперервний розвиток (тяглість) через лука-райковецьку археологічну культуру (VIII–IX ст.), яка ідентифікується вже з літописними слов'янами (бужани, волиняни, древляни), до історичних русичів Південної Русі й далі до українців (Залізняк 2019, с. 221).

Отож, вертаючись до теми статті, походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Звідси, як попередній висновок – нашими пращурами могли бути всі ті народи (етноси, археологічні культури, культурно-історичні спільності), які більш-менш тривало проживали (осіли землероби) і проходили (номади) нинішніми етнічними теренами України.

Чи доцільно уподібнювати етнос (народ, націю, народність) етнокультурному (соціальному) організму, що має конкретні (історично визначені) «дати» (роки, століття) народження і смерті? Що таке організм? – Біологічна категорія (тварина, рослина, бактерія). Людина – біосоціум. В еволюційному вимірі вона, звісно, на 99,9 відсотків – біологічна істота, а решта – соціум (мізерний час – 5–6 тис. років, порівняно з часом від австралопітека, 8–5 млн років тому).

За літературними джерелами існує чимало наукових визначень поняття етносу (Гетьман 2014, с. 15). Однак, як на мене, воно перш за все – територіальне (географічне) і часове (історичне – змінюється з часом і в часі), тобто просторово-часове. А далі – психологічне, ментальне, господарсько-побутове тощо.

У цьому контексті С. Сегеда, як антрополог, вважає, що антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливались струмки, струмочки, а то й ріки (Сегеда 2013, с. 56). Тобто, образно кажучи, хто тут (на теренах сучасної України) тільки не жив, чия тільки кров не тече в жилах сучасних українців (звісно, треба виділяти основних пращурів).

На думку приходять не раз цитовані автором слова відомого публіциста, прогресивного критика, основоположника вітчизняної топоніміки М. Надеждіна стосовно Північного Причор-

номор'я, яке «сміливо витримає суперництво з найбільш класичними країнами земної кулі... Північна околиця Чорноморського басейну, цей величезний пустельний простір... напоєний пам'яттю всіх віків, витоптаний слідами всіх народів» (Стрижак 1967, с. 77).

Навіть, якщо глянути на карту археологічних культур, приміром епохи енеоліту-бронзи, то побачимо наскільки строкатим є склад археологічних культур, поширених на теренах України у ті часи. А це свідчить про неоднорідність етнічного складу тодішньої людності (і, відповідно, геному сучасних українців). Так, у «мідно-бронзовий вік» тут мешкали індоєвропейці (IV–III тис. років тому), серед яких виокремлювалися індоарійці, індоіранці, протослов'яни, протобалти, протофракійці, а також протофіни.

Так що «баняк кухні народів» («плавильний казан» за єврейським романістом Ізраелем Цангвілом) кипів, клекотів віками, у ньому «варився» ще тоді (енеоліт-бронза) український етнос. Назви такого (українського), зазвичай, тоді й не було (і не могло бути), але ембріон його (окрема сім'я, родова і територіальна, або сусідська общини, плем'я), як зародок дитини у тілі матері (від рибоподоби), розвивався, проходив свій еволюційний шлях.

Тобто, можна сказати, повторюючи слова мудреців минулого, що теперішнє – це сума всього минулого. Іншими словами – нинішня фотографія кожної людини – це поєднання всіх світлин, зроблених на життєвій стежі від народження дитини до сього часу.

Цікавим у цьому відношенні є погляд на етнічний (український) ландшафт, або краєвид. В історичній площині (XVI – перша пол. XX ст.) його не можна уявити без хат-мазанок під солом'яною крівлею. А хіба не такою (розписаною зовні і всередині, переважно червоними, коричневими барвами) була трипільська хата? Яскраво та емоційно описує її В. Петров у праці «Походження українського народу» (1992).

Український етнічний ландшафт психологічно виразно, символічно віддзеркалюється в емоційно забарвленому менталітеті нашого народу. Характерними рисами, наприклад, зовнішнього вигляду (фізіономії) традиційних ландшафтів українського села, що породили загалом емоційність, романтичність (меланхолійність) психологічного складу українців, можна назвати мальовничість (живописність), пересіченість рельєфу, пісенне багатоголосся місцевої орнітофауни, які всотувалися в українську натуру дитини змалку і практично реалізовувалися у подальшому житті українця(-ки), зокрема, у барвистому національному костюмі (особливо гуцулів), оздобленні сільських садиб, в українських народних піснях (фольклорі) і т.д.

Старі козацькі села, наприклад, на Слобожанщині розташовані в умовах плоского рельєфу. Та попри всю гомогенність слобідського ландшафту, хати у ньому розміщені на різній відстані одна від одної, стежки і доріжки, що їх зв'язують, звивисті і десь губляться, садочки розкидані по селу без усякої «геометрії». Весь ландшафт виглядає дуже романтично. І причина всьому цьому – буйна фантазія і романтичність української ментальності (Гродзинський 2005, с. 406).

У контексті вище сказаного нагадаємо визначення етносу за Л. М. Гумільовим, як найбільш близьке до питань, які нами піднімаються: «етнос – це явище географічне, завжди зв'язане з ландшафтом, який уміщує і годує адаптований до нього народ». І вчений робить висновок: «так як ландшафти землі різноманітні, різні й етноси» (Гумилев 2007, с. 44). Це так би мовити розгляд піднятого нами питання у просторовій (горизонтальній) площині.

Тільки треба зробити тут суттєве уточнення. Оскільки антропогенізація сучасної природи (нівечення її людиною) нівелює ландшафти, тому, звісно, уподібнює вона етногенетичні процеси і, відповідно, їх результат – етноси. Якщо коротко: гадка, засмічена природа породжує меншу вартість характеру людей і заодно знецінення етносу. Це питання (сучасна «кухня народів») заслуговує окремої розмови.

У чому ж тоді відмінності поняття, наприклад, нації (українська нація – існує чи ні?) від етносу? – «Нація» – більш практичне поняття, «етнос» – науковий термін (поняття). Нація, як об'єктивна реальність, може включати різні етноси (з переважанням одного – елітного, корінного). Етнос становить собою відносно однорідну людську спільноту (популяцію) і може входити до складу нації (і на правах автономії) (Гетьман 2014, с. 16). Вважається, що нації появились з розвитком капіталістичних ринкових відносин. Загалом, питання співвідношення понять етносу і нації є доволі складним, заплутаним (особливо у теперішній час) і потребує окремишнього, знову ж таки, розгляду.

Окрім поняття етносу існують його функціональні похідні: субетнос (поліщуки, волиняни) і суперетнос (євреї, цигани). Зокрема, субетноси мають глибоко історичні коріння. Наприклад, як утворилися українські субетноси: гуцули, бойки, лемки тощо? Ясна річ, природне ландшафтне різноманіття відіграло і тут (в їх формуванні) чималу роль. Відтак, субетноси – це місцеві (регіональні) відмінності етносу, що виникли протягом тривалого історичного процесу відповідно до певних ландшафтних умов (Гетьман 2014, с. 15).

Можна говорити про окрему теорію «віддзеркалення ландшафту», в розробку якої, здається, найбільший початковий вклад вніс саме Микола Гумільов. Гранично коротко про її зміст: кожний етнос, народність (як і окрема людина – її характер, поведінка, духовна культура тощо) є відображенням природно-історичних умов (історичного ландшафту), в яких вони виникли, формувались, проживали. Буйна та розкішна українська природа, відповідно, і сформувала поетичний, романтичний, глибоко духовний характер українця. Знищуючи (антропогенізуючи) нині нашу живописну природу, ми тим самим збіднюємо себе (менталітет), наших дітей. Наяву спостерігаємо системну інтелектуальну і моральну кризу суспільства (не тільки в Україні), його одноманітність («згортання різноманіття»), духовну слабкість і т. д.

Вивчаючи український національний одяг, етнографи дійшли висновку, що його витoki сягають сивої давнини. Навіть не часів Київської Русі, а набагато раніше – давньослов'янського часу. Коріння українського національного одягу походить від одягу племінних об'єднань VIII–IX ст., а це людність лука-райковецької археологічної культури, епоха літописних слов'ян – дулібів, волинян, бужан, полян і т. д. А, якщо по-правді, то, здається, треба дивитися ще глибше. Про це говорить відомий Мартинівський скарб VII ст. на Канівщині, де танцюючи навприсядки срібні чоловічки одягнуті у вишиванки!

Однак офіційна етнографія за репер бере Київську Русь, де у народному костюмі простої людності вже простежуються риси українського традиційного вбрання. Особливо це стосується одягу селянок: довга вишита сорочка, плахта, постолі, вінець у дівчат і намітка у жінок (Ніколаєва, Щербій 1991, с. 59, 99). За київськими літописами, русичі носили кожухи, свити, опанчі, сорочки, які у пізньому середньовіччі були невід'ємною частиною українського національного костюма.

І найважливіше – мова, як найсуттєвіша ознака народу (етносу, народності, нації). Народ – носій мови і творець історії. Історична доля мови залежить від історичної долі народу. Є мова – існує народ, зникає мова – зникає, вироджується народ. Якою мовою говорили русичі у стародавньому Києві та в Південній Русі і чи була давньоруська мова? (Залізняк 2019, с. 214). Якою була говірка антів? Хто відновить мову кіммерійців, скіфів, сарматів, і, можливо, трипільців?

Щодо мови у Київській Русі. Л. Л. Залізняк твердить, що такої мови, як і давньоруської народності не було (Залізняк 2019, с. 215). В. Седов, відомий російський історик, вважає, що вона була тільки у містах, як осередках формування давньоруської народності. Що тут можна сказати?

Київська (Давня) Русь існувала як держава (чи не найбільша у тогочасній Європі). Відповідно, вона повинна була мати й мову, як атрибут (ознаку) будь-якої держави. Тільки яку? Офіційною (державною, літературною, церковною) була церковнослов'янська (староболгарська) мова. Але простий народ, відповідно до своєї місцевості, говорив на місцевих діалектах (знову ж таки вплив ландшафтно-диференціації). А в містах, де часто жили і бували купці, тобто як у мобільних осередках держави, вона (мова загальноруська) була (більш зрозуміла і подібна), нею спілкувалися на базарах, ярмарках. Тому, як на мене, у цьому відношенні В. Седов має рацію (Седов 1979, с. 305).

Порівнюючи мовну ситуацію у Давньоруській державі з сьогодишньою в Україні, можна твердити, що у даному випадку все залежить від часу, тривалості існування державності. Київська Русь, як держава, існувала майже чотири століття. Але цього виявилось замало, щоб сформувалася справжня, з усіма характерними (лінгвістичними) ознаками, дійсно державна мова (включаючи простонародну).

Сучасні лінгвісти відзначають наявність багатьох визначальних для української мови особливостей, наприклад, ще у мові людності Південної Русі XI ст. Вони доходять висновку, що на народному рівні (як було сказано) давньоруської мови ніколи не було, а існували близькосприднені східнослов'янські діалекти (Півторак 1996, с. 278).

Щоб зрозуміти звідки ми і якого ми роду потрібний комплексний (міждисциплінарний) науковий підхід. Тут знадобляться напрацювання вчених багатьох наук – історії, археології, антропології, етнології, порівняльно-історичного мовознавства, етнографії, історичної географії тощо.

Всі вони працюють над проблемою-проблем: визначення життєвого шляху етносу (українського). Вважається, що вік етносу – це час безперервного (тяглого) етнокультурного розвитку на його етнічних землях (де проживали люди з етнічною самосвідомістю, історичною пам'яттю).

Етнос – це не тільки його етнічні визначальні ознаки (найважливіші) – мова, культура, поведінка, менталітет і т. д. Це, насамперед, історична доля, історична територія, земля, яка його породила, де лежать (покояться) кістки і де кров його (етнічних) прашурів.

«Супер-ознакою» етносу(народу) є його історична пам'ять. Чи пам'ятає він своїх предків – батьків, дідів (пращурів), своє генеалогічне древо, їхні діяння, їхню історію? Тобто – чиїх батьків ми діти? Чи славить він їх, чи осквернив і забув. Тоді – погибель етнічна, духовна смерть цілого народу.

Етнос – це категорія надісторична, навіть ширше – еволюційна. Сучасне, теперішнє, як було зазначено, включає все минуле, до якого не можливо повернутися (екологічний закон незворотності еволюції бельгійського палеонтолога Л. Долло, а повернення є небезпечним).

Етноси (народи) у різний часовий відтинок свого життя (еволюції) не однорідні за названими вище етнічними ознаками (мовою, культурою, фізичним антропологічним типом). *Етнос* – це *просторово-часове утворення*. Він повинен мати свою, споконвіків заселену ним, етнічну територію, а не покинуту (де залишив і забув своїх покійних пращурів), залишатися вірним їм.

Отже, проблема етногенезу українців, і загалом слов'ян, є актуальною вже тривалий час, а нині особливо, з огляду на гостроту питань збереження територіальної цілісності і державного суверенітету України. І на сьогодні вона далека від остаточного розв'язання.

Автор схиляється до думки відомого чеського вченого Л. Нідерле, який розміщував прабатьківщину слов'ян на теренах України, у Лісостеповому Правобережжі, на межириччі Дніпра і Південного Бугу.

Сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності, які жили у часовому інтервалі приблизно 4,5–2,5 тис. років до н. е. як давніх предків слов'ян.

Археологічно перші поселення праслов'ян у межах території теперішньої України фіксуються білогрудівською і чорноліською культурами. Можна говорити про існування в регіоні Лісостепоного Правобережжя (Потясминня) праслов'янських князівств («вождівств»).

Лісостеп України у скіфські часи (VII–IV ст. до н. е.), по обидва боки Дніпра, заселяли племена праслов'ян: на Правобережжі – скіфи-орачі, на Лівобережжі – скіфи-землероби.

У формуванні нинішньої етнічної спільності українців (і заодно давньоруської) повинні були взяти участь не лише слов'яни, а чимало інших народів, які долею випадку, чи природно-історичної закономірності так чи інакше були пов'язані з етнічними землями сучасної України.

Важливе місце у формуванні українського етносу посідає черняхівська культура (II–V ст. н. е.), що охоплювала в основному Лісостеп і заходила на півдні Правобережної України до чорноморських берегів. Після її зникнення у другій половині V ст. постали дві безперечно слов'янські культури – празько-корчакська і пенківська, носіями яких були давні слов'яни – склавини та анти.

Від празько-корчакської культури (V–VII ст.) простежується неперервний розвиток (тяглість) через лука-райковецьку культуру (VIII–IX ст.), яка ідентифікується з літописними слов'янами (бужани, волиняни, древляни, уличі) до історичних русичів Південної Русі й далі до українців.

Походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Етнос – це категорія надісторична, навіть ширше – еволюційна.

При вивченні проблемних питань походження українського етносу необхідний комплексний (міждисциплінарний) науковий підхід. Етнос – це просторово-часове утворення.

Список джерел та літератури

- АЛЕКСЕЕВ, В. П., 1972, В поисках предков. Антропология и история. Москва: Советская Россия.
- АРТАМОНОВ, М. И., 1950, К вопросу о происхождении скифов. ВДИ.
- БАРАН, В. Д., 1981, Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ: Наукова думка.
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Ю., 1995, Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. Київ. Вип. 1 (4).
- ГЕТЬМАН, В. І., 2014, Етнос як географічне явище // Етнічна історія народів світу: Збірник наукових праць. Вип. 42. Київ.
- ГРОДЗИНСЬКИЙ, М., Д., 2005, Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. Київ: ВПЦ «Київський університет». Т. 2.
- ГУМИЛЕВ, Л. Н., 2007, Конец и вновь начало. Москва: АСТ «Хранитель».

- ЗАЛІЗНЯК, Л. Л., 2019, Стародавня історія України. 2-ге вид. доповн. Київ: Темпора.
- НІКОЛАЄВА, Т., ЩЕРБІЙ, Є., 1991, Народний одяг // Культура і побут населення України. Київ.
- ПАВЛЕНКО, Ю. В., 1994, Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ: Фенікс.
- ПЕТРОВ, В. П., 2013, Давні слов'яни та їх походження // Розвідки. У 3-х томах. Т. 3. Київ: Темпора.
- ПЕТРОВ, В. П., 2013, Письменные источники о гуннах, антах и готах / В.П. Петров // Розвідки. У 3-х томах. Т. 3. Київ: Темпора.
- ПІВТОРАК, Г. П., 1996, Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. Київ: Наукова думка.
- СЕГЕДА, С., 2013, У пошуках предків. Антропология та етнічна історія. Київ: Наш час. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». (Сер. «Невідома Україна»).
- СЕДОВ, В. В., 1979, Происхождение и ранняя история славян. Москва. Наука.
- СЕДОВ, В. В., 1999, Древнерусская народность. Москва. Наука.
- СТРИЖАК, О. С., 1967, Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). Київ: Наукова думка.
- ТЕЛЕГІН, Д. Я., 1961, Никольский могильник эпохи неолита-меди в Надпорожье. КСИА АН УССР. Вып. 11.
- NIEDERLE, L., 1906–1925, Slovanské starožitnosti. Praha.

References

- ALEKSEEV, V. P., 1972, V poiskakh predkov. Antropologiya i istoriya [In search of ancestors. Anthropology and history]. Moskva: Sovetskaya Rossiya. [In Russian].
- ARTAMONOV, M. I., 1950, K voprosu o proiskhozhdenii skifov [To the question of the origin of the Scythians]. WDI. № 2. [In Russian].
- BARAN, V. D., 1981, Cherniakhivska kultura: Za materialamy Verkhniogo Dnistra i Zakhidnoho Buhu [Cherniakhivska culture: On the materials of the Upper Dniester and Western Bug]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- BRAICHEVSKYI, M. Yu., 1995, Pro pokhodshennia ukrainskoho narodu [On the origin of the Ukrainian people]. Materialy do ukrainskoi etnologii. Kyiv. Vyp. 1 (4). [In Ukrainian].
- HETMAN, V. I., 2014, Etnos yak heohrafichne yavyshe [Ethnos as a geographical phenomenon]. Etnichna istoriya narodiv svitu: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 42. Kyiv. [In Ukrainian].
- GRODZYNSKII, M. D., 2005, Piznannia landshafhtu: mistse i prostir: Monografiia [Landscape knowledge: place and space: Monograph]. U 2-ch t. Kyiv: WPZ «Kyivskiy universytet». T. 2. [In Ukrainian].
- GUMILIOV, L. N., 2007, Konets i vnov nachalo [End and start again]. Moskva: AST «Khranitel». [In Russian].
- NIEDERLE, L., 1906–1925, Slovanské starožitnosti. [Slavic Antiquities]. Praha. [In Russian].
- NIKOLAEVA, T., SCHERBII E., 1991, Narodnyi odiah [Folk clothing]. Kultura i pobut naselennia Ukrainy. Kyiv, 94–110. [In Ukrainian].
- PAVLENKO, U. V., 1994, Peredistoriya davnikh rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of the ancient Rus in the world context]. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].
- PETROV, V. P., 2013, Davni sloviany ta ikh pokhodzhennia [Ancient Slavs and their origins]. Rozvidky. U 3-ch tomach. T. 3. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
- PETROV, V. P., 2013, Pismennyye istoschniki o gunnakh, antakh i gotakh [Written sources about Huns, Antas and Goths]. Rozvidky. U 3-ch tomach. T. 3. Kyiv: Tempora. [In Russian].
- PIVTORAK, G. P., 1996, Koly zh vynykla ukrainska mova? [When did the Ukrainian language appear?]. Istoriia ukrainskoi movy. Kyiv. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- SEDOV, V. V., 1999, Drevnerusskaya narodnost [Old Russian people]. Moskva. Nauka. [In Russian].
- SEDOV, V. V., 1979, Proiskhozhdenie i ranniya istoriya slavian [Origin and early history of the Slavs]. Moskva. Nauka. [In Russian].
- SEGEDA, S., 2013, U poshukakh predkiv. Antropologiya ta etnischna istoriya [In search of ancestors. Anthropology and ethnic history]. Kyiv: Nash chas. Vydavnychiy dim «Kyevo-Mohylianska akademiia». (Ser. «Nevidoma Ukraina»). [In Ukrainian].
- STRYZHAK, O. S., 1967, Pro shcho rozpovidaut heohravichni nazvy (Slidy narodiv na karti URSR) [What are the geographical names (Traces of peoples on the map of the USSR)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

TELEGIN, D. J., 1961, Nikolskii mogilnik epokhi neolita-medi v Nadporozhie [Nikolsky burial ground of the Neolithic-copper era in Nadporozhie]. KSIA AN USSR. Wyp. 11. [In Russian].

ZALIZNIAK, L. L., 2019, Starodavnia istoria Ukrainy [Ancient history of Ukraine]. 2-ge vyd. dopovn. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Про походження українців (народу, який проживав на історичних землях України)

У статті детально проаналізовано проблемні питання походження українського етносу, розкрито майже двохсотлітню історію їх вивчення.

У черговий раз піднята проблема свідчить про її актуальність для сьогодення теперішньої України та її народу, коли знову в українській історії постало питання про хиткість державної незалежності країни, а то й втрату не тільки суверенітету, а й національної ідентичності прадавнього українського народу.

Автором прослідковано (в міру, що дозволяли рамки статті) на протязі еволюційного (історичного) шляху (розвитку життя) насельників теренів України тяглість (безперервність) етногенетичних процесів, які відбувалися в сучасних її територіальних межах. Піднято питання про автохтонність українського народу на його рідній землі. Такий розгляд не міг обминути і сусідні з Україною території, де жили, звідки приходили і куди мігрували наші прадавні пращури.

Сучасний етнічний геном (корінь) українців виводиться на основі письмових джерел та особливостей (фізичний антропологічний тип, говірки, одяг тощо) народів (племен, етносів, народностей), які більш менш тривало проживали у територіальних межах сучасної України.

Однак, за визначальну етнічну ознаку, що відрізняє один етнос від іншого (для українського народу, зокрема) автор бере історичну пам'ять людей про свої споконвічні терени та їх насельників (пращурів), отой ідеалістичний Дух землі, який надає (повинен би надавати) її населенню життєву снагу та волю до боротьби за свою українську Державу.

З метою вирішення поставлених у статті проблемних питань автор у черговий раз закликає (пропонує) наскрізний (еволюційний) підхід, підключаючи для цього потенційні евристичні можливості цілої когорти споріднених наук (гуманітарного коло і не тільки), фанатично закоханих у свою справу науковців, молодих і маститих вчених.

Ключові слова: етнос, етногенетичні процеси, еволюція, історія, фізичний антропологічний тип, історична пам'ять, український народ.

Volodymyr Hetman, PhD Geography, Associate Professor, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management of the Ministry of Energy and Environmental Protection of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Володимир Гетьман, кандидат географічних наук, доцент кафедри заповідної справи та рекреаційної діяльності Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України.

ORCID ID 0000-0002-9314-0584

Received: 20.05.2021

Advance Access Published: October, 2021

ОБОДРИТСЬКЕ КНЯЗІВСТВО НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПОЛІТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (30–60-ті рр. XII ст.)

Микола Рудь

OBODRIT PRINCIPALITY AT THE FINAL STAGE OF POLITICAL INDEPENDENCE (30–60-ies OF THE 12th CENTURY)

Mykola Rud

In the article on the basis of German and Danish chronicles to the XII – early XIII centuries, the key problems of the historical development of the Obodrites at the final stage of their political independence (30-60s of the XII century) are analyzed. The research is based on the principles of historicism, scientificity and authorial objectivity, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods.

It is noted that the main milestones of the final stage of the political history of the Obodrit state were: the construction of the Sieberg fortress (about 1134), the annexation of the tribal territories of the Wagri and Polabs in 1138–1143, the crusade against the Polab-Baltic Slavs in 1147, the final liquidation of independence actually encouraged in 1160.

The author concludes that the end of independence Obodrit state peace agreement ended in 1166, concluded between the Saxon Duke Henry the Lion and obodrit Prince Prybyslav under which the latter returned Obodrit principality, except fortress Zwiryn of the beast, which was to leave but Huntselinu. Since then, Prybyslav has been a vassal of the Saxon duke. By accepting Christianity, he was forced to promote the Christianization and German colonization of Obodritia, which is gradually losing its Slavic character. There is a process of full integration of these lands into the economy, politics and ideology of medieval Germany.

Keywords: Obodrit principality, baltic obodriti, wagry, polaby, warny, Knut Lavard, Niklot, Vratislav, Prybyslav.

Історична доля північно-західної гілки полабсько-прибалтійських слов'ян-ободритів, що прославились у X–XII ст. своїм мужнім протиборством німецькому «Дранг нах Остен», здавна привертала увагу істориків-славістів. Не втратила вона своєї наукової актуальності і понині. Свідченням цього є поява останнім часом низки наукових публікацій, присвячених цьому західнослов'янському народу, котрий зазнав наприкінці XII ст. насильницької германізації і зник з історичної карти Європи.

Як відомо, джерельна база дослідження історичного розвитку Ободритського князівства у XII ст. досить бідна. В основному це німецькі і данські хроніки даного періоду. Насамперед «Слов'янська хроніка» Гельмольда (1117–1177), а також «Діяння данів» Саксона Граматика (1140–1208), які, на жаль, не позбавлені тенденційності. Оскільки їх автори інколи свідомо перебільшували ті чи інші негативні явища у суспільно-політичному житті полабсько-прибалтійських слов'ян, допускали перекручення історичної дійсності, відображаючи тим самим інтереси феодалів. Однак, при критичному ставленні до даного виду джерел із них можна почерпнути цінний матеріал з історії ободритів, їх героїчної боротьби з зовнішніми ворогами у XII ст.

Дана стаття, що базується на німецьких і данських хроніках XII ст., а також даних спеціальної історичної літератури, є однією з перших спроб аналізу у вітчизняній медієвістиці історичного розвитку ободритів на завершальному етапі їх політичної незалежності.

Як свідчать джерела, після припинення у 1129 р. у Ободритському князівстві династії Наконідів, німецький король Лотар III (1125–1137) за досить значну суму грошей посадив на ободритський престол данського принца Кнута Лаварда (1129–1131), одруженого на доньці

великого київського князя Мстислава I (1125–1131) – Інгеборзі (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 49, 50). Хоча Гельмольд і стверджує, що Лотар III надав данцю титул короля ободритів, однак, судячи з останніх досліджень, свідчення це навряд чи достовірне, оскільки Кнут використовував традиційний слов'янських титул «князь» (Литвина, Успенский 2012, с. 55–56). Його влада, очевидно, обмежувалась лише територією Вагрії, так як відомо, що одночасно з ним у полабів правив Прибислав – внук Готшалка, а у ободритів і варнів – один з місцевих можновладців – Ніклот, якому судилося відіграти вирішальну роль у заключний період історії Ободритської держави.

Не будучи спроможним самотійно подолати спротив Прибислава і Ніклота, Кнут Лавард покликав на допомогу саксонське військо, за підтримки якого йому вдалося у 1130 р. перемогти противника і ув'язнити слов'янських ватажків у Шлезвігу. Він тримав їх у кайданах до тих пір, поки вони не погодились сплатити викуп і визнали над собою владу Кнута (Szreiter 2016, s. 141).

Заспокоївши ситуацію на ободритських землях, Кнут хотів підкорити також лютицькі племена хижан і черезпенян, котрі знову здобули незалежність після смерті останнього правителя з роду Наконідів – Святополка у 1129 р. Однак, здійснити цей задум йому не вдалося, у 1131 р. Кнут Лавард загинув у ході міжусобної боротьби в Данії (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 50, с. 211).

Рік смерті Кнута Лаварда є рубіжною датою в історії Ободритського князівства. Єдина до того часу Ободритська держава розпадається на дві самостійні частини: західну, що охоплювала землі вагрів і полабів під владою Прибислава і східну, до складу якої входили племінні території власне ободритів і, ймовірно, варнів під керівництвом Ніклота. Кожна з них живе своїм власним життям, суть котрого диктується переважно ззовні. Це веде до подальшого ослаблення ободритських племен і перед лицем смертельної небезпеки, що насувалася з Заходу, не дозволило їм сконцентрувати сили єдиної колись держави для опору.

1131 р. є важливою датою ще й з іншої точки зору. Смерть Кнута Лаварда та поява нових слов'янських правителів, що кваліфікувались німцями як узурпатори, змусила саксонських герцогів переглянути тогочасну політику щодо слов'янських племен між Ельбою и Одером. Замість політики протекціонізму, що використовувалась на Полаб'ї до того і виявилась для німців вельми обтяжливою, розроблено було засадничі принципи політики анексії, котрі реалізуються тут при першому ліпшому випадку.

Виникає питання, якими були ті конкретні причини, що спонукали поділ Ободритського князівства на дві частини: західну і східну і робили небажаною кандидатуру Прибислава для можновладців власне ободритів, котрі й вирішували на практиці питання про те, хто має у них правити. Адже незважаючи на спадкове право на трон, яке мав Прибислав (як внук Готшалка), можновладці власне ободритів протиставили йому вельможу Ніклота, сподіваючись, що він буде більш зручним кандидатом для відстоювання їхніх корпоративних інтересів. Крім того, вони сподівались, що новий князь не буде мати резиденцію у віддаленій Вагрії, а центральний пункт влади буде перенесений у ободритські землі і в них з'явиться можливість отримати провідне становище у керівництві державою.

Оскільки обидві сторони (власне ободрити і вагри) не могли досягнути згоди, а незадоволена ободритська знать не хотіла поступатись, справа дійшла до розриву (ймовірно, одним з його приводів була проблема територіальної приналежності міста Любека, котре раніше належало власне ободритам, а в даний час було приєднане до земель вагрів і навіть стає їх столицею). (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 55, с. 215). Спорудження фортеці Зігеберг (близько 1134 р.), анексія племінних територій вагрів і полабів у 1138–1143 рр., хрестовий похід проти полабсько-прибалтійських слов'ян 1147 р., остаточна ліквідація незалежності власне ободритів у 1160 р. – такими були, на наш погляд, основні віхи завершального етапу політичної історії Ободритської держави.

Ключовою подією початку німецького «Дранг нах Остен» у 30-ті роки XII ст. стало спорудження німецьким імператором Лотарем III потужної фортеці Зігеберг, найбільшої на території Шлезвіга-Гольштейна. (Fritze 1960. s. 200) Судячи зі свідчень, Гельмольда, ініціатором побудови Зігеберга виступив місіонер Віцелін, котрий змалювавши у найчорніших фарбах небезпеку, що йшла нібито з боку полабських слов'ян, запропонував Лотарю III спорудити на горі Альберг у вагурській землі королівський замок, який мав стати форпостом німецької агресії та поширення християнства у Північному Полаб'ї (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 53, с. 213–214).

Однак, Лотар, як витікає з опису німецького хроніста, не поспішав зі зведенням фортеці на слов'янській землі. Вислухавши у Бардовіку аргументи Віцеліна, він вислав до гори Альберг своїх військових спеціалістів, аби наочно переконатись у стратегічному значенні цієї місцевої. Згодом імператор сам відвідав цей регіон і наказав нордальбінгам та слов'янським князям будувати у вагурській землі фортецю. Неохоче приступили слов'янські князі до будівництва цієї

твердині, позаяк розуміли яку небезпеку вона несе слов'янським землям між Ельбою і Одером. Проте, невдовзі фортеця Зігеберг все ж була збудована і забезпечена чисельним гарнізоном (Гельмольд, 2011, кн. 1, р. 53, с. 214).

Оскільки Гельмольд не називає точної дати спорудження зігеберзької фортеці, у славистиці висловлювались різні гіпотези з приводу цього (1131, 1133, 1134 і навіть 1136 рр.). Однак, останнім часом основна маса істориків-славістів схилиються до думки, що цей символ німецького панування на Полаб'ї було споруджено у 1134 р. (Strelczyk 2013, s. 85; Barkowski 2015, s. 209).

Прикордонний Зігеберг перебував у спокої недовго. Вже у 1138 р. вагрьський князь Прибислав, скориставшись династичною боротьбою, що розпочалась у Німеччині між Штауфенами і Вельфами після смерті 3 грудня 1137 р. імператора Лотара III, несподівано атакував Зігеберг, вщенть знищивши його підгороддя і спаливши тамтешній нещодавно заснований монастир і каплицю (Гельмольд 2011, кн. I, р. 55, с. 215). Однак, розвинути свій локальний успіх і завоювати зігеберзький замок Прибислав не зміг. Оскільки повністю був позбавлений підтримки з боку інших полабо-слов'янських племен, котрі не підтримали боротьбу вагрів за незалежність. А у самій Вагрії у цьому ж 1138 р. проти нього виступив з військом Раце, представник роду Крута, який зруйнував фортецю і околиці міста Любека (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 55, с. 216).

Очевидно, ще у 1138 р. саксонський герцог Генріх Пишний, а після його смерті (у жовтні 1139 р.) Генріх з Бадевіда, що за гроші отримав управління Вагрією (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 56, с. 217), організували низку спустошливих експедицій у вагрьські і полабські землі, котрі тривали аж до 1143 р. У результаті цих походів Вагрьське князівство Прибислава було завойоване і за наказом нового саксонського герцога Генріха Лева з могутнього роду Вельфів було поділене у 1143 р. між графом Адольфом Гольштинським і Генріхом з Бадевіда. Перший з них отримав Вагрію, а другий – землі полабів (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 56, с. 218). Адольф Гольштинський згодом відбудував твердиню Зігеберг і створив тут центр німецької колонізації для навколишніх слов'янських земель, які він став заселяти вихідцями з Нідерландів, Вестфалії і Фрізії (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 57, с. 218). Цим поділом держави Прибислава (1143 р.) власне закінчився період боротьби за незалежність західної частини давнього Ободритського князівства.

У результаті завоювання Вагрії і краю полабів сакси безпосередньо наблизились до кордонів східноободритської держави, а оскільки домінантою зовнішньої політики саксів були експансіоністські прагнення, рано чи пізно між ними мали відбутися зіткнення. Однак, спочатку між саксами і ободритським князем Ніклотом (1131–1160) зав'язалися доволі дружні відносини. Граф Адольф Гольштинський, усвідомлюючи небезпеку, яка загрожувала йому з боку держави Ніклота, у 1143 р. виступив з ініціативою укладення «договору про союз» з Ніклотом (Fritze 1960, s. 194), аби убезпечити себе від можливої війни з ободритами, котрі з обуренням дивилися на встановлення «нового порядку» у Вагрії. Ця пропозиція була прихильно прийнята, оскільки граф Адольф завдяки щедрим подарункам привернув на свій бік ободритських вельмож, які погодились прийняти на вічі ухвалу про встановлення союзницьких відносин з саксами. Цей союз означав між іншим визнання гольштинського верховенства над ободритами (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 62, с. 222).

Першими жертвами даного союзу стали племена вагрів і полабів, котрі, як відомо, у тому ж 1143 р. були остаточно підкорені німецькими феодалами. Байдушність щодо долі цих полабо-слов'янських племен не принесла жодної користі і самому Ніклоту, так як досягнута угода була нічим іншим, як лише тимчасовим призупиненням військових дій. Не відповідала вона і інтересам саксонського герцога Генріха Лева, котрий прагнув підкорити не лише Вагрію, але й усе північне Полаб'я. Радикально переломити ситуацію мав, на думку німецьких феодалів, хрестовий похід спрямований проти язичницьких заельбських слов'ян.

У 1147 р. під час другого хрестового походу саксонські вельможі, насамперед Генріх Лев і Альбрехт Ведмідь, відмовились від заклику головного натхненника походу абата Бернарда Клервоського вирушити в Палестину, запропонувавши замість Передньої Азії здійснити хрестовий похід проти язичницьких слов'янських племен між Ельбою і Одером, щоб або «викорінити» їх, або навернути в християнство. (Turasiewicz 2004, s. 234). Визнавши слушність цієї аргументації, Берnard Клервоський дозволив саксам вирушити в хрестовий похід проти язичників-слов'ян за Ельбою. Його точку зору повністю схвалив папа Євген III, котрий у буллі оприлюдненій 11 квітня 1147 р. підтвердив звернення Бернарда Клервоського, надавши учасникам походу проти полабських слов'ян таке ж відпущення гріхів, яке зазвичай отримували хрестоносці, що відправлялися до Палестини, однак за умови, що вони будуть діяти рішуче і «не будуть брати від язичників... грошей і викупів та дозволяти за це скіти у їх невір'ї». (Regesta Pontificum Romanorum 1888, #9017 (6297)).

Хрестоносці мали намір вирушити на Полаб'я двома арміями: перша, на чолі з герцогом Генріхом Левом, повинна була йти з північної Саксонії проти ободритів, а друга – з Магдебургу проти лютичів. Її очільником став маркграф Альбрехт Ведмідь. У поході, окрім німців, активну участь брали данці, а також французькі (бургундські), чеські і польські феодали.

Дізнавшись про збір хрестоносного війська і усвідомлюючи неминучість ворожого вторгнення, князь ободритів Ніклот приступив до побудови на пагорбах поблизу Звіринського озера фортеці Дубін, котра могла б стати «прихистком у разі необхідності» (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 62, с. 222). Ніклот, однак, не обмежився пасивною обороною. Він перейшов у наступ і спустошив землю вагрів, винищивши і захопивши у полон німецьких і голландських колоністів, що незадовго до того осіли тут. Очевидно, метою Ніклота був розгром найближчих тилів хрестоносців і створення труднощів для постачання їх війська. Раптовим нападом з моря Ніклот спалив 26 червня 1147 р. Любек з усіма купецькими німецькими кораблями, які стояли у любецькій гавані. При цьому ні містяни, ні купці не змогли дати відсіч військам Ніклота, оскільки були нетверезі, – за словами німецького хроніста, – з нагоди християнського свята страстей св. Іоанна і Павла. «У той день було вбито, – як повідомляє Гельмольд, – близько 300 чоловік». (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 63, с. 223).

Наступальна операція Ніклота обмежилась виключно теренами Вагрії. Територію розселення гольштинців, що лежала західніше вагрів, ободрити чомусь не зачепили. Існує думка, що Ніклот хотів посіяти чвари між німцями, розпалюючи підозру щодо гольштинців у тому, що вони начебто діяли заодно зі слов'янами (Грацианский 1946, с. 93). Якщо це відповідало дійсності, то Ніклот досяг своєї мети, оскільки гольштинців дійсно запідозрили у зраді. «І повторяли у той час усі вуста, – зазначає Гельмольд, – що цю біду викликали нібито гользати через ненависть до прибульців, котрих граф зібрав з різних країн для заселення землі. Ось тому самі лише гользати і не зазнали загального нещастя» (Гельмольд 2011, кн. 11, р. 63, с. 223).

Вагрська операція Ніклота мала важливе значення для піднесення бойового духу ободритських військ, була для них пробою сил. Вона стала джерелом зростання віри ободритів у власних можливостях, так необхідної для здійснення опору грізному противнику, що сконцентрував свої війська на кордонах Полаб'я. Разом з тим, вона показала, як справедливо наголошує А.Турасєвіч, деякі слабості переважаючого чисельністю хрестоносного війська, а саме: манію недооцінки противника, бездарність командирів, відсутність належної оборонної системи і т. і. (Turasiewicz 2004, s. 239).

Отримавши звістку про початок слов'янами військових дій, хрестоносна армія під керівництвом Генріха Лева вторглась у ободритські землі і в липні 1147 р. розпочала облогу Дубіна, де перебував Ніклот з основними силами свого війська. Інша армія хрестоносців, на чолі з Альбрехтом Ведмедем, вступила у лютичькі землі і мала атакувати там головний центр оборони – Димін, а після його здобуття попрямувати до гирла Одри. Похід на лютичів закінчився, за даними джерел, безрезультатно (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 224).

Не краще склалася ситуація для хрестоносців і в Ободритії, під Дубіном, який обложили німці і данці. З того, що повідомляє Гельмольд, можна зробити висновок, що хрестоносці розташувались тут у двох окремих таборах, розділених Звіринським озером. (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 224). З півночі знаходились данці, котрі мали зручний зв'язок з морем, де у Вісмарській затоці стояв їх флот, що блокував слов'янське узбережжя і одночасно у разі потреби міг доставляти необхідне озброєння і провіант. У той час як з південного боку Дубін обложили сакси, які ще раніше розбили тут свій табір. Оцінивши вигідність ситуації, зокрема те, що хрестоносці були поділені на дві частини і крім того на болотистій місцевості не могли скористатись перевагами кінноти, Ніклот відразу ж вирішив атакувати ворога. «В один із днів, – зазначає Гельмольд, – ті хто перебував в облозі помітили, що військо данів діє мляво, оскільки ті, котрі вдома налаштовані войовничо, поза ним зазвичай виявляють легкодухість; і, здійснивши несподівану вилазку, вони вбили багатьох данів і удобрили землю їх трупами». (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 224).

На доповнення до тих нещасть, які зазнали данці під час облоги Дубіна, їх флот поставлений на якір у гирлі р.Варни, несподівано був атакований руянським флотом, що прибув на допомогу ободритам. Під ударами маневрених і легких руянських суден було розбито стрій данських кораблів, які стояли на рейді. До того ж руянам допомогла та обставина, що командувач данського флоту – роскільдський єпископ Ассер – на самому початку битви залишив свій військовий корабель і заховався на торговому судні. За словами Саксона Граматика, «своєю ганебною втечею він викликав розгубленість у тих, кого повинен був би своїм прикладом надихнути на мужність у битві.» (Saxo Grammaticus 2014, k. 14, с. 2).

Не дивлячись на те, що значна частина данського флоту уціліла, на морі все ж панували руяни. Постачання хрестоносної армії, що облягала Дубін у результаті цього припинилось і їй неминуче загрожував голод. Це охолодило войовничий запал хрестоносців. Данці, дізнавшись про поразку свого флоту та подальшу їм загрозу, залишили облогу Дубіна і повернулись на батьківщину (Saxo Grammaticus 2014, к. 14, с. 2).

Виснажені наприкінці хрестового походу сакси, які залишалися під стінами Дубіна, усвідомлюючи, що подальше ведення війни не обіцяє їм успіху, пішли з ободритими на переговори, котрі закінчились підписанням миру на досить скромних умовах: слов'яни повинні були прийняти християнство і звільнити полонених данців (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 225). Ці умови були прийняті Ніклотом, після чого війська хрестоносців залишили ободритські землі. Як зазначає Гельмольд: «Таким чином, цей великий похід закінчився поміркованим успіхом». (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 225).

Після відсічі широкомасштабного наступу хрестоносців у 1147 р. у ободритів на якийсь час наступив відносний спокій. Князь Ніклот послідовно і наполегливо протистояв політиці християнізації полабо-слов'янського населення, чинив опір напливу німецьких колоністів на територію північного Полаб'я. Під час його правління серед ободритів ожили старі язичницькі традиції і соціум переживав короткий період господарського і культурного піднесення. Він прагнув підтримувати, на засадах партнерства, добрі стосунки з німцями. Усвідомлюючи значну військову перевагу Священної Римської імперії, Ніклот намагався лавірувати між політикою удаваної залежності і збереженням суверенітету східно-ободритської держави.

У середині XII ст. в Ободритському князівстві спалахнула міжусобна боротьба. Проти верховенства ободритів у державі виступили племена хижан і черезпенян, які здобули незалежність. Не маючи змоги самотійно придушити це повстання, Ніклот закликав на допомогу саксів. За підтримки 2-х тисяч саксонських рицарів ободритський князь переміг у битві повсталі племена хижан і черезпенян, примусивши їх знову сплачувати данину (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 71, с. 233).

Ободрити, що зберігали свою суверенність у 60-х роках XII ст. зазнали нового натиску німецької агресії. Вплив Генріха Лева у перші роки правління Фрідріха Барбаросси (1152–1190) значно посилювався. Отримавши від Фрідріха Барбаросси Баварію, він вважав себе в Німеччині рівним королем і прагнув необмеженої влади на Півночі. Він не рахувався ні з духовними, ні зі світськими князями і змусив графа Адольфа Гольштинського віддати йому у 1158 р. Любек (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 85, с. 254). Жадібний Генріх Лев обіклав полабських слов'ян важкими данинами, набагато більшими ніж у попередні часи, і у 1160 р. вирішив з допомогою данців здійснити завоювальницький похід за Ельбу, щоб розгромити Ободритське князівство.

Дізнавшись про агресивні наміри німецьких феодалів, Ніклот, як і перед тим у 1147 р., здійснив спробу взяти Любек, але організована з цією метою експедиція закінчилася безуспішно (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 86, с. 255). Не занепавши духом, ободритський князь спалив свої фортеці Мекленбург, Звірин, Дубін та Ілово, оскільки вважав неможливим захистити їх від німців і засів з військом у східній частині своїх володінь у фортеці Вурле на р. Варні (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 87, с. 255).

Тим часом Генріх Лев вторгся з великим військом у ободритські землі і, « спустошив їх, – за словами хроніста, – вогнем і мечем. » (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 87, с. 255). Ніклот здійснював регулярні вилазки із фортеці Вурле і виснажував німців своїми нападами, особливо намагався винищити загони, що посилялись за продуктами і кормом для коней. Під час однієї сутички з німецькими рицарями під стінами Вурле, потрапивши у засідку, Ніклот був підступно вбитий у 1160 р. (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 87, с. 256).

Отримавши звістку про смерть батька, його сини Прибислав і Вратіслав, не маючи змоги продовжувати захищати фортецю Вурле, спалили її і заховались у лісах. У подальшому за ними була залишена східна частина володінь батька (за річкою Варною), західна ж частина, тобто вся колишня територія власне ободритів, у якості здобичі була передана Гунцеліну, котрий зробив своє резиденцією Звірин (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 92, с. 261).

Німецько-слов'янське протистояння, однак, не припинялось і в подальшому. У 1162 р. німецькі рицарі знову обложили Вурле і захопили у полон Вратіслава. Прибислав же втік до помор'ян.

На початку 1164 р. Прибислав поновив боротьбу ободритів за незалежність. Зібравши велику армію ободритського воїнства, котру підтримали своїми військовими з'єднаннями поморські князі Казимир і Богуслав, насподіваним ударом Прибислав повернув гроди Мекленбург, Ілово, Міліково і Куцин (Гельмольд 2011, кн. II, р. 2, 3, с. 267–269).

Опам'ятавшись через деякий час після завданого полабсько-поморськими слов'янами нищівного удару, Генріх Лев вирішив організувати контрнаступ, домовившись про спільні дії з

данським королем Вальдемаром Великим (1157–1182) і маркграфом Альбрехтом Ведмедем. Генріх Лев обложив Міліково, проте не зміг взяти цю фортецю і в безсилій люті наказав повісити сина Ніклота – Вратіслава, що на той час ще перебував у німецькому полоні (Граціанський 1944, с. 58). Прибислав, котрий знову отримав допомогу від помор'ян, продовжує боротьбу і вирішив чекати німецьких рицарів під Диміном. 6 липня 1164 р. під Вірухне (поблизу Диміна) відбулася вирішальна битва між німецькими і ободритсько-поморськими військами. У ній загинула велика кількість німецького рицарства, у тому числі граф Адольф Гольштінський (Гельмольд 2011, кн. II, р. 4, с. 270). Слов'янське військо, впевнене у переможному закінченні битви, вже приступило до збирання на полі бою військових трофеїв, коли по них раптово вдарили війська німецького резерву. Атака була настільки сильною, що змусила полабсько-поморських слов'ян спалити Димін і відступити на Помор'я.

У результаті битви під Вірухне Генріх Лев, який мав до того ж неспокійну ситуацію у Саксонії, погодився підписати у 1166 р. мирну угоду з Прибиславом, повернувши йому Ободритське князівство, за винятком городу у Звірині, котрий було залишено Гунцеліну (Пауль 2016, с. 55, 87).

З того часу Прибислав перебував у васальній залежності від саксонського герцога. Приймавши християнство він змушений був сприяти християнізації і німецькій колонізації Ободритії, яка поступово втрачає свій слов'янський характер (Саливан 2009, с. 11). Відбувається процес повного включення цих земель у сферу економіки, політики та ідеології Німеччини (Liciejewicz 1981, s.181).

Таким чином, було покладено кінець незалежності Ободритського князівства. У 1170 р. указом імператора Фрідріха I Барбаросси на його землях виникло, у якості лена Священної Римської імперії, напівзалежне Мекленбурзьке герцогство. Прибислав же, як його перший правитель, став засновником династії Ніклотидів (Ніклотингів), що правила у Меленбургії аж до 1918 р.

Список джерел та літератури

- BARKOWSKI, R., 2015, Słowianie połabscy. Dzieje zagłady. Warszawa: Bellona, 271.
- ГЕЛЬМОЛЬД, из Босау, 2011, Славянская хроника. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники [пер. с лат.]. Москва: Русская панорама, 151–304.
- ГРАЦИАНСКИЙ, Н. П., 1944, Полабские славяне в борьбе с немецкой агрессией в средние века. Вековая борьба западных и юных славян против германской агрессии. Москва: Госполитиздат, 48–60.
- ГРАЦИАНСКИЙ, Н. П., 1946, Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты. Вопросы истории, 2–3, 91–106.
- FRITZE, W, 1960, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 141–219.
- JAFFE, P., 1888, Regesta Pontificum Romanorum. Bd.2. Lipsiae: Veit et Comp., 1742.
- LECIEJEWICZ, L., 1981, Główne problemy dziejów obodrzyckich. Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 167–182.
- ЛИТВИНА, А. Ф., УСПЕНСКИЙ, Ф. Б., 2012, Кнут Лавард, принц датский. Именослов. История языка. История культуры. Москва: Наука, 55–80.
- ПАУЛЬ, А., 2016, Балтийские славяне: От Рерики до Стариграда [пер. с нем.]. Москва: Книжный мир, 544.
- САЛИВОН, А. Н., 2009, Этническое самосознание полабских славян как компонент образа Другого: попытка реконструкции по латинским хроникам X–XII вв. Salivonica: Сборник научных статей памяти А. Н.Саливона (1949–2007). Курган: Курганский государственный университет, 5–13.
- SAXO, Grammaticus, 2014, Gesta Danorum. Kronika Danii / Tłumaczenie Jana Woluckiego. Sandomierz, 456.
- STRZELCZYK, J., 2013, Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 143.
- TURASIEWICZ, A., 2004, Dzieje polityczne obodryców. Od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 311.

References

- BARKOWSKI, R., 2015, Słowianie połabscy. Dzieje zagłady [Polabian Slavs. History of an extinction]. Warszawa: Bellona, 271. [In Polish].
- FRITZE, W, 1960, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsuerfassung und ihrer Entwicklung vom

- Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Gießen: Wilhelm Schmitz Verlag, 141–219. [In German].
- GELMOLD, iz Bosau, 2011, Slavianskaia khronika [Chronicle of the Slavs] Adam Bremenskiy, Gel mold iz Bosau, Arnold Liubekskii. Slovianskie khroniki [per. s lat.]. Moskva: Russkaja panorama, 151–304. [In Russian].
- GRATSIANSKII, N. P., 1944, Polabskie slaviane v borbe s nemetskoj agressiei v srednie veka [Polabian Slavs in the fight against German aggression in the Middle Ages]. Vekovaia borba zapadnykh i yuzhnykh slavian protiv germanskoj agressii. Moskva: Gospolitizdat, 48–60. [In Russian].
- GRATSIANSKII, N. P., 1946, Krestovyi pokhod 1147 g. protiv slavian I jeho rezultaty [Crusade against Slavs and its Results]. Voprosy istorii, 2–3, 91–106. [In Russian].
- JAFFE, P., 1888, Regesta Pontificum Romanorum [List of Roman Popes]. Bd.2. Lipsiae: Veit et Comp., 1742. [In Latin].
- LECIEJEWICZ L., 1981, Główne problem dziejów obodrzyckich [The main problems of Obodrit history]. Słowiańszczyzna Połabska, między Niemcami a Polską. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 167–182. [In Polish].
- LITVINA, A. F., USPENSKII F. B., 2012, Knut Lavard, prints datskii [Knut Lavard, Prince of Denmark]. Imenoslov. Istoria yazyka. Istoria kultury. Moskva: Nauka, 55–80. [In Russian].
- PAUL, A., 2016, Baltiiskie slaviane: Ot Rerika do Starigrada [Baltic Slavs: from Retric to Starigrad] [per. s nem.]. Moskva: Knizhnyi mir, 544. [In Russian].
- SALIVON, A. N., 2009, Etnicheskoe samosoznanie polabskikh slavian kak component obraza Drugogo: popytka rekonstruktsii po latinskim khronikam X–XII vv. [Ethnic identity Polabian Slavs as a component image of another, attempt the upgrade on latyns whom Chronicle X–XII centuries]. Salivonica: Sbornik nauchnykh statei pamiati A. N., Salivona (1949–2007). Kurgan: Kurganskii gosudarstvennyi universitet, 5–13. [In Russian].
- SAXO Grammaticus, 2014, Gesta Danorum. Kronika Danii [Danish deeds] / Tłumaczenie Jana Woluckiego. Sandomierz, 456. [In Polish].
- STRZELCZYK, J., 2013, Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 143. [In Polish].
- TURASIEWICZ, A., 2004, Dzieje polityczne obodryców. Od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 311. [In Polish].

Ободритське князівство на завершальному етапі політичної незалежності (30–60-ті рр. XII ст.)

У статті на основі німецьких і данських хронік XII – початку XIII ст. аналізуються вузлові проблеми історичного розвитку ободритів на завершальному етапі їх політичної незалежності (30–60-ті роки XII ст.). Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів.

Зазначається, що основними віхами завершального етапу політичної історії Ободритської держави були: спорудження фортеці Зігеберг (близько 1134 р.), анексія племінних територій вагрів і полабів у 1138–1143 рр., хрестовий похід проти полабсько-прибалтійських слов'ян 1147 р., остаточна ліквідація незалежності власне ободритів у 1160 р.

Автор дійшов висновку, що кінець незалежності Ободритської держави поклала мирна угода 1166 р., укладена між саксонським герцогом Генріхом Левом і ободритським князем Прибиславом, згідно якої останньому поверталось Ободритське князівство, за винятком гроду у Звірині, котрий було залишено Гунцеліну. З того часу Прибислав перебував у васальній залежності від саксонського герцога. Прийнявши християнство він змушений був сприяти християнізації і німецькій колонізації Ободритії, яка поступово втрачає свій слов'янський характер. Відбувається процес повного включення цих земель у сферу економіки, політики та ідеології середньовічної Німеччини.

Ключові слова: Ободритське князівство, ободрити, вагри, полаби, варни, Кнут Лавард, Ніклот, Вратіслав, Прибислав.

Mykola Rud, Candidate of Historical sciences, Associate professor, Department of Ancient and Medieval History Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Микола Рудь, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0483-936X>

Received: 28.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

АРХІВНІ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОКУМЕНТИ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ

Валентина Борисенко

ARCHIVAL FOLKLORE-ETHNOGRAPHIC DOCUMENTS AS AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDY OF THE UKRAINIANS ETHNIC HISTORY

Valentyna Borysenko

The article is aimed at the description of unique materials in folklore, ethnography and art studies. They are included into the List of National Acquirement of Ukraine and preserved at the funds of the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology (thereafter – Archives of the Institute). Basing on the principles of historical method and objectivity, general scientific approaches are used, namely analysis and synthesis (during the work with sources and literature), the method of reconstruction and others. A wide publishing activities of the scholars in the use of archival materials for the accomplishment of state planned scientific tasks, the development of the studies in local history and tourism are described for the first time. The processes of interest in local cultures, search for own identity have been increased in the world of globalization. These facts excite the eminent interest in the study of spirituality, preservation of historical memory. The processes, caused by the search for own roots by the population, that has sustained enforced resettlement from the flooded villages in the 1960s, are analyzed for the first time. They are connected with the Decree of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR «On the Measures concerning the Resettlement of the Population and Transportation of the Premises and Buildings to New Places in the connection with the Erection of Kaniv Hydroelectric Power Plant». It is only one of six storage reservoirs, which has engulfed over 20 villages. An issue of the improvement of conditions for the preservation and publication of the materials, which have over-significant importance in the system of national culture, is considered. The material, collected purposefully by the scientists and correspondents of the Ethnographic Commission of All-Ukrainian Academy of Sciences according to the specialized programs in the 1920s–1930s, is inestimable and significant for the study of everyday culture. Attention is paid to the use of the manuscript heritage (Archives of the Institute) as the main source in numerous scientific works by the scholars of Ukraine and other countries. The necessity of improvement of publishing point of the archival materials with the aim of preservation and popularization of spiritual values for the integration of Ukrainian civil society and preservation of historical memory is emphasized.

Keywords: manuscripts, audio-recordings, identity, culture, local history, historical memory.

Потенціал розвитку галузі досліджень полягає в дедалі більшому зацікавленні етнічними культурами з метою збереження духовних цінностей та інтеграції українського суспільства. Значення архівних документів як джерела зростає. Рукописи, фотознімки, фонозаписи Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (АНФРФ ІМФЕ) дедалі частіше використовуються не лише під час написання дисертацій, монографій, статей, але й при створенні всеукраїнських та міжнародних виставок, у фільмах, виставах, при створенні музеїв, у пошуках родоvodu та власної ідентичності.

Архівні матеріали активно формувалися ще в другій половині ХІХ ст., коли в Києві було створено Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876). Завдяки вченим, які ввійшли до Південно-Західного відділу, таким як В. Антонович, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Драгоманов, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Пчілка та ін., у цьому Товаристві напрацьовувалася методика збору фольклорно-етнографічного матеріалу, здійснювалося узагальнення матеріалу на засадах модерних західноєвропейських методології і методики. У зв'язку із закриттям Відділу (1876) та репресіями щодо його учасників, центр українознавчих студій і збір матеріалу розвивається у Львові у створеному осередку (1892) – Науковому това-

ристві імені Шевченка. При ньому було організовано й великий архів зібраних матеріалів. Більша їх частина також тепер зберігається в АНФРФ ІМФЕ та активно використовується вченими. Утім, основне впорядкування архівної спадщини з національної культури відбувалося після створення Української академії наук (1918). У 1920–1925 роках було створено основні наукові етнографічні осередки в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Архіви збиралися найбільше біля такого потужного осередку, як Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933). Відомості про формування архівної спадщини добре відображені в Бюлетені Етнографічної комісії ВУАН (Бюлетень 1926–1930, № 1–16). Понад десять тисяч кореспондентів наприкінці 1920-х років співпрацювали з Етнографічною комісією та надсилали до неї свої матеріали. Поступово утворився золотий фонд фольклорно-етнографічних матеріалів, що обчислюється тисячами архівних аркушів, які зберігаються в архіві. Про розвиток етнографії та архівну діяльність свого часу писали такі корифеї науки, як Кость Гуслистый (Гуслистый 1967) та Григорій Стельмах (Стельмах, 1958). За радянських часів тема про діяльність етнографічних центрів була суворо табуйована. Лише у 1970-х роках з'явилися згадки про архівне надбання в окремих публікаціях, зокрема в праці Івана Березовського «Українська радянська фольклористика» (Березовський 1968), у статтях Степана Музиченка «Біля витоків української радянської етнографії (Діяльність Етнографічної Комісії ВУАН)»; «До 50-річчя заснування Етнографічної Комісії ВУАН» та ін. Про накопичення архівного матеріалу та тогочасні спроби його публікації свідчить видання «Первісне громадянство», яким опікувалася Катерина Грушевська (Матяш 1996).

Певним взірцем для розкриття теми є історія створення архівів-музевів серед української діаспори в Канаді. У 1982 році вийшла праця Г. А. Йопика (Йопик 1982), у якій розкрито ентузіазм у створенні бази даних історичної пам'яті перших поселенців і їхню адаптацію до нелегких умов праці на початку освоєння чужого простору.

Архів ІМФЕ під час війни перебував в евакуації в м. Уфі (Башкирія), де українські письменники, мистецтвознавці продовжували роботу зі збирання документів про українських переселенців XIX ст. до Башкирії. Під час перевезення на Схід вагони попадали під бомби, окремі коробки з документами були пошкоджені, і вже після визволення Києва архіви розбиралися за допомогою співробітників гуманітарних інститутів Академії наук.

Утворений у 1941–1944 роках Інститут народної творчості і мистецтв в Уфі дбав про поповнення архівних фондів. Його спадкоємцем став Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології (назва уточнена в 1990-х роках). Заклад почав опікуватися архівною спадщиною і поповнювати архів новими документами. Першим науковим відділом цього Інституту в 1944 році був відділ рукописних фондів. До титанічної праці співробітників відділу з розбору притрушених землею коробок долучилася робота з організації мережі кореспондентів – збирачів фольклорно-етнографічного, музичного матеріалу. У 1950–1960-х роках за рахунок планових експедицій від співробітників також потрапляло чимало цікавого архівного матеріалу, яким поповнювали обладнане сховище. Узагальнюючих досліджень про архівні фонди не було, тому публікації про надходження до архіву теж мали пізнавальне значення. Прикладом може бути розвідка Галини Рубай, у якій ідеться про фольклористку-аматорку Антоніну Кудрицьку, що з 1922 року записує різні жанри народної творчості та надсилає до наукових установ. «Серед всього зібраного матеріалу – 580 пісень (родинно-побутових, обрядових, жартівливих, рекрутських, солдатських, історичних); 40 казок і байок, 20 оповідань і легенд, 40 анекдотів і гуморесок, 617 прислів'їв і приказок, 50 загадок, 20 замовлянь та багато іншого» (Рубай 1970).

У науковому архіві ІМФЕ зосереджено масив документів, що відображає різні напрями гуманітарної науки: етнології, фольклористики, музикознавства та образотворчого мистецтва. З 1980-х років збирацька робота мережі кореспондентів суттєво звузилася, але не припинила свого існування. Певний інтерес викликають матеріали етнографічних практик студентів та польових записів аспірантів провідних вишів України.

Важливим досвідом у висвітленні архівних документів є Путівники. Розкриттям діяльності вчених стало видання «Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998) (Путівник» 1998). Досить цікавим видається Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури (Путівник, 1999). Для історії науки важливими стали «Особові архівні фонди Інституту рукопису» (2002). Вивчаючи досвід наукових установ з підготовки Путівників, співробітники ІМФЕ також підготували Путівник по особових фондах (Путівник, 2005).

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ зберігається 62 фонди, з яких 60 фондів – на паперовій основі і 2 фонди – це фонд негативів і фонд музичних записів – на різ-

них носіях (від воскових валиків до сучасних дисків). Останній належить до фонду 14 як структурна частина. Записи післявоєнного часу здійснювалися на магнітофонних плівках, пізніше – на касетах. Більшість із них оцифрована. У роки незалежності України АНФРФ ІМФЕ входять до об'єкту національного надбання. Здійснюються електронні описи архівних документів. Сховище унікальне тим, що, завдяки величезній праці попередників, до нього надійшли документи і твори відомих українських композиторів, зокрема М. Лисенка, П. Козицького, Я. Яциневича, мистецтвознавців – Ф. Ернста, М. Грінченка, художників-етнографів – Ю. Павловича, А. Ждахи, фольклористів та етнографів – Ф. Колесси, В. Гнатюка, В. Кравченка, С. Носа, Ф. Вовка, Єв. Спаської, П. Литвинової-Бартош, К. Квітки, Д. Яворницького, П. Мартиновича, Б. Грінченка. Золотим фондом Архіву ІМФЕ є матеріали Етнографічної комісії ВУАН, які обчислюються тисячами аркушів. Зберігаються рідкісні матеріали таких організацій, як Наукове товариство імені Шевченка, театр «Березіль», Перша капела бандуристів, Кабінет музичної етнографії, Волинський краєзнавчий музей та ін.

Нині діяльність АНФРФ ІМФЕ спрямована на максимальне оприлюднення цінних архівних документів. При виявленні пошкоджених, затухаючих текстів відбувається планове сканування з виготовлення страхових копій документів. Утім, найбільш дієвим способом збереження неоціненної культурної спадщини є видання наукових робіт, матеріалів, які мають надзвичайну історичну цінність. Український художник-етнограф Юрій Павлович (1872–1947) залишив нам у спадок, як результат своїх численних подорожей, понад десять тисяч етнографічних малюнків, на яких зафіксовано етнографічні типи людей (українців, фінів, білорусів, узбеків, осетинів та багатьох інших) у народному одязі. Фанатично захоплений етнографією, Ю. Павлович присвятив їй понад 50 років свого життя. Його малюнки використовував відомий дослідник Федір Вовк до монографії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). Співробітники АНФРФ ІМФЕ підготували до видання лише частину етнографічної спадщини художника (Павлович 2009), яка з успіхом використовується в наукових дослідженнях та навчальних закладах при читанні лекцій і написанні наукових студентських робіт. Утім, більшість етнографічних малюнків Юрія Павловича залишаються неопублікованими. Ними цікавляться архітектори, бо художник замальовував будівлі цілих вулиць Києва, які не всі вціліли під час війни. Сьогодні мало кому відомо, що в 1935 році художник повністю зобразив інтер'єр квартири М. Заньковецької. Це єдине документальне джерело, за яким здійснено реставраційні роботи у відновленому меморіальному музеї славетної актриси. Малюнками художника-етнографа цікавляться вчені, які досліджують різноманітні промисли й ремесла, календарні звичаї та обряди, народне житло й одяг та інші царини традиційної народної культури. Особливо багато зображень присвячено театральному мистецтву, адже художник вечорами замальовував не тільки сюжети, що відбувалися на сцені, але й реакцію глядачів, їхнє вихідне вбрання тощо. Архівна спадщина унікальних малюнків буде корисною ще багатьом дослідникам історії української культури та культури інших народів. Багато подорожуючи, він залишив цілі альбоми одягу населення Центральної Азії, Фінляндії. За сприяння Посольства Фінляндської Республіки в Україні вийшов альбом з малюнками народної архітектури та одягу міщан і селян Фінляндії, зробленими ним у 1905–1910 роках (Павлович 2001).

Вивченням народного мистецтва займалася етнографиня Євгенія Спаська (1892–1980); особливо її полонили гончарство та народна вишивка України. Перебуваючи влітку 1926 року в експедиції в м. Глухові, Є. Спаська випадково натрапила на цінні архівні документи П. Литвинової-Бартош. Якось вона попросила в однієї мешканки напитися води. Нею виявилася донька Пелагеї Литвинової. Вона дуже зраділа зустрічі з Є. Спаською і передала їй архів матері. Дослідниця перевезла архів до Києва й написала першу наукову розвідку – «Пелагея Яківна Литвинова. (1833–1904)», що її було опубліковано в «Етнографічному віснику» (Спаська 1928). У 1931–1934 роках Євгенія Спаська працювала в Київському інституті промислової кооперації, де займалася науковим вивченням української вишивки. Там вона підготувала працю «Промислова вишивка Київщини», яка й сьогодні не втратила своєї наукової цінності. Проте видати книгу не судилося, бо в 1934 році Є. Спаську заарештували й вислали до Казахстану. Лише в незалежній Україні вдалося опублікувати архівну спадщину цієї талановитої дослідниці (Спаська 2015).

Непересічною постаттю в історії української етнології, музеєзнавства, літератури є Василь Григорович Кравченко (1862–1945). Просто дивовижно, як одна людина могла так багато зробити для розвитку української науки, популяризації знань, організації наукових товариств, гуртків. Він зібрав томи архівних матеріалів, оригінальних записів традиційної культури за авторськими розробленими програмами. Його праці можна віднайти в кількох наукових установах, утім,

основний іменний фонд Василя Кравченка зберігається в АНФРФ ІМФЕ під номером 15, хоча матеріали великого вченого зберігаються й у фонді № 16 («Волинський краєзнавчий музей») та у фонді № 14. Він записував з різних галузей народної традиційної культури (звичаї та обряди сімейного циклу, народна медицина та ін.), проте найбільше записано народних вірувань про стихії – воду, вогонь, замовляння тощо. Про вченого (як фундатора Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею, засновника фольклорно-етнологічної школи, дослідника нового побуту, робітників заводів, наставника наукових кадрів) підготовлено низку дисертацій і статей. Монографічне дослідження про його невсипущу, принципову, громадську й наукову діяльність підготувала Т. Лобода (Лобода 2008). На основі архівних матеріалів Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України вже багато років працює над підготовкою видання рукописної спадщини Василя Кравченка. Опубліковано два томи з його надзвичайно цінних матеріалів, які розширюють наші знання про культуру та побут не лише українців Волині, але й інших етнічних груп, які там мешкали, зокрема про євреїв, поляків, німців (Кравченко 2007, 2009). Але, видається, що архівна спадщина дослідника невичерпна. З біографії В. Кравченка відомо, що вчені високо цінували його працю, і в 1929 році Російське географічне товариство за довготривалу і плідну роботу в галузі записування народної творчості навіть нагородило Василя Кравченка срібною медаллю. Та в Україні в 1930-х роках посилювалася тоталітарна система й переслідувалася будь-яка творча діяльність. У 1930 році вченого звільнили з роботи, як «неблагонадійного». На допомогу прийшов професор Д. Яворницький. Він запросив В. Кравченка до Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею та надав йому посаду завідувача етнографічного відділу (тепер – Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького). Його трирічна праця там найменше висвітлена в життєписі дослідника. Тимчасове житло також було у приміщенні цього музею. Василь Кравченко добросовісно включився в науково-пошукову роботу. Оскільки період з економічного погляду був складний, то у відрядження з метою збору матеріалу для відділу сільськогосподарської техніки він їздив громадським транспортом. Спостерігав за людьми, які намагалися хоч щось продати зі своїх пожитків та купити хліба. Він залишив три Зошити нотаток, по суті Щоденників, з побуту селян Дніпропетровщини такого важкого періоду, як 1931–1933 роки. У 1933 році відрядження припинилися, однак В. Кравченко продовжував працювати. Певною загадкою були деякі архівні аркуші в третьому Зошиті. У середині тексту замасковані чернеткою були зшиті нитками аркуші, складені так, щоб їх не можна було прочитати. Вони чекали свого читача аж до 2020 року. Обережно знято нитки – і виявилось, що розгорнуті аркуші паперу були густо списані олівцем селянина із с. Кулебівка на Дніпропетровщині. Це була «Біографія селянина», написана в січні 1933 року, коли Голодомор уже вершив свої «чорні жнива». В. Кравченко запросив цього селянина до Музею, бо познайомився з ним ще в 1932 році, і записав від нього весь процес виготовлення кошиків. Поділився з ним своєю пайкою хліба і попросив написати свою біографію, що той і зробив. Але щоб не занепасти ні себе, ні селянина, учений дотримався конспірації і так замаскував матеріал, що дослідники не звертали на нього уваги. Біографія була вражаюча. Селянин описав своє життя, у якому було пережито голод 1921 року, втрату родичів, бідування під час 1918–1919 років, вдівство, намагання встати на ноги завдяки важкій праці, виховання п'ятерої дітей після втрати дружини. Хотів одружитися, та не було за що, думав трохи заробити та й восени одружитися, але не вийшло. Високі податки, облігації. Продав корову, та не стало, що їсти. Наведена інформація відображає всю історію українського селянства в роки зміцнення тоталітарного режиму (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 54–74). Цей нещодавно віднайдений документ, безумовно, стане важливим для створення сучасних наративних музеїв в Україні. Очевидним є і те, що це рідкісний документ для Музею Голодомору, бо за 1933 рік маємо лише поодинокі свідчення. Такі знахідки в АНФРФ ІМФЕ мають незаперечне практичне значення для розвитку нашого суспільства, утвердження демократії і збереження історичної пам'яті, аби подібні злочини більше ніколи не повторювалися.

Сьогодні простежується дещо інше ставлення до культурних надбань попередників. Учені намагаються оприлюднити архівні документи тих дослідників, спадщина яких замовчувалася в радянський період. До таких можна віднести наукову працю маловідомого етнографа Василя Пастущина (1889–1958), який упродовж 1946–1958 років викладав на кафедрі класичної філології у Львівському університеті. Його шанували як видатного мовознавця, який досконало володів, окрім української мови, ще й латинською, грецькою, польською, німецькою, російською, а також англійською, французькою та чеською. Під впливом відомих йому стаціонарних досліджень Н. Заглади, Ю. Павловича вчений зробив таке дослідження у віддаленому від доріг селі

Дрочево Берестейського району на Поліссі (тепер – с. Дрочево Малоритського р-ну Брестської обл., Білорусь). У 1938 році дослідник поїхав на кілька місяців до села й записував там весь побут українських селян, народну творчість, ментальність. Звертав увагу на найменші деталі традиційної культури: на поселення та розташування житлових і господарських будівель, на типи житла та внутрішнє планування, особливості наповнення інтер'єру хати, сіней, комори. Детально описав види вирощуваних культур, обряди після завершення жнив. Відзначив особливу роль збиральництва в лісах, якому надавалася більша увага селян, аніж садівництву. Етнограф зауважив, що дари лісу (гриби, малина, різні ягоди, горіхи) були вагомим додатком до забезпечення їхньої життєдіяльності. Власне, жодна ділянка народної культури поліщуків не була обділена увагою дослідника. Він зафіксував їжу та напої, сімейні відносини, дозвілля, фольклор тощо. Звернув увагу не те, що селяни не знають ані польської, ані білоруської мови і мають розмиту національність та називають себе «тутейшими». Монографічне дослідження одного села має велике значення, що належить до сучасних напрямів історичної науки. Цей рукопис пролежав в архіві (АНФРФ ІМФЕ, ф.14-2, од. зб. 22, арк. 1–102) з 1945-го до 2014 року, коли був виданий у започаткованій серії видань вказаного Інституту «З архівних матеріалів» (Пастущин 2014).

Ця серія архівних матеріалів стала ніби живим ланцюжком зв'язку із широкою громадськістю. Люди шукали втрачену пам'ять свого родоводу, створювали громадські організації для вивчення минулого своїх сіл та міст. Такою стала організація «Старий Дніпро» в м. Переяславі, члени якої прагнули відновити і зберегти пам'ять про затоплені села Переяславщини, коли будували Канівське водосховище. У результаті спільної праці науковців відділу АНФРФ ІМФЕ у 2016 році було віднайдено рукопис і видано історико-етнографічний нарис «Село Андруші на Переяславщині» (на основі архівної спадщини відомого письменника, фольклориста Дмитра Косарика) (Село Андруші 2016). Це ті самі славетні Андруші, про які у своєму листі до А. Козачковського 1854 року Тарас Шевченко писав: *«Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші...»*. Самі переселенці із затопленого села та їхні діти й онуки плакали під час презентації виданого рукопису. Це сколихнуло їхні почуття настільки, що вони почали збирати спогади від переселених андрушівців і відобразили їхнє життя в рідному селі ще до затоплення: під час колективізації, Голодоморів 1921–1923 і 1932–1933 років та голоду 1946 року, під час окупації в роки Другої світової війни та примусового виселення з рідного села, яке опинилося під водою з могилами їхніх пращурів. Спільними зусиллями було видано надзвичайно щемливу книгу про затоплене село й започатковано серію «Затоплені села Переяславщини» (Затоплений рай 2018). Архіви перестають бути лише сховищем документів, вони оживають у діяльності музейників, громадських організацій, просто небайдужих людей до свого коріння та історичної пам'яті.

У цій площині цікавим є той факт, що частина людей, які стали підприємцями, бізнесменами, зацікавилася культурою сіл, звідки походять їхні батьки, місцем свого походження, своєї малої Батьківщини. Таких звернень до АНФРФ ІМФЕ останнім часом чимало. Підприємці шукають науковців, які б могли підготувати кілька культурологічних проєктів для оприлюднення історії культури села за матеріальної підтримки вихідця з того чи іншого населеного пункту. Запити підприємців щодо пошуку архівних матеріалів, пов'язаних з визначними постатями минулого, зокрема такими, як Пелагея Литвинова-Бартош із Сумщини, непоодинокі. Дослідниця кінця XIX – початку XX ст. П. Литвинова-Бартош багато працювала над статистично-економічним описом сіл Чернігівщини. Вона багато зробила у вивченні домашніх промислів селян, народної агротехніки, замальовувала народні орнаменти, досліджувала народну кулінарію, обряди та вірування. Молоді представники громади та вихідці із цих сіл, пенсіонери з Києва вирішили створити музей своєї землячки в с. Землянка Чернігівської області для піднесення соціально-культурного рівня свого колишнього села, бо воно нині в занепаді. Оскільки в селі особливо немає кому займатися культурою, то молоді дівчата з Києва почали збирати там давні рецепти приготування традиційних страв і за допомогою архівних документів відроджують національну кухню в селі, збирають експонати для створення краєзнавчого музею. Етнологи надають їм консультації, ознайомлюють з архівними документами конкретного села.

До АНФРФ ІМФЕ надійшов запит на фольклорно-етнографічні матеріали із с. Вереміївка на Черкащині від жителя з Казахстану, коріння якого в Україні, і є в нього бажання зберегти пісенну творчість далеко від рідного краю. Тут проглядаються важливі етнопсихологічні вподобання людей на чужині.

Особливо багато неопублікованих цінних документів 1920–1930-х років. За дорученням Етнографічної комісії місцеві вчителі, краєзнавці збирали етнографічний матеріал, описуючи

культуру та побут окремих сіл. Прикладом є підготовка до друку монографічного опису с. Дідковичі на Волинському Поліссі, здійсненого в 1927 році Никанором Дмитруком (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 219). Опис села складався з кількох розділів, у яких етнограф Н. Дмитрук намагався охарактеризувати господарську діяльність села. Він описував пасічництво, скотарство, рибальство, килимарство, вироби з дерева. Детально проаналізував надбання народної архітектури, способи пересування суходолом й водою. Чимало уваги приділено харчуванню селян, народній медицині та різним видам народного мистецтва, таким як вишивка, різьблення, мистецьке ткацтво тощо. Доктор історичних наук Сергій Стельникович (за сприяння уродженця с. Дідковичі підприємця Володимира Лук'яненка) опрацював архівний матеріал, написав передмову та коментарі, упорядкував матеріали архівів Києва і Житомира й видав важливу працю з історії та культури села (Дмитрук 2019).

За матеріалами Етнографічної комісії та фондів АНФРФ ІМФЕ 1920–1930-х років можна вивчати складний період в історії нашого народу, коли здійснювався більшовицький експеримент над селянством, у ході якого хліборобів позбавляли приватної власності не лише на майно, але й на життя.

Архівна спадщина Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, що входить до Національного надбання, становить унікальну скарбницю етнографічно-фольклорного та мистецтвознавчого матеріалу. Документи дають змогу зберегти й відтворити цінні культурні надбання українців і національних меншин. Матеріали, які містять фотографічні та нотні колекції, відкривають нові або призабуті історичні постаті, музичні й пісенні твори відомих композиторів. В АНФРФ ІМФЕ зберігається дуже цікава епістолярна спадщина таких мистців, як М. Лисенко, Б. Грінченко, Ф. Ернст, Д. Яворницький, міститься величезний фонд музикознавця М. Грінченка для дослідження історії української музичної культури та багатьох явищ мистецького життя.

Оскільки сьогодні в суспільстві відбуваються певною мірою суперечливі процеси щодо культурного розвитку, то збереження й використання унікальних документів набувають особливої ваги, тому що документи – доказова база культурних надбань народу. Адже, з одного боку, в умовах глобалізації та урбанізації губляться духовні традиції людства, що непокоїть багатьох учених у світі, а з іншого – у молодого покоління зростає зацікавленість автентичною культурою, своїм духовним корінням, родоводом. Для піднесення культурного рівня суспільства, збереження історичної пам'яті рукописна спадщина є надважливою в плані визначення ідентичності народу.

Список джерел та літератури

- БЕРЕЗОВСЬКИЙ, І., 1968, Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). Київ. 2009. Василь Кравченко. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ. Т. 2.
2020. Василь Кравченко. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 3. / відп. ред. Г. Скрипник. Київ.
1998. Видатні вчені Національної академії наук України. Особові фонди та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського (1918–1998). Київ.
- ГУСЛИСТИЙ, К. Г., 1967, Українська радянська етнографія (підсумки й перспективи розвитку). Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ), № 1, 7–10.
- Денник відділу Соцбудівництва Дніпропетровського істор. музею на р. 1933. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 16. од. зб. 22, арк. 54–74.
- ДМИТРУК, Н., 2019, Монографічне вивчення (с. Дідковичі на Волинському Поліссі) / упорядник, автор передмови Сергій Стельникович. Житомир: Полісся.
2018. Затоплений рай. Андруші у спогадах та документах / автор-упорядник Микола Михняк. Київ: Український пріоритет.
- ЙОПИК, Г. А., 1982, Українсько-канадський архів-музей Алберти: пам'ятки Українських Піонерів Алберти. Едмонтон.
2007. Етнографічна спадщина Василя Кравченка. Київ. Т. 1.
- ЛОБОДА, Т. М., 2008, Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- МАТЯШ, І. Б., 1996, «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду). Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, Вип. 3, 213–220.

- Музиченко, С. М., 1986., Біля витоків української радянської етнографії. (Діяльність Етнографічної Комісії ВУАН). НТЕ. № 4, 21–37.
- МУЗИЧЕНКО, С., 1971, До 50-річчя заснування Етнографічної Комісії ВУАН. Український історичний журнал, № 6, 130–131.
2015. Народнознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської / голов. ред. Скрипник Г. А. Київ.
2002. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Київ.
- ПАСТУЩИН, В. Ю., 2014, Село Дрочево Берестейського району на Поліссі (монографія) / голов. ред. Г. Скрипник ; вступна стаття В. Борисенко. Київ.
1999. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. Київ.
2005. Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського / відп. ред. Г. А. Скрипник, заг. ред. Г. В. Довженко. Київ.
- РУБАЙ, Г., 1970, Шість десятиліть з блокнотом фольклориста. НТЕ, № 6, 98–99.
2016. Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [упоряд. В. Борисенко та ін.; за заг. ред. Г. Скрипник]. Київ: ІМФЕ.
- СПАСЬКА, Є., 1928, Пелагея Яківна Литвинова. (1833–1904). Етнографічний вісник. Київ. Кн. 7, 168–199.
- СТЕЛЬМАХ, Г. Ю., 1958, Розвиток української етнографії за роки радянської влади. НТЕ. № 2.
2009. Художньо-етнографічна спадщина Ю. Павловича / відп. ред. Скрипник Г. А. Київ.
- ПАВЛОВИЧ, Ю., 2001, Фінляндія 1905–1910. Київ.
- 1926–1930. Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. Київ. № 1–16.

References

- BEREZOVSKIY, I., 1968, *Ukrainska radianska folklorystyka (etapy rozvytku i problematyka)* [Ukrainian Soviet folkloristics (stages of development and problems)]. Kyiv, . 343 p. [In Ukrainian].
- Biuletен Etnohrafichnoi Komisii VUAN [Bulletin of Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv: 1926–1930. No. 1–16. [In Ukrainian].
- Dennyk viddilu Sotsbudivnytstva Dnipropetrovskoho istor. muzeiu na r. 1933 [Dairy of the Socialist Building of Dnipropetrovsk Historical Museum for 1933]. Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology, f. 16. Unit 22. Fols. 54–74. [In Ukrainian].
- DMYTRUK, N., 2019, *Monohrafichne vyvchennia (s. Didkovychi na Volynskomu Polissi)* [Monographic study (the village of Didkovychi in Volhynian Polissia). Compiled and prefaced by S. Stelnykovych. Zhytomyr: Polissia. 56 pp. [In Ukrainian].
- Etnohrafichna spadshchyna Vasylia Kravchenka [Vasyl Kravchenko ethnographic heritage]. Kyiv, 2007. Vol. 1; Vasyl Kravchenko. Zibrannia tvoriv ta materialy z arkhivnoi spadshchyny [Vasyl Kravchenko. Collected works and the materials from archival heritage]. Kyiv, 2009. Vol. 2. / H. Skrypnyk (ed.-in-chief). Kyiv, 2020. 650 p.: ill. [In Ukrainian].
- HUSLYSTYI, K. H., 1967, *Ukrainska radianska etnografia (pidsumky i perspektyvy rozvytku)* [Ukrainian Soviet Ethnography (Summaries and Prospects of Development)]. *Narodna tvorchist ta etnografiya (dali – NTE)* [Folk Art and Ethnography (thereafter – FAE)]. No. 1. Pp. 7–10. [In Ukrainian].
- Khudozhnio-etnohrafichna spadshchyna Yu. Pavlovycha, 2009, [Artistic and ethnographic heritage of Yu. Pavlovych]. H. Skrypnyk (ed.-in-chief). Kyiv, 429 p. [In Ukrainian].
- LOBODA, T. M., 2008, *Vasyl Kravchenko. Hromadska, naukova ta prosvitnytska diialnist* [Vasyl Kravchenko. Social, scientific and educational work]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 238 p. [In Ukrainian].
- MATIASH, I. B., 1996, «Pervisne hromadianstvo» – pershyi naukovyi etnohrafichnyi chasopys v Ukraini 20-kh rokiv XX st. (za materialamy arkhivnoho fondu) [«Primary Citizenship» – the first scientific ethnographic periodical in Ukraine of the 1920s (after the materials of archival fund)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv. Iss. 3. Pp. 213–220. [In Ukrainian].
- MUZYCHENKO, S., 1971, *Do 50-richchia zasnuvannia Etnohrafichnoi Komisii VUAN* [On the occasion of the 50th anniversary of establishment of the Ethnographic Commission of All-Ukrainian Academy of Sciences]. *Ukrainski istorychni zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 6. Pp. 130–131. [In Ukrainian].
- MUZYCHENKO, S. M., 1986, *Bilia vytokiv ukrainskoi radianskoi etnografii* (Diyalnist Etnohrafichnoi Komisii

- VUAN) [At the origins of Ukrainian Soviet ethnography (Activity of Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences)]. NTE [FAE]. No. 4. Pp. 21–37. [In Ukrainian].
- Narodoznavchi ta mystetstvoznavchi pratsi Yevhenii Spaskoi, 2015, [Yevheniya Spaska works in Ethnology and Art Studies]. H. Skrypnyk (ed.-in-chief). Kyiv. 600 p. [In Ukrainian].
- Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu [Personal archival funds of the Institute of Manuscript]. Kyiv, 2002. 766 p. [In Ukrainian].
- PASTUSHCHYN, V. Yu., 2014, Selo Drochevo Beresteiskoho raionu na Polissi (monohrafiya) [The village of Drochevo of Brest district in Polissia (a monograph)]. H. Skrypnyk (ed.-in-chief); prefaced by V. Borysenko. Kyiv. 128 p. [In Ukrainian].
- PAVLOVYCH, Yu., 2001, Finliandia 1905–1910 [Finland 1905–1910]. Kyiv. 64 pp.: ill. [In Ukrainian].
- Putivnyk po fondakh viddilu rukopysiv Instytutu literatury, 1999, [Guidebook over the funds of the Department of Manuscripts of the Institute of Literature]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Putivnyk po osobovykh fondakh Arkhivnykh naukovykh fondiv rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. Rylskoho, 2005, [Guidebook over the personal funds of Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology]. H. Skrypnyk (ed.-in-chief), H. Dovzhenok (ed.). Kyiv. 408 p. [In Ukrainian].
- RUBAI, H., 1970, Shist desiatytil z bloknatom folklorysta [Six decades with the notebook of folklorist]. NTE [FAE]. No. 6. Pp. 98–99. [In Ukrainian].
- Selo Andrushy. Istoryko-etnohrafichni narys, 2016, [The village of Andrushy. Historical and ethnographic essay] / V. Borysenko and others (comps.); H. Skrypnyk (ed.-in-chief). Kyiv: IMFE. 256 p.+ 48 ill. [In Ukrainian].
- SPASKA, Ye., 1928, Pelaheya Yakivna Lytvynova. (1833–1904). [Pelaheya Yakivna Lytvynova. (1833–1904)]. Etnohrafichniy Visnyk [Ethnographic Bulletin]. Kyiv. Book 7. Pp. 168–199. [In Ukrainian].
- STELMAKH, H. Yu., 1958, Rozvytok ukrainskoi etnohrafii za roky radianskoi vlady [Development of Ukrainian ethnography during the years of the Soviet rule]. NTE [FAE]. No. 2 [In Ukrainian].
- Vydatni vcheni Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobovi fondy ta rukopysni fondy akademikiv i chleniv-korespondentiv u Natsionalnii bibliotetsi im. V. I. Vernadskoho (1918–1998), 1998, [Prominent scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine. Personal funds and manuscript funds of the academicians and corresponding members at V. Vernadskyi National Library (1918–1998)]. Kyiv. 307 p. [In Ukrainian].
- YOPYK, A., 1982, Hryhorii. Ukrainsko-kanadskyi arkhiv-muzei Alberty: Pamiatky Ukrainskykh Pioneeriv Alberty [Ukrainian-Canadian archives-museum of Alberta: Monuments of Ukrainian Pioneers of Alberta]. Edmonton. , 140 p. [In Ukrainian].
- Zatoplenyi rai. Andrushy u spohadakh ta dokumentakh, 2018, [Flooded paradise. Andrushy in the reminiscences and documents]. M. Mykhniak (author-compiler). Kyiv: Ukrainskyi priorytet. 399 p. [In Ukrainian].

Архівні фольклорно-етнографічні документи – важливе джерело для вивчення етнічної історії українців

У статті висвітлюються документи унікальних фольклорно-етнографічних та мистецтвознавчих матеріалів, які включені до переліку національного надбання України й зберігаються у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Базуючись на принципах історизму та об'єктивності, застосовано загальнонаукові підходи аналізу та синтезу (у ході роботи з джерелами та літературою), метод реконструкції тощо. Уперше висвітлено широку видавничу діяльність учених у використанні архівних матеріалів для виконання державних планових наукових завдань та розвитку краєзнавчих досліджень і туризму. У світі глобалізації посилилися процеси зацікавлення регіональними культурами, пошуками власної ідентичності, що зумовлює підвищений інтерес до вивчення духовності, збереження історичної пам'яті. Уперше проаналізовано процеси, викликані пошуками власного коріння населення, яке зазнало вимушеного переселення із затоплених сіл у 1960-х роках у зв'язку з постановою Ради Міністрів УРСР № 929 «Про заходи по переселенню населення і перенесення на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції». Це було лише одне із шести водосховищ, яке поглинуло понад 20 сіл. Розглянуто питання поліпшення умов для зберігання та оприлюднення матеріалів, що мають надзвичайне значення в системі національної культури. Для вивчення культури повсякдення неоцінним і значущим є цілеспрямовано зібраний

матеріал науковцями та кореспондентами Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук за спеціальними програмами в 1920–1930-х роках. Акцентовано увагу на використанні науковцями України та інших країн рукописної спадщини (АНФРФ ІМФЕ) як основного джерела в численних наукових працях. Наголошено на необхідності покращення видавничої справи архівних матеріалів з метою збереження та популяризації духовних цінностей для інтеграції українського громадянського суспільства та збереження історичної пам'яті.

Ключові слова: рукописи, фонозаписи, ідентичність, культура, краєзнавство, історична пам'ять.

Valentyna Borysenko – Doctor of History, Professor, Head of the Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology (Kyiv, Ukraine).

Валентина Борисенко – доктор історичних наук, професор, завідувачка Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1342-2363>

Received: 09.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

ГЛИНЯНІ «КОНІ» МИХАЙЛА КИТРИША

Оксана Ликова

CLAY «HORSES» BY MYKHAILO KYTRYSH

Oksana Lykova

The outstanding Opishne potter Mykhailo Kytrysh devoted his whole life to the production of pottery. His work has been awarded numerous prizes, diplomas, certificates, medals. The potter paid considerable attention to the creation of zoomorphic sculpture, in particular «horses». This is a favorite work of the potter, which he reproduced throughout his career. Emphasis is placed on changing the proportions and decor of these products (glued and the use of colored glazes). For analysis, a personal collection of potter's pottery from the funds of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne and a private collection of pottery of the Kytrysh family were taken. For comparison, photos of Mykhailo Kytrysh's products from private archives and various publications were used.

The article traces the transformation of Mykhailo Kytrysh's «horses». The image of the “horse” runs through all the works of the author. The potter turned to him not by chance. When he came to work at the Art Ceramics Factory, Mykhailo Kytrysh first carried clay on a horse, which became a true friend to his husband and was remembered for a lifetime. The first known zoomorphic sculpture «horse» dates back to 1962, the last – 2007. Since Mykhailo Kytrysh did not specialize in decorating products with engobes, and horses decorated with paintings, in his legacy is not found. The master focused on the glued decor and color glazes.

The development of Mykhailo Kytrysh's creative handwriting was influenced by several factors. In 1971, an art-experimental creative laboratory was established at the Art Ceramics Factory. Mykhailo Kytrysh became one of her creative masters. In his free time he worked at home, so he could experiment with molds, glazes, without worrying about factory norms and standards. In addition, the potter constantly participated in various exhibitions, which required a variety of forms. All this contributed to the improvement and diversification of the image of the «horse», as well as other products.

Keywords: Mykhailo Kytrysh, pottery, ceramics, «Horse», glued decor, colored watering, Opishne.

Опішне, що в Полтавщині славиться гончарством далеко за межами України, адже сама земля з її багатими глиняними родовищами сприяла розквіту цього давнього ремесла. Традиційний посуд і зооморфна скульптура, виготовлені місцевими майстрами, вражають досконалістю форм, вишуканістю декоративних елементів та кольоровим різнобарв'ям. Не дивно, що 1999 року одразу трьох опішненських гончарів відзначено Державною премією України імені Тараса Шевченка: Івана Білика, Михайла Китриша та Василя Омеляненка.

Михайло Китриш (1936 р. н.) усе своє життя віддав гончарному ремеслу. Його вправність у створенні глиняних шедеврів неодноразово була відзначена на державному рівні. Він – член Національної спілки художників України (з 1971) і Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998), заслужений майстер народної творчості України (з 1985), лауреат Премії імені Данила Щербаківського (1995), Державної премії України імені Тараса Шевченка (1999) і Всеукраїнської премії імені Опанаса Сластьона (2006). Його роботу відзначено у вигляді чисельних дипломів, похвальних грамот, медалей, почесних звань тощо. Нині майстер перебуває на заслуженому відпочинку і, за станом здоров'я, не гончарює.

Не зважаючи на велику кількість нагород і відзнак дослідники донині не звертали увагу на зміни у формуванні й декоруванні виробів, які виготовляв Михайло Китриш загалом. В поодиноких публікаціях було лише зазначено окремі види виробів, які створював гончар, зокрема, свічники, вази, тарелі, зооморфний і традиційний посуд. Донині ніхто не намагався простежити зміну форм і декору глиняних виробів майстра впродовж певного часу.

Михайло Китриш був різноплановим майстром – виготовляв традиційний посуд, зооморфну скульптуру, дитячу іграшку тощо. Зооморфні форми він почав створювати працюючи на за-

воді «Художній керамік». Коли майстер захворів, лікарі порадили змінити професію – знайти заняття, не пов'язане з вологістю. Проте він не захотів кидати справу, що була до душі, а лише попросив завідувача виробництвом заводу Трохима Демченка: «Давай я піду баранчики робити» (НАУГ НМЗУГ, Касета 215). Після створення експериментального виробу (вдалого), Михайла Китриша поставили «на норму» – шість «літрових баранчиків» у день. Зважаючи на амбіційність майстра, не дивно, що він не зупинився на образі барана, а поступово почав відтворювати й інших тварин – козлів, левів, биків, коней. З огляду на те, що кожен відтворений майстром образ індивідуальний і має свої, притаманні лише йому елементи, у даній розвідці зупинюся лише на «конях» Михайла Китриша. За основу взято персональну колекцію гончаря у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (це найбільша колекція виробів майстра в українському музеї – понад 320 одиниць збереження) і приватну колекцію майстра, розміщену в його будинку (понад 200 предметів). «Коні» в обох зібраннях займають вагоме місце – загалом двадцять п'ять предметів. Також увагу приділено фотографіям коней з приватного архіву Михайла Китриша й окремим фото в друкованих виданнях.

Вивчаючи творчість Михайла Китриша, я зіштовхнулася з проблемою – як називати його пустотілі вироби у вигляді тварин, які мають отвори для наливання та виливання рідини – «посудина» чи «скульптура»? Зрозуміло, що вони походять від посуду для спиртних напоїв у вигляді тварин. Проте як власне посудні форми вони ніколи не використовувалися. Тому за функціональним призначенням це швидше скульптура. У даному дослідженні буду використовувати саме цей термін – «скульптура».

Образ «коня» проходить через усю творчість Михайла Китриша червоною ниткою – перша відома робота датується 1962 роком, остання – 2007. Сам майстер неодноразово зазначав, що цей образ його улюблений. Та й з'явився він не випадково – першим другом Михайла під час роботи на заводі «Художній керамік» був саме кінь: «Сьогодні роблю коней, а заготовку бика на завтра вже зробив. Але коні таки улюблені! Усякі. Яких я їх тільки не робив! Це тому, що в самому початку я коником глину возив. Він був такий сірий, дуже хороший, все одно, як дитина. Слухав мене. Я любив його. Ви спитайте, хто може зараз розказати, яка там збруя на ньому? А я досі напам'ять усе знаю» (Корнєва 2016, 1).

Розглянемо, як змінювалися «коні» майстра, акцентуючи увагу на ролі декору в створенні образу тварини. Основна функція декору – оздоблювати виріб. Зооморфні скульптури Михайла Китриша не стали винятком. Автор вдало використав декоративні елементи для створення досконалого образу «коня». Оскільки Михайло Китриш не спеціалізувався на прикрашанні виробів ангобами, то й коней, декорованих мальовкою, у його спадку не зустрічається (на противагу іншим тваринам, які інколи оздоблені ангобами). Основну увагу майстер приділяв наліпленому декору та кольоровим поливам.

Іл. 1. Михайло Китриш. Кінь. Глина, гончарний круг, ліплення, вдавлення. Опішне, Полтавщина. 1962. Власність автора.

Першого датованого коня (1962) зображено на фотографії з приватного архіву майстра (іл. 1). Виріб теракотовий, мало декорований наліпленими елементами. Скульптура непропорційна за будовою – маленька голова, широкий конусоподібний тулуб, коротенькі ноги, верхня частина стилізованої ручки-хвоста кріпиться до середини спини. Уже в цій роботі автор поєднав кілька видів декору, що характерно для всієї його подальшої творчості: риткування, вдавлення, наліплення. Нижню частину ніжок оздоблено двома горизонтальними пружками. Вони стали характерною рисою оформлення ніг «коней» Михайла Китриша; змінюється лише їх кількість – 1–2 пружка.

Із часом, у процесі набуття практичних навичок, майстер удосконалив форму виробів й урізноманітнив їх декор. Та не лише практичні навички стали визначальними у творчому зростанні Михайла Китриша. Цьому сприяло кілька факторів. 1960-і – 1970-і роки прикметні розгортанням в Україні виставкової діяльності. Виставки організовували до ювілеїв, пам'ятних дат, у тому числі про-

водилися й звітні покази областей. Вироби Опішнянського заводу «Художній керамік» обов'язково були на них представлені. У цей період також зросла кількість експортних поставок виготовленої на заводі кераміки (Зіненко 2020, 195). Ці та інші фактори сприяли створенню на заводі наприкінці 1960-х років художньо-експериментальної творчої лабораторії. Михайло Китриш став одним із її творчих майстрів. У нього з'явилася можливість творчо працювати, що не могло не позначитися на якості форми та декору створюваних робіт. Окрім того, у 1969–1971 роках головний художник заводу «Художній керамік» Петро Ганжа ініціював прийом місцевих майстрів до Спілки художників України, що вимагало створення виставок. Це диктувало потребу урізноманітнення виробів, набуття авторського почерку. Михайло Китриш був одним з небагатьох гончарів, хто мав власне горно. У вільний час він працював удома, тому міг вільно експериментувати з формами, поливами, не переймаючись заводською нормою та стандартами.

З 1974 року на всіх «конях» чітко виокремлюється передня й задня частини за допомогою тих же, що й на ніжках, 1–2 пружків, але вертикальних. Передня частина завжди масивніша і багатше декорована. Саме вона привертає увагу при загальному спогляданні виробу. Задня частина коней також ретельно декорована. 1970-ті роки – це період формування авторського почерку у творчості Михайла Китриша, період постійних пошуків та експериментів. Тому на виробках цього часу зустрічаються поєднання різних декоративних елементів в одній скульптурі. Характерним прикладом є «кінь» із жовтою гривою (іл. 2). Передня частина коня оздоблена наліпленими круглими стилізованими квітами та вдавленими крапками, шия – вдавленими крапками, задня частина декорована наліпленими великими стилізованими соняхами та вдавленими крапками, хвіст – наліпленими кульками. Об'єднуючим елементом у даному виробі виступає наліплений декор, розташований навколо нижньої частини ніг та у місці з'єднання спини і хвоста. Проте такий елемент декору ніг застосовувався порівняно невеликий проміжок часу (1–2 роки). Далі автор до нього не повертався – ноги коней прикрашав лише 1–2 горизонтальними пружками, хоча продовжував застосовувати для оздоблення хвоста, оскільки, крім декоративної функції, ці наліплені елементи виконують і практичну – зміцнення місця з'єднання хвоста зі спиною «коня». У цьому виробі автор також уперше поєднав два кольори поливи – зелений і жовтий – для виокремлення верхньої частини голови та гриви. Загалом, Михайло Китриш відомий як гончар, який постійно експериментував з поливами. Ці експерименти припадають на роки праці у творчій лабораторії заводу «Художній керамік». Результати таких спроб спостерігаємо протягом усієї творчості майстра, особливо на вазах, свічниках і зооморфних скульптурах. Спроби поєднання кількох кольорів простежуємо у роботі 1974 року,

Іл. 2. Михайло Китриш. Кінь. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, вдавлення, 27,4х26,2х10 см. Опішне, Полтавщина. 1974. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, № КН-15/К-15/1-2. Фото Оксани Ликової.

яка кардинально відрізняється від попередньої. Композиційної єдності роботі надає використання однакових елементів декору в різних місцях виробу. Наприклад, одна й та ж наліплена квітка повторюється на грудях, боках і задній частині «коня», варіюється лише кількість рядів пелюсток – від одного до трьох. Передню й задню частини «коня» декоровано однаковими вдавленнями, які розмежовуються наліпленими лініями у вигляді маленьких видовжених пелюсток. Для довершення образу автор використав покриття різнокольоровими поливами, які хаотично розташовані на поверхні виробу. До використання подібного прийому Михайло Китриш повертався протягом усієї подальшої творчості.

Наприкінці 1980-х років майстер спробував зонувати вироби за допомогою кольорових полив: передню й задню частини покривав поливами різних кольорів. Причому передня частина яскравіша за задню, що привертає увагу саме до неї. Одночасно задню частину й декорував значно слабше – лише окремий фрагмент, подібний до декору з грудей «коня».

Із середини 1990-х років автор удосконалив фігуру «коня». Форми стали більш пропорційними: ноги не такі малі відносно тулуба, як у перших ро-

ботах, груди масивніші, виразніше виділено шию, що завершується головою з ретельно виліпленими частинами. Важливу роль продовжує відігравати декор. Автор постійно експериментує з різнокольоровими поливами, створюючи різноманітні кольорові гами, які додають тваринам неповторної святковості й презентабельності (Іл. 3). Навіть якщо виріб покрито чорною поливою, вона насичена відтінками синього, коричневого та інших кольорів. Для подальших робіт стало характерним чітке вертикальне розділення скульптури на дві рівні частини – праву й ліву. Досягається такий ефект саме завдяки наліпленому декору, нанесеному двома способами.

Іл. 3. Михайло Китриш. Кінь. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, риткування, вдавлення. Опішне, Полтавщина. 1996. Власність автора.

У першому випадку автор створював вертикальну наліплену декоративну смугу від голови коня по грудях до ніг, у другому – верхню частину передніх ніг оздоблював віялоподібною ліпниною, з'єднаною на грудях «коня», розділяючи його на дві рівні площини. Порівняно із задньою частиною тварини, перед виглядає значно масивнішим, ніж у попередніх роботах.

Автор і далі продовжив використання кількох елементів наліпленого декору в одній роботі, які постійно повторюються в передній і задній частинах виробів.

З 2002 року Михайло Китриш паралельно з «кінями», покритими поливою, створював і теракотові твори жовто-вохристого кольору. Основним декоративним елементом на них виступає наліплений декор. У цих виробах декор не настільки різноманітний, як у попередніх. Автор використав один-два елементи для декорування частин «коней», що надало їм святкового вигляду. Подібні моделі є як теракотові, так і покриті кольоровою поливою.

Примітно, що майже завжди хвіст і грива «коней» Михайла Китриша багато декоровані. І якщо при оздобленні хвоста використано елементи загального декору, то грива вирізняється або кольором, або наліпленими чи ритованими елементами. У 1989 та 1993 роках навіть з'явилося стилізоване зображення заплетеної в косу гриви, яке в подальшому декоруванні коней більше не зустрічається.

Протягом усього періоду творчості у Михайла Китриша переважають «коні» зі стилізованою вуздечкою на морді, яка окреслена легкими ритованими лініями. Вироби перших років були без цього елемента.

Отже, Михайло Китриш виготовляв декоративні скульптури у вигляді коней упродовж усього періоду творчості. Це були його улюблені образи. У відтворенні «коней» автор за допомогою збільшення чи зменшення кількості декоративних елементів акцентував увагу на передній частині скульптури. Загалом, вони завжди пропорційно декоровані в передній і задній частині. Орнамент дублюється або повністю, або окремі фрагменти, що робить скульптуру цілісною. Від першого до останнього виробу простежується поступова зміна у формуванні як самої статуї тварини з наданням їй більш чітких і пропорційних рис, так і в декоративному оформленні – від простих наліплених елементів до складних композицій з використанням різноманітних наліплених і ритованих фрагментів та кольорових полив.

Список джерел та літератури

Аудіофонд Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (НАУГ НМЗУГ), Спогади гончаря Михайла Китриша (1936 р. н.), 08.10.2010, Касета 215.

ЗІНЕНКО Тетяна, 2020, Збут гончарних виробів Опішнянським заводом «Художній керамік» упродовж 60-х – 70-х років XX століття, Українська керамологія, Кн. V, Т. 2, 189–216.

КОРНЕВА Вікторія, 2016, Аристократ українського гончарства Михайло Китриш: «Є і добрі майстри – ліплять, сидять ночами. В любові, в глині...», Зоря Полтавщини, 165–166, 1.

References

Audiofond Natsionalnoho arkhivu ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva v Opishnomu (NAUH NMZUH), Spohady honcharia Mykhaila Kytrysha (1936 r. n.) [Memoirs of potter Mikhail Kitrysh (born 1936)], 08.10.2010, Kaseta 215.

ZINENKO Tetiana, 2020, Zbut honcharnykh vyrobiv Opishnyanskym zavodom «Khudozhnii keramik» uprodovzh 60-kh – 70-kh rokiv XX stolittia [Sales of pottery by the Opishnyansky plant «Art Ceramics» during the 60's – 70's of the twentieth century], Ukrainska keramohiia, Kn. V, T. 2, 189–216. [In Ukrainian].

KORNIEVA Viktoriia, 2016, Arystokrat ukrainskoho honcharstva Mykhailo Kytrysh: «Ye i dobri maistry – lipliat, sydiat nochamy. V liubovi, v hlyni...» [Mykhailo Kytrysh, an aristocrat of Ukrainian pottery: «There are also good masters – they sculpt and sit at night. In love, in clay... »], Zoria Poltavshchyny, 165–166, 1. [In Ukrainian].

Глиняні «коні» Михайла Китриша

Видатний опішенський гончар Михайло Китриш усе своє життя присвятив виготовленню глиняних виробів. Його творчість відзначено численними нагородами, дипломами, грамотами, медалями. Значну увагу гончар приділив створенню зооморфної скульптури, зокрема «коней». Це улюблений твір гончаря, який він відтворював упродовж усієї творчості. Акцент зроблено на зміні пропорцій і декору цих виробів (наліпленого і застосування кольорових полив). Для аналізу взято персональну колекцію глиняних виробів гончаря з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному і приватну колекцію кераміки родини Китришів. Для порівняння використано фотографії виробів Михайла Китриша з приватного архіву та у різних публікаціях.

У статті прослідковано трансформацію «коней» Михайла Китриша. Образ «коня» проходить через усю творчість автора. До нього гончар звернувся не випадково. Прийшовши на роботу у завод «Художній керамік», Михайло Китриш спочатку возив глину конем, який став справжнім другом чоловікові й запам'ятався на все життя. Перша відома зооморфна скульптура «кінь» датується 1962 роком, остання – 2007. Оскільки Михайло Китриш не спеціалізувався на прикрашанні виробів ангобами, то й коней, декорованих мальовкою, у його спадку не зустрічається. Основну увагу майстер приділяв наліпленому декору та кольоровим поливам.

На розвиток творчого почерку Михайла Китриша вплинуло кілька факторів. 1971 року на заводі «Художній керамік» створено художньо-експериментальну творчу лабораторію. Михайло Китриш став одним із її творчих майстрів. У вільний від роботи час працював удома, тому міг експериментувати з формами, поливами, не переймаючись заводською нормою та стандартами. До того ж гончар постійно брав участь у різних виставках, що вимагало урізноманітнення форм. Це все сприяло удосконаленню й урізноманітненню образу «коня», так само як і інших виробів.

Ключові слова: Михайло Китриш, гончар, кераміка, «кінь», наліплений декор, кольорові поливи, Опішне.

Oksana Lykova, head of the sector of museum ceramology, National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne.

Оксана Ликова, завідувач сектору музеєзнавчої керамології, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7839-0200>

Received: 15.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

СТАТУСИ ГОЛОВНИХ ДІЙОВИХ ОСІБ УКРАЇНСЬКИХ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ

Олександр Кухаренко

STATUSES OF THE MAIN CHARACTERS OF UKRAINIAN WEDDING RITES

Oleksandr Kukharenko

The use of Gennep's theory of the rites of passage is an important component of structural and functional studies of the cycle of wedding ceremonies. From the point of view of transitions of the main characters from one social status to another (young man, girl – groom, bride – newlywed – man, woman), the ritual structure is divided into four stages.

It is established that the transitions take place in the culminating episodes of the rites of engagement, wedding and komora (wedding night), which are the points of the highest level of sacralization of reality due to the energy of the afterlife. The main condition for achieving this level is the conscientious performance of the functional duties of all participants in the rites. As the main characters receive new statuses, their functions change and expand, and other participants are given certain responsibilities to perform.

The culmination of the whole great cycle of cycles is the rite of the komora and the final transition to the status of a man and a woman. At the same time, the initial and final statuses are profane, because they constantly exist in real life. The statuses «groom – bride» and «newlywed» are temporary, sacred, because they exist within the rite. But without them, without the rite, without the influence of sacralization from the afterlife, it is impossible to make the transition from the initial status of a young man and a young woman to the final – a man and a woman.

The rite of the komora, which is the main, culminating rite of the whole wedding cycle, during which anti-behavioral actions are widely used, when personal and even intimate relationships become the property of community, carries out not only the transition of the main characters, but all participants of wedding ceremonies. There is an exit from the rite, and hence the return of profane statuses that existed before entering the rite.

In the Ukrainian language, the terms that mean ritual or sacred social statuses are monosyllabic (groom – bride; newlywed; bridesmen), while profane statuses differ from each other (man - woman; boys – girls).

Keywords: Ukrainian rituals, family rituals, wedding ceremony, structural and functional method, rites of passage, sacred and profane.

Традиційні весільні обряди ґрунтовно досліджені українською етнологією завдяки напрацюванням учених класичного періоду Ф. Вовка, О. Малинки, М. Сумцова, П. Чубинського, а також сучасних дослідників Н. Здоровеги, Ф. Кирчіва, С. Маховської, Н. Петрової, М. Пилипака та багатьох інших. Однак це дослідження присвячене побудові структури циклу весільних обрядів, зокрема зміні головними дійовими особами соціальних статусів у процесі проведення того чи іншого ритуалу.

Ім'я Арнольда ван Геннепа та його вчення про обряди переходу стало знаковим для української етнології останніх десятиліть. За цей час до загальновідомих досліджень англійських соціологів Макса Глюкмана (Gluckman 1962, с. 1–50), Віктора Тернера (Тэрнер 1983, с. 104–264), Едмунда Ліча (Лич 2001) та польських дослідників Міхала Буховського (Buchowski 1985, с. 63–73) й Ганни Червінської-Буршти (Czerwińska-Burszta 1986, с. 51–65) додалися студії Олександра Кирилюка (Кирилюк 2001), Оксани Косміної (Космина 2001, с. 66–71), Марії Маєрчик (Маєрчик 2011, с. 45–50), Олексія Юдіна (Юдин 1998, с. 29–32).

Для цього дослідження, що є своєрідним продовженням використання структурно-функціонального аналізу, заснованого на напрацюваннях Клода Лесі-Строса, для студіювання родинної обрядовості (Кухаренко, 2016, с. 5–18; Кухаренко 2019, с. 22–27), переходи є надважливою складовою створеної автором структури весільних ритуалів. Але дослідження не базується лише на студіях переходів до нових соціальних статусів головних осіб циклу весільних обрядів. Воно розглядає процеси переходів в середині створеної структури, сформованої з довесільного, весільного й післявесільного малих циклів, кожного окремого обряду та епізодів цих обрядів. Дослідник переймається питанням, де саме, в якому обряді та епізоді відбувається перехід дійових осіб обрядів до нових соціальних статусів. Саме це складає основу дослідження, результати якого викладені в цій статті.

Обряд, на думку Геннепа та його послідовників, складається з сукупності певних дій, що відбуваються в чітко установленому порядку; при цьому дослідник визначає три основні категорії обрядів: відділення індивіда від суспільства (виключення) – передлімінарні, перетин межі між опозиціями (проміжні) – лімінарні, набуття нового статусу (включення) – постлімінарні. Ці категорії в різноманітних пропорціях можуть відображатися в різних обрядах, що ж стосується весільного обрядового циклу, то заручини й пов'язані з ними обряди засновуються на відділенні, далі відбувається проходження через проміжні дії й закінчується цикл включенням до нового середовища існування індивіда (Геннеп 1999, с. 109).

Під час заручин у національному весільному циклі обрядів відбуваються не лише перехід парубка й дівки до статусів нареченого й нареченої, а ще й відділення їх від молодіжних громад – парубоцької й дівочої. Але й цим не обмежується акт вилучення, оскільки «одружитися – це означає перейти із суспільства дитячого чи юнацького до суспільства дорослих, або з одного клану до іншого, або з однієї родини до іншої, або часто з одного поселення до іншого» (Геннеп 1999, с. 115). Звичайно, що необхідність переходу до іншої родини чи поселення стосується частіше за все лише одного з двох головних персонажів – жіночого, але цього цілком достатньо, щоб заручини ще й із цієї причини вважати обрядом виключення.

Натомість обряди вінчання, викупу, розпускання коси, приїзду нареченої та комори, що відбуваються в день весілля, є обрядами включення до громади сімейних пар у статусі жонатого чоловіка й заміжньої жінки. Ті обряди, що знаходяться між заручинами та вінчанням і входять до малого весільного циклу – оглядини, торочини, бгання короваю, гільце, – відносяться до обрядів лімінарних або проміжних між виключенням з однієї суспільної групи й включенням до іншої, між отриманням сакрального статусу й поверненням до профанного, але вже на значно вищому рівні. Саме зміна рівнів свідчить про те, що відбувся перехід до наступного соціального статусу в житті людини чи людей, і відбувся він завдяки проведеному обряду.

Отже, повністю приймаючи тезу А. Геннепа, що будь-який обряд являє собою перехід від одного соціального стану до іншого (Геннеп 1999, с. 15), доповнимо її ще й тим, що весільний цикл обрядів призначений виконати не один, а принаймні три переходи. Парубок і дівка після сватання та заручин здійснюють перший перехід і стають нареченим і нареченою. Такий соціальний стан і таке найменування існує до самого дня весілля, а саме до обряду вінчання, після чого відбувається наступна зміна, в результаті якої нареченого іменують молодим, а наречену – молодою. Але й цей стан є тимчасовим, оскільки під час весілля молоде подружжя має набутти інших і остаточних статусів – чоловіка й жінки.

У всьому зазначеному виділяються три переходи від одного етапу до іншого й чотири соціальні статуси головних дійових осіб – парубка й дівки, котрі в результаті обрядових дій змінюються на нареченого й наречену, молодого й молоду, чоловіка й жінку. Такий процес слушно назвати метаморфозами дійових осіб сакральної дії, що тягнуть за собою, окрім зміни статусів, ще й зміни найменувань персонажів.

У результаті весь весільний цикл розподіляється на чотири етапи в залежності від назви статусів і тих станів, у яких знаходяться головні персонажі обряду; а всі процеси вказаних переходів за сутністю являють собою не що інше як ініціацію, а також зміну такого важливого елемента як сакральний аперитив чи ім'я-функцію, коли з переміною статусу, міняються не лише сакральні імена, а й функції дійових осіб.

Зупинимось на розгляді цих етапів і зміні статусів детальніше. До входження майбутніх головних осіб до обрядового циклу в сільській молодіжній громаді є парубок і дівка, які мріють по-братися й у подальшому жити разом. На певному етапі таких відносин відбувається узгодження їхніх намірів особисто, потім із батьками, далі відбуваються перемовини щодо подальших дій на рівні двох родин, здійснюється пролог обрядового весільного циклу, реалізується входження до обряду й запускається механізм сакралізації. Але вказані дії ще не здатні вплинути

на зміну соціальних статусів персонажів: до певного часу вони так і залишаються парубком і дівкою, аж поки не здійсняться необхідні для цього обрядові дії, а рівень сакралізації досягне потрібного ступеня. При цьому рівень сакралізації повинен досягнути такої висоти, щоб мати змогу під час певних обрядових дій здійснити такий перехід.

Приміром, якщо замість священика церковний обряд проведе особа, не посвячена в сан, результат цього обряду не можна вважати належним і він має бути скасованим відразу після того, як стане відомо, що за служителя культу видавала себе стороння особа. А стороння особа не здатна довести сакралізацію до того рівня, щоб здійснити хрещення, вінчання, причастя із залученням до процесу вищих сил – богів чи надприродних істот, предків чи інших представників потойбіччя.

Те саме відбувається в процесі виконання народного обряду: за сватів обов'язково вибирали поважних у селі людей, при цьому людей, що знаються на проведенні обряду; і не лише для того, щоб уникнути ймовірності відмови, а й для досягнення сакралізації необхідного рівня. Для цього сватам потрібно здійснити всі передбачені традицією в такому випадку обрядові дії й саме в зазначеній тією ж традицією послідовності. Будь-яка дія не може бути пропущеною, проігнорованою чи проведеною в інший час: пов'язування рушниками й хусткою не може відбутися під час обряду сватання, а лише під час заручин і не раніше, ніж прийде парубок із дружком і почнуться гостини в батьків дівки; так само батьки не можуть благословити наречених, поки не здійсниться головна дія обряду заручин. У всіх наведених випадках ідеться про те, що в кожній дії, як і кожного обряду, є своє чітко визначене місце в структурі й здійснюються вони в певній послідовності та в свій чітко визначений час.

Існують власні функціональні обов'язки в рамках обряду не лише в сватів, а й інших дійових осіб: батьки до певного часу мають відмовляти, посилаючись на юний вік дочки чи якісь інші підстави, свати повинні умовляти, розхвалюючи парубка, й переконувати, що це найкращий для них зять, дівка – колупати піч, сусіди – відгукнутися на запрошення на «на першу чарку» й т. і. Усе це – традиційні обрядові дії, виконання яких необхідне для збереження традиції, з одного боку; а з іншого, що є значно важливішим, – для досягнення певного рівня сакралізації, здатного забезпечити перехід від одних соціальних статусів до інших. А саме в цьому полягає сенс і необхідність проведення певних обрядів великого весільного циклу циклів, зокрема заручин.

Уже вказувалося, що в пролозі до весільних обрядів дії дівки й парубка не перетинаються між собою: спочатку на сімейній раді з батьками до обрядової сакральної дії долучається парубок, при цьому дівка не бере в ній безпосередньої участі; однак діє як певний генокод – дієве ім'я, оскільки парубок із батьками обговорюють саме її, як потенційну претендентку на вакансію нового члена родини. Далі відбувається зміна персонажа: парубок виключається з обрядової дії, а натомість відбувається включення дівки. Представник парубка йде до помешкання батьків дівки для наступної ради, наступних перемовин уже між членами двох родин. Демократичність українського традиційного суспільства дозволяла дівці брати участь у цих перемовинах батьків, тому дівка в указаному епізоді діє уже як реальний обрядовий персонаж, а парубок, оскільки мова під час перемовин ведеться саме про нього, виступає як дієве ім'я чи ім'я-функція, без особистої його присутності.

Звичайно, поза межами обряду молоді люди могли зустрічатися так часто, як вони того хотіли, але це ніяким чином не мало впливу на обрядове дійство, в якому до певного часу парубок і дівка не зустрічаються, не бачать один одного й їхні дії не перетинаються. Лише на початку заручин парубок із дружком приходять до помешкання дівки, де відбувається перша його зустріч з обраницею в межах обряду; й з'являється парубок саме в той час, коли без нього подальша дія не може просуватися далі, коли слід здійснити необхідний перехід. При цьому найближчого товариша парубка називати дружком також передчасно, це майбутній дружок, а поки що – товариш, друг, побратим. Далі, після гостини в хаті батьків дівки, при належно проведених до цього перемовинах, відбувається головна кульмінаційна дія обряду – дівка подає сватам рушники, а парубку на руку пов'язує хустку. Це й є найважливіший момент усього обряду, перед яким за рівнем сакралізації поступаються й благословення батьків, і перемовини про майбутнє весілля, й усі подальші дії; бо саме в цьому кульмінаційному епізоді здійснюється головне дійство не лише обряду заручин, а всього довесільного циклу – подання рушників і пов'язування хустки свідчать про перехід дійових осіб на принципово інший рівень стосунків, що мають відношення до нових статусів – нареченого й нареченої.

При цьому, окрім статусів, як зазначалося, змінюються ще й функції персонажів: наречений отримує право мати дружків, а наречена – дружок. Тепер цілком обґрунтовано можна говорити про те, що найближчий товариш головного персонажа є дружком з усіма повноваженнями цієї

дійової особи. Тепер наречений може абсолютно відкрито залишатися ночувати в нареченої; навіть, не може, а зобов'язаний, згідно до умов обряду заручин. Подія зміни статусів накладає певні обов'язки й на інших учасників обрядів: батькам і родичам нареченої слід іти до помешкання нареченого, щоб подивитися на умови, в яких буде мешкати їхня дочка й здійснити обряд оглядин; а всім без виключення треба готуватися до весілля й подальших обрядів – торочити рушники, бгати короваї, готувати подарунки.

Кульмінація вказаного обряду не лише змінює статуси та імена дійових осіб, її наявність поділяє все обрядове дійство великого циклу на два етапи: перший – до кульмінації, де персонажі мали статуси парубка й дівки, другий – після кульмінації та зміни статусів на нареченого й наречену. При цьому закінчення першого й початок другого етапів відбувається прямо посеред обряду заручин, ближче до його завершення, в місці, де знаходиться кульмінаційний епізод, у якому дівка приносить і пов'язує рушники й хустку.

Наступна зміна статусів відбувається в день весілля під час вінчання в церкві й припадає вже на весільний обрядовий цикл. Саме церковний обряд, що є складовою частиною обряду народного, здійснює не лише одне з семи таїнств православ'я, а й перехід обвінчаної священником пари (нареченого й нареченої) до нових статусів – молодого й молодої. У цьому випадку звичайно можна припустити, що християнський обряд є значно пізнішим нашаруванням на давніх віруваннях і такий перехід є певним нововведенням до існуючих на той час традицій. Але вже в другій половині XIX ст. він увійшов у настільки тісне співіснування з іншими обрядами, що в результаті всі весільні церемонії слід розглядати як єдине ціле, не залежно від природи виникнення й шляхів їхнього становлення. Із цим процесом, названим у науковій літературі дуалізмом релігій, пов'язував свій висновок дослідник традиційного білоруського обряду М. Нікольський, який стверджував, що в дохристиянські часи з трьох існуючих етапів весільний цикл налічував лише два (Нікольський 1956, с. 38).

Усе, що відбувається після цього, є підготовкою до переведення головних персонажів весільного циклу обрядів до остаточних соціальних станів, у чому й полягає завдання обрядового церемоніалу. Молодий викуповує свою обраницю, їй розплітають косу й покривають голову наміткою чи серпанком, молодий привозить молоду до свого дому й під час наступного обряду здійснюється ще один перехід – останній, найочікуваніший, основоположний.

Структура весільного циклу обрядів доводить, що здійснення остаточної метаморфози, головний перехід до соціальних статусів чоловіка й жінки містить обряд комори; саме в ньому відбувається не лише пертурбація статусів, а й зміна приналежності з особистого на громадське. Свого часу ще Геннеп указував на особливість лімінальної фази, під час якої для учасників ритуалу припиняють свою дію суспільні норми моралі, вони опиняються поза соціальним контролем і демонструють поведінку, що порушує встановлені правила й норми (Геннеп 1999, с. 106–107). На цій особливості поведінки учасників наголошував і Еміль Дюркгайм, коли аналізував стан, названий ним «колективним закипанням» (Дюркгайм 2002, с. 38–39). Стан лімінальності цікавив і послідовників теорії переходів, а феномен притаманного стану Віктор Тернер охарактеризував поняттям «ліміноідність» (Тернер 1983, с. 169–170).

Існує також термін «антиповедінка», під яким Борис Успенський розумів «зворотну поведінку, поведінку навпаки – поведінку, що свідомо порушує прийняті соціальні норми... За своїм походженням ця магічна антиповедінка пов'язана з язичницькими уявленнями про потойбічний світ» (Успенський 1994, с. 131). Антиповедінка, за Успенським, співвідносилася з календарним циклом і в певні періоди визнавалася доречною й, навіть, виправданою чи практично необхідною. Таким дійством є також весілля й інші родинні обряди, коли антиповедінку використовували як необхідний атрибут обрядових дій.

Мораль українського суспільства класичного періоду вказувала на те, що зберігати цноту до весілля чи ні – є особистим правом дівки. Така позиція прийнятна для будь-яких обставин, окрім умов обрядової дії. В обряді те, що до цього було особистим, стає справою громади, якій вона тепер має доводити, що цнота збережена. При цьому, якщо порушницю головного весільного табу буде викрито, вона піддається різноманітним приниженням і глузу з боку гостей молодого; й не лише вона, а й батьки зазнають моральних і фізичних знущань, під час яких навіть не намагаються протистояти їм чи хоча б уникнути.

Пояснень такої поведінки з одного й іншого боку існує безліч, починаючи від неможливості власного продовження роду, оскільки сорочка зі слідами дефлорації вважалася символом готового до дітонародження жіночого тіла (1995, с. 36), й закінчуючи загрозою для врожаю від погодніх умов – засухи, зливи й граду, які начебто провокувала порушниця давньої заборони. У тому й іншому випадках пересторога «втратити вінок» пов'язана з родючістю та її

сакралізацією в межах народних уявлень, але якщо в першому прикладі йдеться про особисте покарання, то в другому воно досягає рівня громадської проблеми, накликаної й на тих, хто мешкає поруч.

До яких би тлумачень не вдавалися фахівці семантики, семіотики й спеціалісти в галузі давніх вірувань, очевидною причиною збереження цноти до шлюбу, й саме обряду комори, є необхідність досягнення чи не найвищого за весь час весілля рівня сакралізації в усьому циклі української обрядовості з метою переведення головних персонажів до остаточних статусів чоловіка й жінки. Лише таким чином можливо пояснити збереження обряду й вірування про нього так довго, що вони дійшли до часу фіксації, завдяки чому стали надбанням наукової спільноти. В інших обрядах, пов'язаних із публічною демонстрацією інтимних речей, усі елементи з часом змінювалися на символічне їхнє ототожнення й лише обряд комори залишив у своїй структурі оголення й коїтус аж до XX ст. І це з тієї причини, що акт дефлорації й пред'явлення доказу цнотливості може називатися основоположною дією всього великого циклу циклів, оскільки всі обряди весільного дійства спрямовані на те, щоб у результаті надати головним дійовим особам нових соціальних статусів.

Слід указати, що в цьому місці переходи до інших статусів здійснюють не лише головні персонажі – молодий і молода, а й інші учасники обряду: дружки й дріжки знову повертаються до розрядів парубків і дівок – членів сільської молодіжної громади, весільні старости в молодого й молоді стають просто гостями, а гості з двох таборів об'єднуються в єдину групу гостей, що вже не належать до того чи іншого табору, оскільки колишні парубок і дівка, колишні наречений і наречена, колишні молодий і молода здійснили перехід і перетворилися на одне ціле – родину, що складається з чоловіка й жінки. Останній і головний перехід усього великого циклу обрядів забезпечив і виконав метаморфозу всіх без виключення учасників ритуальної дії, а отже рівень сакралізації в цьому місці має бути найвищим для того, щоб такий перехід став дійсно можливим.

Говорячи про поняття антиповедінки, протиставленої загальноприйнятим нормам моралі, тут також маємо справу з антиноміями й зміною звичних дій на антиповедінкові; в результаті отримуємо ще два протиставлення: особисте – громадське, поведінка – антиповедінка. При цьому саме другі визначення в дуальних парах можуть з'являтися й існувати лише в рамках обряду, а це означає, що такі явища пов'язані з потойбічним, яке також має доступ до реальності лише під час проведення обрядових дій. Отже головними антиноміями, до яких зводяться всі поняття є реальне – потойбічне, життя – смерть. В обрядах переходу Ґеннеп звернув увагу на характерну для них і чітко визначену метафору смерті й відродження під час зміни статусу об'єкта обряду (Ґеннеп 1999, с. 162–165). А його послідовники зауважили, що будь-який обряд пов'язується з помиранням особи в одному статусі та народженням в іншому. Тому цілком доцільно буде зауважити, що, згідно з давніми віруваннями, здійснюється не просто перехід з одного статусу до іншого, а відбувається помирання молоді й відродження її в статусі заміжньої жінки, а також смерть молодого й переродження його в статусі жонатого чоловіка.

Усі три процеси переходів, які містить великий весільний цикл обрядів, із проведенням комори вичерпуються, але сам цикл циклів не закінчується; він продовжується, бо його складовою є ще малий післявесільний цикл. На ранок до молоді дружини, щоб пригостити її ласощами, приходять колишні весільні дріжки в рамках обряду й подруги в реальному житті, також уже колишні. Насправді це є не чим іншим, як прощанням зі своєю подругою, яка більше не належить дівочій громаді; вона вже заміжня жінка, хоча ще офіційно не ввійшла до жіночої спільноти. В обряді провідин, що входить до складу родильних обрядів, породіллю так само будуть навідувати молоді, які також уранці та з подарунками прийдуть до її помешкання, щоб засвідчити цим остаточне входження до жіночого колективу. Лише після народження першої дитини жінка може бути повноцінним членом громади молоді, а отже від весілля та отримання статусу жінки й до народження першої дитини дружина знаходиться в перехідному становищі між одним колективом – дівочим, з якого вийшла, та іншим – жіночим, до якого ще має ввійти. Указані метаморфози містять важливі зміни на шляху досягнення молодими людьми певних соціальних статусів, а отже існують підстави наполягати на потрібній зміні й існуванні чотирьох імен-функцій і архетипів як в одного персонажа, так і в іншого: парубок – наречений – молодий – чоловік, дівка – наречена – молода – жінка.

Слід звернути увагу на ономотологічні зміни назв персонажів, які в різні моменти вступають до обрядової дії. До першого переходу головні дійові особи іменуються так, як усі їхні ровесники, що входять до складу молодіжної громади, – парубок і дівка. Але після набуття сакральних обертів, під час обряду заручин відбувається перший перехід і зміна імен-функцій – наречений

і наречена. Таке найменування означає, що вони вже призначені (наречені) один одному і в найближчому майбутньому мають стати подружжям. Обрядові імена-функції головних осіб під час сакральної весільної дії мають один корінь, принаймні в українській мові: наречений – наречена, молодий – молода, на відміну від тих, що використовуються до обряду та після нього: парубок – дівка, чоловік – жінка (чи дружина). Саме наявністю схожих імен, їхньою однокореневістю відрізняється обрядове сакральне від профанного, котре існує до й після ритуалу.

Подібні ономотологічні трансформації відбуваються з іменами й інших учасників, а саме однолітків, ровесників, що залучаються до обряду й являють собою двійників головних персонажів; вони змінюють імена «парубків» і «дівок» на «дружків» і «дружок», які також є однокореневими. І лише після обряду комори, під час виходу з сакрально-обрядової дії, дружки й дівки знову набувають попередніх профанних статусів парубків і дівчат; і відбувається це в той самий час, як головні дійові особи стають чоловіком і жінкою. У тому й іншому випадках імена персонажів більше не мають спільних рис, а суттєво відрізняються. Таким чином, однаковий корінь у найменуваннях представників різних статей є свідченням приналежності до обрядової дії, до сакрального; перед входженням до нього й після виходу нічого подібного не спостерігається.

Важливим зауваженням є те, що названі статуси головних персонажів, як імена-функції, також мають поділитися на сакральні й профанні; профанними є парубок і дівка – статуси, від яких здійснюється перехід, чоловік і жінка, котрими перехід завершується. Сенс обряду полягає в тому, щоб парубок із дівкою стали чоловіком і жінкою; але без обрядових дій, без сакралізації реальності, без втручання потойбічного, без протистояння антиномних пар такий перехід здійснити неможливо. Тому виникає необхідність, згідно до ритуальних умов, в проміжних сакральних статусах: нареченого й нареченої, молодого й молодої. В українській мові, як вказувалося, сакральні імена персонажів є однокореневими (наречений – наречена, молодий – молода), на відміну від імен профанних (парубок – дівка, чоловік – жінка).

Профанні статуси існують у реальному житті представників громади, де її члени доводяться один одному чоловіком чи жінкою, сином чи дочкою, другом чи подругою. Натомість сакральні статуси можливі лише в ритуальних межах, до обряду вони можуть існувати лише в мріях, а після – спогадах і переказах: імена нареченого й нареченої персонажі носять від заручин до вінчання, молодого й молодої – від вінчання до комори. На цей же період обрядової сакралізації реальності припадає існування статусів інших персонажів – дружків і дружок, старшого дружка й старшої дружки, сватів і свах, весільних старостів і коровайниць.

Список джерел та літератури

- ГЕННЕП, А., 1999, Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва: Восточ. лит-ра, 198.
- ДЮРКГАЙМ, Е., 2002, Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Київ: Юніверс, 424.
- КИРИЛЮК, О. С., 2005, Універсалії культури і семіотика дискурсу. Казка та обряд. Одеса: ЦГО НАНУ, 372.
- КОСМИНА, О. Ю., 2001, Венок как символ ритуала перехода в украинско-белорусских традициях. Беларуская Асветніцтва: вопыт тысячагодзя. Матэрыялы Міжнароднага кангрэса, 3, 1. Мінск, 66–71.
- КУХАРЕНКО, О. О., 2016, Побудова структури української весільної обрядовості. Парадигма пізнання: гуманітарні питання, 7, 5–18.
- КУХАРЕНКО, О. О., КУХАРЕНКО, А. В., 2019, Цілі ритуальних церемоній і визначення характеру дій епізодів у структурі циклу національної весільної обрядовості. Мистецтвознавчі записки, 35, 22–27.
- ЛИЧ, Е., 2001, Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов. Москва: Восточ. лит-ра, 125.
- МАЄРЧИК, М. С., 2011, Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ: Критика, 326.
- НИКОЛЬСКИЙ, Н. М., 1956, Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Минск: Изд-во АН БССР, 275.
1995. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. Москва: «Международные отношения», 2, 696.
- ТЭРНЕР, В., 1983, Ритуальный процесс. Структура и антиструктура. Символ и ритуал. Москва: Наука, 104–264.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А., 1994, «Заветные сказки» А. Н. Афанасьева. Избранные труды. Т. 2. Москва: Гнозис, 129–150.

- ЮДИН, А. В., 1998, Семиотичность и ритуализованность поведения военнослужащих срочной службы Советской Армии (первая половина 1980-х годов). Живая старина, 2, 29–32.
- BUCHJWSKI, M., 1985, Etnologiczna interpretacja obrzędów przejścia. Lud, 69, 63–73.
- CZERWIŃSKA-BURSZTA, H., 1986, Teoria rytów przejścia Arnolda van Gennepa i jej recepcja na gruncie structuralistycznym. Lud, 70, 51–65.
- GLUCKMAN, M., 1962, Les rites de passage. Essays on the Ritual of Social Relations. Manchester, 1–50.

References

1995. Slavianskie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar: v 5 t. [Slavic Antiquities: Ethnolinguistic Dictionary: in 5 volumes]. Moskva: «Mezhdunarodnye otnosheniia», 2, 696. [In Russian].
- BUKHOVSKI, M., 1985, Etnologiczna interpretacja obrzędów przejścia. [Ethnological interpretation of the rites of passage]. Lud, 69, 63–73. [In Polish].
- CHERVINSKA-BURSHTA, H., 1986, Teoria rytów przejścia Arnolda van Gennepa i jej recepcja na gruncie structuralistycznym. [Arnold van Gennep's theory of transition rites and its reception on structuralist grounds]. Lud, 70, 51–65. [In Polish].
- DIURKGAIM, E., 2002, Pervisni formy relihiinoho zhyttia. Totemna systema v Avstralii [Primitive forms of religious life. Totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers, 424. [In Ukrainian].
- GENNEP, A., 1999, Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov [Rites of passage. Systematic study of rituals]. Moskva: Vostoch. lit-ra, 198. [In Russian].
- GLUCKMAN, M., 1962, Les rites de passage. Essays on the Ritual of Social Relations. Manchester, 1–50. [In English].
- KOSMINA, O. Yu., 2001, Venok kak simvol rituala perekhoda v ukrainsko-belorusskikh traditsiakh [A wreath as a symbol of the ritual of transition in the Ukrainian-Belarusian traditions]. Belaruskae Asvetnistva: vopyt tysiachagodzia. Materyialy Mizhnarodnaga kangresa, 3, 1. Minsk, 66–71. [In Russian].
- KUKHARENKO, O. O., 2016, Pobudova struktury ukrainskoi vesilnoi obriadovosti. [Construction of the structure of Ukrainian wedding ceremonies]. Paradygma piznannia: humanitarni pytannia 7, 5–18. [In Ukrainian].
- KUKHARENKO, O. O., KUKHARENKO, A. V., 2019, Tsili rytualnykh tseremonii i vyznachennia kharakteru dii epizodiv u strukturi tsykladu natsionalnoi vesilnoi obriadovosti [The purposes of ritual ceremonies and to determine the nature of the actions of the episodes in the structure of the cycle of national wedding ceremonies]. Mystetstvoznavchi zapysky, 35, 22–27. [In Ukrainian].
- KYRYLIUK, O. S., 2005, Universalii kultury i semiotyka dyskursu. Kazka ta obriad [Universals of culture and semiotics of discourse. A fairy tale and a rite]. Odesa: TsGO NANU, 372. [In Ukrainian].
- LICH, E., 2001, Kultura i komunikatsiia. Logika vzaimosviazi simvolov. [Culture and communication. The logic of the relationship of symbols]. Moskva: Vostoch. lit-ra, 125. [In Russian].
- MAIERCHYK, M. S., 2011, Rytual i tilo. Strukturno-semantychnyi analiz ukrainskykh obriadiv rodynnogo tsykladu [Ritual and body. Structural and semantic analysis of Ukrainian rites of the family cycle]. Kyiv: Krytyka, 326. [In Ukrainian].
- NIKOLSKII, N. M., 1956, Proiskhozhdenie i istoriia belorusskoi svadebnoi obriadnosti [The origin and history of Belarusian wedding rituals]. Minsk: Izd-vo AN BSSR, 275. [In Russian].
- TERNER, V., 1983, Ritualnyi protsess. Struktura i antistruktura. Simvol i ritual [Ritual process. Structure and anti-structure. Symbol and ritual]. Moskva: Nauka, 104–264. [In Russian].
- USPENSKII, B. A., 1994, «Zavetnye skazki» A. N. Afanasieva. Izbrannye Trudy, 2 [«Treasured Tales» by A. N. Afanasyev. Selected Works, 2]. Moskva: Gnozis, 129–150. [In Russian].
- YUDIN, A. V., 1998, Semiotichnost i ritualizovannost povedeniia voennosluzhaschikh srochnoi sluzhby Sovetskoi Armii (pervaia polovina 1980-kh godov). [Semiotic and ritualized behavior of conscripts in the Soviet Army (first half of the 1980-s)]. Zhyvaia starina, 2, 29–32 [In Russian].

Статуси головних дійових осіб українських весільних обрядів

Використання теорії переходів Ґеннепа є важливою складовою структурно-функціональних досліджень циклу весільних обрядів. З точки зору переходів головних дійових осіб від

одного соціального статусу до іншого (парубок, дівка – наречений, наречена – молодий, молода – чоловік, жінка) обрядова структура поділяється на чотири етапи.

Установлено, що переходи відбуваються в кульмінаційних епізодах обрядів заручин, вінчання та комори, що являють собою точки найвищого рівня сакралізації реальності за рахунок енергії потойбіччя. Головною умовою для досягнення такого рівня є добросовісне виконання функціональних обов'язків усіх учасників обрядів. З отриманням головними дійовими особами нових статусів змінюються та розширюються їхні функції, а на інших учасників накладаються певні обов'язки, необхідні для виконання.

Кульмінацією всього великого циклу циклів є обряд комори та остаточний перехід до статусів чоловіка й жінки. При цьому початкові та кінцеві статуси є профанними, оскільки постійно існують в реальному житті. Статуси «наречений – наречена» та «молодий – молода» є тимчасовими, сакральними, бо існують в межах обряду. Але без них, без проведення обряду, без впливу сакралізації з потойбіччя неможливо здійснити перехід від початкових статусів парубка й дівки до остаточних – чоловіка й жінки.

Обряд комори, що є головним, кульмінаційним обрядом усього весільного циклу, під час проведення якого широко використовуються антиповедінкові дії, коли особисті й навіть інтимні стосунки стають надбанням громади, здійснює не лише перехід головних дійових осіб, а всіх без виключення учасників весільних обрядових дій. Відбувається вихід з обряду, а отже повернення профанних статусів, які існували до входу в обряд.

В українській мові терміни, що означають обрядові чи сакральні соціальні статуси, є однокореневими (наречений – наречена; молодий – молода; дружки – дріжки), тоді як профанні статуси різняться між собою (чоловік – жінка; парубки – дівки).

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, весільний обряд, структурно-функціональний метод, обряди переходу, сакральне та профанне.

Oleksandr Kukharenko, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Kharkiv State Academy of Culture, applicant of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Кухаренко Олександр, кандидат філологічних наук, доцент Харківської державної академії культури, здобувач Інституту народознавства НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

Received: 21.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

КОЛЕКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗАСНУВАННЯ РОДИНОЮ БОГДАНА І ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ МУЗЕЮ ЗАРУБІЖНОГО МИСТЕЦТВА

Петро Чернега, Олексій Козак

COLLECTION ACTIVITY AND ESTABLISHMENT BY THE FAMILY OF BOHDAN AND VARVARA KHANENKO THE MUSEUM OF FOREIGN ART

Petro Chernega, Oleksii Kozak

The phenomenon of collecting in Ukraine in the late XIX – early XX centuries is revealed on the example of the family of Bohdan and Varvara Khanenko. It is shown that their collection of works of art and antiquities of Ukrainian and Western European and Eastern peoples contributed not only to acquaintance with world art, but also to the revival of the historical development of Ukrainian spiritual culture and the formation of museum work in Ukraine. The use of historical comparative method and interdisciplinary approach allowed to analyze the main stages and characteristics of the family of Bohdan and Varvara Khanenko collecting artifacts, their activities to create a museum of Western art and art and science and industry in Kiev, and helped to substantiate theoretical positions and conclusions.

For the first time, the article comprehensively and meaningfully reveals the concept, tasks, and characteristic features of B. and V. Khanenko's collection of works of fine art and antiquities of the peoples of Western Europe, the East, and Ukraine. The significant contribution to the formation and development of museum work, education and spiritual culture of Ukrainians in general is highlighted. An attempt was made to further analyze the socio-political and cultural value and significance of the charitable activities of the couple, which contributed to the formation of national museum studies and museum education.

The abolition of serfdom in 1861 led to the development of a market economy, the emergence of an active socio-economic group of entrepreneurs with high economic and financial status, which included Bogdan and Varvara Khanenko. The family upbringing and traditions of their famous Khanenko and Tereshchenko families became an important precondition and reason for collecting and creating a museum of works of fine art, antiques of their people and the peoples of Europe and the East. Their activity, as a socio-economic phenomenon, had a clear artistic, scientific and educational orientation, pronounced humanistic content and character, which contributed to the revival of national memory of the Ukrainian people, increasing interest in their past, historical and cultural heritage and art of the world.

Keywords: collecting, works of fine art, antiques, antiquities of the Dnieper region, museum of western art.

Колекціонування й створення музеїв найбільш яскраво проявилось у Російській імперії і, зокрема, в Україні XIX – початку XX століть. На базі приватних колекцій було відкрито низку історичних, художніх, природничих, науково-промислових музеїв. Загалом до 1917 р. у містах України діяло 35 музеїв, що належали різним відомствам, установам і приватним особам. Авторами поставлено завдання комплексно на основі досліджень істориків й мистецтвознавців, документів і матеріалів архівів висвітлити колекціонування творів образотворчого мистецтва, предметів старовини, зокрема побуту, зброї, унікальних виробів з дорогоцінних металів народів Європи, Сходу й України, як прояв доброчинності громадської діяльності й соціальної орієнтації втілених у створенні приватного музею мистецтв для збереження, ознайомлення, просвітництва та вивчення сучасниками і їх нащадками історії культури їхніх предків.

Колекціонування і створення музеїв, зокрема творів мистецтва й предметів старовини в радянській історіографії і мистецтвознавстві були виведені за межі актуальної дослідницької тематики. Відновлення державної незалежності України спричинило зняття цензурних обмежень

і відкриття доступу до заборонених фондів архівів. Вагоме місце у вивченні теми займають документи і матеріали фондів Архіву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (АНММ Б. та В. Х.), Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ), Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), що сприяли об'єктивній оцінці й характеристиці процесу збирання колекції і організаційних заходів щодо створення музею. Особливу цінність для висвітлення колекціонування археологічних пам'яток Наддніпрянщини кам'яного і бронзового віків, епохи переселення народів і слов'янського періоду становлять каталоги подружжя (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Вып. I–VI, 1899–1907; Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып. I–II, 1899–1900).

Об'єктивне вивчення проблеми розпочали, переважно, працівники музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, які 2008 р. упорядкували і видали «Спогади колекціонера» Б. Ханенка де видатний колекціонер і меценат описав історію придбання різноманітної колекції творів мистецтва і старожитностей народів світу (Ханенко 2008). Змістовний матеріал щодо збирання Б. і В. Ханенків і створення ними приватного музею міститься у працях (Крутенко 1996; Корнієнко 1999, 2000; Рославець 1999; Ковалинський 1998; М'яскова 2011; Кадомська 2000; Лукомський 2005) та інших. Придбання подружжям колекції творів мистецтва, предметів побуту, зокрема з дорогоцінних металів античної доби і країн Сходу відображено у дослідженнях (Старченко 1999; Біленко 2003, 2005; Пустовіт 2005; Огнева 2002; Рудик 2005; Чуєва 2005). Недостатньо, на нашу думку, висвітлюється історія придбання подружжям Ханенків колекції предметів мистецтва Київської Русі (Левченко 2005) та сакрального мистецтва (Крамарева 2005).

Після десятиліть заборони і забуття, діяльність подружжя Ханенків – засновників найґрунтовнішого в Україні збирання творів світового мистецтва заслуговує комплексного й глибокого вивчення.

Мета і завдання дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу історичних джерел, надбання вітчизняної та зарубіжної історіографії висвітлити феномен діяльності Б. та В. Ханенків щодо збирання творів мистецтва і предметів старовини народів Європи, Сходу й України, розвитку музеєзнавства, зокрема створення музею, який став унікальним мистецьким, науковим і просвітницьким закладом.

Нащадок козацького гетьмансько-старшинського роду України Б. Ханенко відчув потяг до прекрасного у родинному маєтку Лотоки Суразького повіту на Чернігівщині наповненому пам'ятками історії та мистецтва українського народу.

Після закінчення у 1871 р. правничого факультету Московського університету і здобуття наукового ступеня кандидата права, працював у петербурзькій адвокатурі і департаменті Міністерства юстиції Російської імперії, а у 1875 р. був обраний міською думою столиці мировим суддею (Ханенко 2008, с. 13, 27–28).

Знайомство з відомим колекціонером Г. Дружиніним і земляком Д. Григоровичем – секретарем Імператорського товариства сприяння мистецтву, бесіди на зібраннях митців й відвідування художніх виставок пробудили в Б. Ханенка інтерес до мистецтва. Участь 1872–1873 рр. в розпродажі багатого художнього зібрання генерала Лазарєва збагатила його знаннями щодо оцінки якості й вартості творів образотворчого мистецтва і антикваріату, а одруження 1874 р. з В. Терещенко, родина якої славилася в Україні й імперії не лише доброчинністю, а й значною колекцією творів вітчизняного малярства, остаточно захопили Б. Ханенка ідеєю колекціонування (Ханенко 2008, с. 25; Крутенко 1996, с. 63).

Поліпшення матеріального становища на посаді мирового судді сприяло регулярному відвідуванню родиною Б. і В. Ханенків виставок творів живопису, майстерень художників і знайомств з ними, зокрема І. Шишкіним, І. Крамським, І. Айвазовським, А. Куїнджі, А. Ріццоні, М. Кузнецовим, М. Бодарівським та ін. Вони цікавилися старовинними предметами побуту, вивчали український та російський живопис і купували для своєї колекції картини митців XVIII–XIX ст.: портрети М. Боровиковського, Д. Левицького, О. Кіпренського, К. Брюллова; жанрові полотна В. і К. Маковських, А. Ріццоні, А. Венеціанова; пейзажі І. Айвазовського, Л. Лагоріо, І. Шишкіна, М. Воробйова; етюди А. Лосенка, І. Рєпіна, В. Перова та інших. Ознайомлення з живописом в імперії привело Б. Ханенка до висновку, що неможливо «без значних витрат збирати видатні твори російських художників і я вирішив звернути увагу на картини майстрів стародавніх шкіл», переважно західноєвропейських (Ханенко 2008, с. 30–31). Більшість картин живописців була перепродана рідним дружини та іншим колекціонерам.

Натомість, знайомство з творами картинних галерей, музеїв, і приватних колекцій Варшави, Вени, Венеції, Болоньї, Флоренції, Риму, імператорського Ермітажу Росії сприяло усвідомленню Б. Ханенком того, що його «уява про мистецтво була далеко не повною, а можливо навіть

неправильною». Він остаточно полюбив і зрозумів велич стародавнього європейського живопису: «особливий світогляд його майстрів, щирість їх віри, наївність, відвертість і щиросердечність, інколи веселий гумор, а головне любов до мистецтва, надавали мені цілком особливий інтерес до їх творів; у стародавніх картинах для мене оживало давнє минуле, його діячі з усіма їх характерними особливостями, їх настроєм і думками» (Ханенко 2008, с. 32).

У Петербурзі Б. Ханенко купив перші картини західноєвропейських майстрів голландця К. ван Гарлена XVI ст. «Німфи, викриваючі перед Діаною вагітну Каліпсо», фламандського художника Б. Оммеганга XVIII ст. «Стадо на пасовиську» і видатного митця венеціанської школи XVI ст. Тиціана «Алегоричне зображення тих часів» та «Святий Ієронім». Остання, разом з іншими понад 20 творами XVI–XVII ст. була придбана у панів Половцевих до яких потрапила знаменита колекція українського князя Кочубея. Серед 11 картин, залишених подружжям Ханенків для свого зібрання, були полотна голландських митців А. ван дер Венна «Прогулянка в саду». Г. Вредельмана де Врієса де було зображено внутрішнє подвір'я великого палацу з його мешканцями в костюмах XVI ст., Я. ван Бронкгорста «Веселий банкет», А. Вердейла «Несення Хреста на Голгофу», В. Дейстера «Бенкети фламандців», Ф. де Шампань «Час відкриває істину» і Ф. Франка II «Перехід через Чорне море», а також італійських майстрів: Г. Лазаріні «Доброчесність Іосифа» та П. Лібері «Красуня і Амури» (Ханенко 2008, с. 34–39).

У столиці імперії та Москві, де мешкала заможна знать, родина Б. і В. Ханенків впродовж 70-х років поповняє своє мистецьке зібрання картинами із приватних колекцій Наришкіної, Севастіанова, Баранових, Козлова, реставратора Сидорова і крамниць Апраксінного ринку, зокрема творами голландських художників XVI–XVII ст. Бакгуйзена «Бурхливе море», Стевенса «Портрет дружини бургомистра», Я. Коеленбіна «Сільський пейзаж», Адріана ван Остаде «Веселий Фламандець», Яна Фіта «Забита дичина», Вана Аша «Сільський пейзаж», Н. Еліаса і Варфоломея ван дер Гельста – жіночі портрети; пейзажами: Антонія ван дер Кросса «Переправа через річку», Кнайфа «Сільський краєвид», Д. Борга «Морське зображення», Ван Куйленбурга «Грот», Ван Гооха «Дорога через Грот», Ван Гульста «Пейзаж»; жанровими полотнами М. Ніколая Корнелія «Поклоніння золотому тільцю», невідомого художника «Веселий банкет» та Стеферельса «Кавалерійська сутичка». Із творів живописців фламандської школи вони придбали пейзаж «Сільський краєвид» і «Букет квітів» Я. Бреґеля, «Феб і три сплячі дівчиці», «Карикатурний портрет» й «Амур та сплячі німфи» Я. Йорданса, «Два святителі» Блесса, «Кавалерійська сутичка П. Меуленера, «Лісний пейзаж» М. Ріккера, два пандани «Сцени сільського життя» школи П. Брейгеля, «Фрукти» Снідерса, а також картини італійських художників: Я. Пальми Молодшого XVI ст. «Битва амазонок», Б. Веронез «Святе сімейство і свята Катерина», Франческіні «Алегоричне зображення Віри». Жерардіні «Концерт» і графа Ротарі «Жіноча голова» (Ханенко 2008, с. 39–43).

У Москві Б. Ханенко поповнив своє зібрання живописом із колекції власника кінних заводів М. Малютіна. Із 100 картин, переважно нідерландської школи, він залишив собі 60. Серед них портрети роботи Рембранта: молоді жінки, його дружини Саскії, і батька художника одягнутого у східну мантию з чалмою на голові; «Готфріда Гінтера з Амстердама» М. Мушерна і «Вуличний хлопчик у капелюсі з широкими полями» І. Бурсе та ін. Із картин фламандської школи він придбав також етюд «Голова старої жінки» П. Рубенса і «Воскресіння Лазаря» його школи. (Крутенко 1996, с. 63; Ханенко, 2008, с. 58–60).

Інтерес у колекціонера викликали «найбільш інтимні за своєю простотою і щирістю» пейзажі живописців голландської школи Ісаака ван дер Вельде, зокрема «Сільський пейзаж з кіньми». Я. Парцеля «Морський краєвид», П. Моліна «Сільський краєвид», Г. Гоббема «Лісний пейзаж» і пейзаж Я. Рюїсдала Молодшого (Ханенко 2008, с. 61).

Родина Ханенків також збагатилася своєю колекцією картинами італійської школи, творчістю яких вони захоплювалися, зокрема «Святе сімейство з прийдешніми» Л. Лото, «Монах у печері» Пієтро ді Кортоне, «Голова Богоматері» школи Перуджіно, «Танець німф» Д. Креспі та низки етюдів і пейзажів інших митців. Із колекції М. Малютіна вони вибрали також 6 картин французьких художників XVII–XVIII ст.: «Сільський пейзаж» Ф. Буше, «Купідон» К. Натуара, що раніше належала імператриці Росії Катерині II, «Священнослужіння в церкві» Жана-Батіста Ізабе, «Дівчина читає книгу» невідомого майстра і два полотна пейзажів. Іспанський живопис представляв, на думку Б. Ханенка, «винятковий твір одного із найвидатніших художників Іспанії Франциска де Зурбарана (Сурбаран) «Срібне блюде, фаянсові чаші, кухлі та інші предмети», позначена 1640 роком (Ханенко 2008, с. 56–65).

Подружжя Б. і В. Ханенків продовжить поповнення свого зібрання творів мистецтв у Вар-

шаві, де Богдан Іванович впродовж 1876–1881 рр. буде займати посаду судді Окружного суду. Вони знайомляться з колекціями картин художників нідерландської школи місцевих антикварів Рутковського, Лубинського, графа Брюле, Лозенківського палацу та інших. Із придбаних 25 картин, собі залишили 16, зокрема «Поклоніння волхвів народженому Спасителю» К. Марате, «Сімейний концерт» Я. Герітс Куіпа, «Десерт» Я. Давида Дегема, «Букет квітів» Р. Рюш, «Лікування музикою» П. Лаара, «Портік палацу» Т. ван Делена, пейзажі Я. Рюсдаля, Ронбоутса, П. ван Блумена, ван Ктесселя та інших. Зокрема, уваги заслуговують придбані у реставратора Колесинського картини голландської школи XVII–XVIII ст.: «Стадо в полі» Т. ван Бергена, «Портрет вельможі» Г. Тербурга та найбільш цінного і рідкісного полотна на думку Б. Ханенка, із зображенням молодого чоловіка в чорному одязі з піднятим коміром Ф. Аполлоро, позначеного 1585 роком (Ханенко 2008, с. 44–49).

У Варшаві колекціонер також придбав предмети старожитності зі скла, порцеляни італійської мозаїки тощо (Рославець 1999, с. 6). 1881 року Ханенко йде у відставку з посади судді Варшавського окружного суду, а в 1896 р. Родина Терещенків доручила йому очолити Товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві, що радикально збільшило статки його сім'ї та фінансові можливості поповнення колекцій пам'ятками культури. (ІР НБУВ, ф. 38, спр. 317, арх. 1).

У Москві на розпродажі фабрикантом і торговцем М. Постніковим великого зібрання картин, куплених у князя Кочубея, він придбав 11 полотен живописців європейських шкіл XVII ст., зокрема голландців Я. Стена «За обідом», А. Бота «Вуличні сцени», В. Бреєнберга «Тріумф Давида», фламандців Г. Кока «Сімейні портрети», Д. Рікєрта «Вчений в своєму кабінеті», невідомого послідовника А. Дюрера «Мучення Спасителя» та ін. Дві картини фламандської школи було куплено у антикварів: «Притча про талант» Ван Клеве і «Діана і Каліпсо» невідомого автора (Ханенко 2008, 67–68).

Ханенки, ще мешкаючи у Варшаві, часто навідувалися до Києва, проте «інтересу до мистецтва в київському товаристві у той час не було», згадував Богдан Іванович. Натомість, їм вдалося придбати 17 творів мистецтва, переважно італійських й нідерландських майстрів із колекцій нащадків козацько-старшинського, а згодом дворянського роду Рощинських: фрагмент картини П. Веронезе «Хожа Катерини Кантаріні, дочки міста Венеції, при одруженні з королем острова Кіпр», Я. Бассано «Зняття з Хреста», Магнаско «Похорони домініканця» а також фламандця Мілле «Морський вид», голландця ван Акена (Боть) «Муки в аду» та ін. (Ханенко 2008, с. 50, 52; Рославець 1999, с. 7).

Подружжя Б. і В. Ханенків з 1881 р. мешкало переважно в Києві і тривалий час проводило у столицях провідних країн Європи, де відвідували музеї, виставки зібрань живописців, аукціони їх картин. Найбільш цінні, унікальні полотна, скульптури і предмети старожитності вони придбають в Італії із колекцій принца Боргезе, нащадків кардинала Феті, на аукціонах зібрань Альберічо, герцогів де ла Вердура і де Камастро, графа Паара, аббата Піррі, братів Джіакміні та інших в Римі, а також зібрання Борго де Бальзана у Флоренції. У принца Боргезе було куплено 6 картин, зокрема «Зображення Святого Марка в кардинальському вбранні» школи Ван-Ейка, «Поклоніння волхвів Спасителю» Т. Бутса, «Маркіз де Каркасон» Г. Кока, «Несення хреста на Голгофу» фламандця Г.Блеса, «Вчитель в школі» голландця Давида ван Гемскерка та ін. (Ханенко 2008, с. 75–77).

На аукціоні в Римі Ханенки із понад трьохтисячної колекції картин кардинала Феті вибрали небагато, натомість, залишили собі лише шість. Серед них твори Мікель-Анжело Караваджіо «Невинність Іосифа», римської і чотири полотна болонської шкіл, зокрема А. Каррачі «Монах на молитві», Б.Гверчіно да Цента «Святий Іоан Богослов» та інші. Останню картину Б. Ханенко оцінив як одну із кращих серед творів італійської школи в їх зібранні. Варвара Ханенко придбала чудову картину флорентійської школи XV ст. «Мадонна з немовлям», що передавала настрій майстрів, «глибоку істинну віру в Бога і від якої віяло святістю». У Римі й Флоренції Ханенки купили у різних власників колекцій майстрів Ломбардської школи XVII ст. Леонардо да Вінчі, зокрема художника Педріні «Свята Катерина» і дві картини римської школи, Ф. Бароччі «Свята Ціцілія на молитві» й М. Провенцаль «Сумуюча Богоматір», а також чудовий «Лісний пейзаж» фламандця Петрі Бута та ін. (Ханенко 2008, с. 79–81).

Видатний твір майстра диптиха умбрійської (Італія) школи Польші-Пеццолі XIV ст. зібрання герцога де ла Вердура із Сицилії – скриньку-реліквію розміром 17,5х33,16 см, на кришках і стінах якої талановито зображено композицію «Таємна вечеря», «Гефсиманський сад», «Розп'яття» та «Стигматизація св. Франциска», вони придбали у 1894 р. на аукціоні в залі Карвізієре. Вдалим поповненням колекції живопису родини Б. і В. Ханенків стало придбання 8 картин, пе-

реважно італійських художників XIV–XVI ст., зокрема Ф. Джіоттіно та його учнів, а також «Портрет хлопчика», «надзвичайно виняткового голландського художника XVII ст. Ніколая Кудейка» (Ханенко, 2008, с. 88–89).

Захоплення живописом італійської школи XVI–XVII ст. привело колекціонерів у 1903–1904 р. на аукціони Італії, зокрема, великого художнього зібрання аббата Піррі в Римі, де вони придбали до 10 картин з релігійним сюжетом. Найбільш цінними серед них були «Свята Діва з немовлям» Перуджіно, «Зняття з Хреста» М. Альбертінееллі, твір «відомого й рідкісного таланту» художника XV ст. Беноццо Гоцолі «Стігмати Святого Августина», Мантеня «Спаситель у терновому вінку» та інших живописців цього періоду. На аукціон мистецького зібрання графа Паар – посла Австрії при Ватикані – Ханенки поповнюють своє зібрання 11 творами іспанського живопису XVII ст. Серед них, «Портрет аббата-єпископа» Алонзо-Санчеса Коело, дві картини італійських майстрів: «Свята Діва і немовля Ісус» невідомого художника школи Леонардо да Вінчі і «Свята Діва, немовля Ісус і Святий Іоанн» Періно дель Вага флорентійської школи та декількома полотнами майстрів інших європейських шкіл (Ханенко 2008, с. 83–89).

На останньому аукціоні у Флоренції вони купили 13 картин із художнього зібрання Борго де Бальзана. Із 5 полотен італійських живописців, найбільшу увагу привертає бій кінноти перед укріпленим замком на полотні митця XV ст. П. Учелло і «характерний хоробрістю зображення й силою фарб» «Юдіф» К. Аллорі (Бронзіно). Ханенко також виділяє із 8 голландських й фламандських картин лише декілька, зокрема «Богоматір з немовлям» школи фламандця Ван-Діка, зображення художником школи Г.Стенвіка розкішного залу в стилі голландського Ренесансу XVII ст., де декілька пар під звуки оркестру танцюють менует і картину Ф. Боля «Звинувачення Іосифа дружиною Пантефрія». Останню колекціонер характеризує «чудовою за композицією, малюнком, рухом фігур і силою барв» (Ханенко 2008, с. 90, 92–93).

Подружжям Б. і В. Ханенків було придбано в Італії біля 100 картин із котрих залишили у своїй колекції 50 – італійських шкіл, 14 – фламандської, 10 – голландської, по чотири іспанської та інших (Ханенко 2008, с. 75).

Мистецтвознавчі уявлення і захоплення Ханенків простягалися далеко за межі любові до західноєвропейського живопису. Богдан Іванович, очоливши фактично в 1897 р. Товариство старожитностей і мистецтв, розпочинає збирати пам'ятки культури не лише Античної доби, а й старожитності Наддніпрянщини й узбережжя Чорного моря кам'яного і бронзового віків, епох великого переселення народів, греко-скіфської та слов'янської доби, предмети сакрального мистецтва Київської Русі й релігійного життя українського народу XV–XVII ст. У Москві, Києві, країнах Західної Європи, вони, вивчаючи іконопис українських, російських і європейських шкіл дійшли висновку, що ікони двох перших шкіл близькі не лише до давньогрецьких, а й до давніх італійських за церковними композиціями і зображенням XV і навіть XVI ст. Це зближує їх, стверджував Богдан Ханенко з «священними картинами західноєвропейських народів і робить бажаною їх присутність в одній картинній галереї» (Ханенко 2008, с. 69–70).

Наприкінці 90-х років XIX ст. він придбав у київського колекціонера В. Кибальчиша три живописні образи української школи іконопису XVII ст., зокрема триптих-картину з трьох частин, де зображено Спасителя на престолі, два ангели, позаду його, а на бокових стулках Богородицю і Святого Іоанна в молитві. Образ був написаний на замовлення гетьмана І. Самойловича для одного із київських соборів. На двох інших іконах зображена Богоматір з немовлям. Натомість, окрім 5 ікон шкіл українського іконопису і однієї «Святий Архангел Гавриїл», новгородської школи, всі інші, понад 60 ікон, були придбані В. Ханенко. Вона писала московському музейному діячу й колекціонеру російських ікон І. Остроухову, який консультував і допомагав їй у придбанні пам'яток сакрального мистецтва, нерідко значно завищуючи їх ціну: «...мій Богдан Іванович ікон не любить... і незадоволений, коли я їх купляю..., а я хоч і не розумію, проте відчуваю їх красу, і дивлячись на них отримую справжнє задоволення..., це для мене щире відкриття». Нею були придбані, починаючи з 1910р., 16 знаменитих ікон XI–XVII ст., зокрема «Таємна вечеря», «Відтинання голови Іоанну Предтечі», «Діва Георгія про змія», українських шкіл та інші, переважно новгородських, московських, строганівських майстрів. (Левченко 2005, с. 50–51).

Українська національна ідентичність Б. і В. Ханенків яскраво проявилася у колекціонуванні археологічних пам'яток їх рідної землі – Наддніпрянщини й всієї України. Вони, фінансуючи наукові дослідження істориків, зокрема В. Антоновича, О. Лазаревського, археологів В. Хвойка, С. Мазаракі та інших, наповнили своє зібрання понад 250 знаряддями праці і мистецтва, зброєю, предметами побуту із глини, кісток, рогів тварин, каменю, міді, бронзи кам'яного і бронзового віків (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. 1, 1899, с. 7–15).

Понад 870 артефактів греко-скіфської епохи поповнили колекцію родини Ханенків до кінця

XIX ст. Біля 560 із них становили виготовлені із бронзи і заліза мечі, кинджали, наконечники списів і стріл, панцири, сокири, кінська зброя, знаряддя праці й предмети побуту, а також 67 прикрас із золота, срібла і електрону: золота масивна гривна у вигляді обруча з головами птаха подібного священному ібісу, обручки, бляхи і пластинки для прикрашення зброї грецької роботи й майстрів середньої Наддніпрянщини тощо. (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко Вып. II. Ч. 1. 1899. 44; Вып. III. Ч. 2. 1900, с. 22).

Ханенко, описуючи артефакти з курганів і городищ правого й лівого берегів Дніпра, зокрема знаряддя праці й предмети побуту, наголошує, що вони тотожні й переконують нас у їх приналежності одному населенню, життя якого мало землеробський характер. Проте предмети побуту скіфів, стверджує він, зазнали впливу грецької культури. (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко Вып. III. Ч.2. 1900, с. 2–3).

Родина Ханенків виявила значний інтерес до старожитностей епохи Великого переселення народів, яке змінило тодішню етнічну карту Європи і започаткувало формування багатьох сучасних народів. Воно справило певний вплив на культурні процеси населення Наддніпрянщини. Культури грецьких міст-держав Північного Причорномор'я, а згодом Персії привнесли в побут праукраїнського населення своєрідні витончені, інкрустовані каменем, склом, емаллю, сріблом і золотом предмети розкоші, зокрема прикраси й вбрання, а також зброю. Вони поповнили своє зібрання арабськими дзеркалами, знайденими археологами на Півдні України, з написом побажання: «Слави, довголіття, багатства, знаменитості, величності, похвали, щастя, влади, розквіту, могутності й усіх благ його власнику», 48 предметами із золота і срібла, зокрема золотою чашою із скарбу Аттіли, а також обручками, сергами, браслетами, пряжками та іншими прикрасами. Загалом їхня колекція старожитностей цієї епохи налічувала понад 307 предметів, переважно із бронзи, міді, заліза і сплавів (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. IV, 1901, с. 11, 15–25).

Меценатство подружжям Ханенків досліджень В. Антоновича і В. Хвойки епохи слов'ян і Київської Русі VI–XIII ст. поповнило їх зібрання великою колекцією, переважно предметів побуту, як місцевого так і візантійського, арабського та мерянського походження. Значна кількість цих артефактів відноситься до епохи розквіту культури слов'ян і Київської Русі до татаро-монгольської навали, чому сприяли, на думку В. Антоновича, привнесені «...елементи грецької, римської, перської культур...» (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. IV, 1901, с. 2).

Ханенки у праці «Древности Приднепровья. Эпоха славянская» описали понад 1460 придбаних артефактів великокняжої доби, переважно слов'янського, а також візантійського і арабського походження, знайдених у Києві й губернії. Серед них 505 прикрас із срібла, електрона і золота, понад 450 предметів озброєння, зброї, хатнього начиння та господарювання з міді, свинцю, бронзи і заліза. Прикраси, предмети побуту, залишки одягу слов'ян, на думку авторів «...за якістю і художньою цінністю стоять нижче виробів сирійських і римських, що знаходили в Придніпров'ї епохи Великого переселення народів й пізніше». Натомість, вони стверджують, що «епоха до монголо-татар була розквітом мистецтва слов'ян Київської Русі. (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. 5 1902, с. 8, 10, 15–17, 19, 25–55).

Цінними поповненнями колекції подружжя Ханенків стали понад 866 предметів скіфо-сарматського, греко-скіфського та грецького походження, розкопаних археологами в курганах Наддніпрянщини і могильниках узбережжя Чорного моря доби VIII ст. до н.е. – VII ст. н.е. Біля 600 із них артефакти грецького мистецтва, зокрема прикраси, зброя, предмети побуту, 180 із яких вироби із золота. Слов'янських старожитностей лише 154, переважно з міді, свинцю та бронзи і 26 із золота, срібла й сплавів. (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. VI, 1907, с. 10–44).

Аналіз колекціонування старожитностей подружжям Ханенків спонукає нас до висновку, що вони значну увагу приділяли збиранню пам'яток культури населення рідної землі – Наддніпрянщини, зокрема предметів сакрального мистецтва: давньоруських та візантійських ікон, образів, хрестів, церковних риз, хоругв, фрагментів вітарів, виробів декоративно-ужиткового мистецтва, вітражів, усього, що супроводжувало і наповнювало церковне богослужіння й відображало найбільш яскраві художні тенденції мистецтва періоду від раннього християнства до XIX ст. Ними було придбано й описано біля 460 хрестів і образків русько-візантійського релігійного мистецтва, доби античних держав Північного Причорномор'я і скіфо-слов'янського та великокнязівського періодів, що представляли на їх погляд «особливий вид священної іконографії». (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. 1. 1899, с. 1–5; Вып. 2, 1890, с. 1–25).

У колекції Ханенків представлені виготовлені грецькими майстрами на замовлення прості та складні хрести-енколпіони на кінчиках яких у медальйонах зберігали останки мощей та інші святині. Більшість із них були із зображенням Спасителя, Богородиці й апостолів християн-

ської церкви, а також покриті емаллю й інкрустовані сріблом. Вони потрапили на праукраїнські землі з античних держав Північного Причорномор'я та Візантії і були розкопані археологами переважно на території Києва, Канівського та Черкаських повітів. Подружжя придбало колекцію хрестів і образків у відомого колекціонера і знавця пам'яток доби Київської Русі Н. Чернева, який у журналі «Киевская старина» №8 за 1899 р. стверджував, що кам'яні та глиняні образки X–XIII ст. є «...яскравими виразниками релігійної віри, мистецтва і писемності південно-руського народу...» і являють собою багатий матеріал для художників й палеографічних досліджень». Глиняних образків було набагато, більше в його колекції, «...проте, – зауважує автор, – поступаючись кам'яним у художньому змісті, вони є надзвичайно унікальними у побутовому відношенні, як пам'ятки виключно національної творчості (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Вып. II, 1900, с. 5).

Чільне місце в колекції Ханенків посідали 29 кам'яних образків і залізні бронзові та золоті хрести X–XII ст., знайдені на теренах Києва В.Хвойком та іншими археологами, яких фінансувала родина (Крамарева 2005, с. 100–110).

До 1914 р. Б. Ханенком було зібрано 311 предметів християнських старожитностей сирійського походження, так звана «сирійська колекція», що у 1937 р. була передана Національному музею історії України (Христіанський, 2015).

Щодо хрестів і образків доби після поневолення Золотою Ордою Київської Русі й розпаду праукраїнської держави, то вони, на думку Б. Ханенка, «...грубої роботи і позбавлені оригінальності, що свідчить про повний занепад мистецтва». Хрестів північно-російського походження в їх колекції було лише 11 (Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Вып. II, 1900, с. 6).

Художнє зібрання Ханенків відзначалося досить значною колекцією виробів із золота та срібла, що відображено ними у 6 випусках «Древности Приднепровья...» і двох випусках «Древности русские: Кресты и образки», а також інвентарному опису експонатів з дорогоцінних металів складеному Б. Ханенком. Серед них «...245 надзвичайної історико-художньої цінності виробів із золота високої проби та 98 із срібла» і біля ста предметів вкритих емаллю, зокрема хрест з розіпнутим Христом у вінку візантійської роботи XI ст., мідний єпископський жезл з головою дракона, позолоченим стержнем, прикрашеним чеканкою і живописної емаллю лимореської роботи (НА НММ Б. і В. Ханенків. оп. 1, спр. 11, арк 1–3, 32–34; Рославець 1999, с. 11–12).

Колекція великокняжого золота, візантійські хрести, монети, колти IV–XIII ст., браслети, кубки, сережки та багато інших прикрас, зокрема й доби Київської Русі у 1946 р. були передані Держбанком УРСР, де вони знаходилися з 1934 р. до Державного історичного музею. (Старченко 1999, с. 10; Чуєва 2005, с. 25–27).

Подружжям Ханенків було зібрано велику кількість прикрас, одягу, зброї, кінського спорядження, предметів побуту, зокрема декоративно-ужиткового мистецтва, культових речей доби бронзи і Середньовіччя на аукціонах Європи і українських землях. Колекція військової зброї країн Європи і Сходу налічувала понад 128 предметів. Серед них бронзові і залізні бойові гирі, європейські, персидські, турецькі та грузинські кинджали інкрустовані сріблом, орнаментом, зображеннями воїнів і звірів, емаллю та коралами, рицарські обладунки, панцирні шлеми, наручники, наплечники, набедренники, нагрудники, зокрема герцога Тосканського Франциска I Медичі із зображенням герба з великою герцогською короною і хрестом ордену Св. Стефана, а також зброя варті римського папи Павла V із родини Боргезе, італійських майстрів XVII ст. (НА НММ Б. і В. Ханенків, оп. 1, спр. 13, арк. 1–2, 17–18).

Значний інтерес представляють понад 220 виробів із каменю, глини, дерева і кістки, зокрема біля 60 кам'яних скульптур, переважно святих християнської церкви і понад 100 меблевих предметів італійського, французького та німецького виробництва XVI–XVII ст. Серед них 13 позолочених крісел доби Людовіка XV і 23 фігурки буддійських богів і хрестів (НА НММ Б. і В. Ханенків, оп. 1, спр. 12, арк. 1, 3–4, 16–17, 20–21, 33, 37–38).

Комуністичною владою були передані біля 1500 із них Музею історичних коштовностей України, 140 одиниць зброї і декілька комплектів лицарських обладунків Центральному державному історичному музею, щонайменше 200 експонатів потрапили до фондів інших музеїв, зокрема Росії, багато було пограбовано (Пустовіт 2005, с. 31, 34).

Вагоме місце серед зібраних ними артефактів займає колекція із понад 300 предметів античного мистецтва Стародавніх Греції, Етрурії, Риму та Єгипту. Більшу її частину складає скульптура і предмети похоронного культу Єгипту IV тис. до н.е. – I тис. н.е.: вишукані розписні вази і теракотові статуетки жінок Античної Греції; рідкісні для світових музеїв статуї плакальниць Стародавньої Етрурії; 20 мармурових скульптурних портретів жінок, зокрема молоді римлянки з високою зачіскою доби Траяна, архаїстична голова богині у вінку і статуя богині Тіхе з рогами

достатку в лівій руці, остання згідно інвентарного опису, римська копія Іст. н.е. з елліністичного оригіналу, дві герми з зображенням юного та бородатого Гермеса придбані на аукціонах Риму й в колекціонерів Російської імперії та інші артефакти. Біля 140 предметів колекції складають посудини зі скла; 23 грецьких і римських срібних та мідних монет; три світильники із бронзи й кераміки, а також прикраси із смальти й синього скла (Бабенцова 1983, с. 18–33; Музей 1924, с. 20, 23; Шпительман 1969, с. 94–95; 1977, с. 26).

Подружжя Ханенків на початку ХХ ст. поповнюють музейну колекцію пам'ятками мистецтва країн Сходу, зокрема давньоєгипетськими скульптурами: голова чоловіка з середини 3 тис. до н. е., статуетка вельможі Несебнегеру 670–660 роки до н. е., монументальний образ бога Тота в образі павіана, можливо елліністичної доби, добірка копських тканин 4–9 ст. (Біленко 2003, с. 8).

У 1905–1906 рр. Б. Ханенко, виконуючи обов'язки помічника Головного Уповноваженого Червоного Хреста на Далекому Сході в евакуації поранених і хворих воїнів царської армії у російсько-японській війні, захоплюється культурою народів Бурятії, Калмикії, Китаю, Монголії, Тибету, Японії (ІР НБВ, ф. 51, спр. 253, арк. 13в.). У Харбіні 1906 р. він придбав китайські статуетки і ритуальний посуд з бронзи, танські теракотові статуетки жінки і коня VII–Х ст., а також бронзові зображення персонажів буддистського пантеону Тибету, скульптури святих буддизму що походять із Монголії і датуються XVI–XIX ст. предмети турецького фаянсу XVI–XVII ст., килими й тканини країн Близького Сходу (Огнева 2002, с. 18; Біленко 2003, с. 8). Значну художню історичну цінність мають придбанні Б. Ханенком 4 горельєфи і 1 рельєф з постатями богів і міфологічних персонажів Індії, виготовлених з дерева у XVII–XVIII ст. (Крыжицкий 1957, с. 95).

Подружжя Ханенків у 1912 р. на аукціоні готелю Друо в Парижі поповнили своє зібрання японською колекцією: біля 400 деталями художнього оздоблення самурайських мечів XVI–XVII ст. і 200 гравюрами (Біленко 2005, с. 38).

Пам'ятки мистецтва Ісламу іранського середньовіччя, зібрані родиною, були одними з найкращих в Російській імперії, зокрема, бронзовий глек сасанідського типу IX–Х ст., срібна чаша і знаменитий Ширванський Водолій, вироблений із бронзи в 1206 р. та інші предмети побуту XI–XV ст. У 1940 р. тому навіть після пограбування комуністичною владою зібрання Богдана і Варвари Ханенків – масової передачі його артефактів музеям Росії й створеним в УРСР, фонд Східного відділу музею налічував понад 2 тис. пам'яток культури народів сходу (Біленко 2003, с. 6, 16; Рудик 2005, с. 81).

Унікальну за художньою цінністю й надто різноманітну колекцію пам'яток зарубіжної та вітчизняної культури родина Ханенків розмістили в проданому їм за 30 тис. руб. сріблом у жовтні 1888 р. батьком Варвари – М. Терещенком будинку № 15 на вулиці Терещенківській, який було споруджено на його замовлення впродовж 1887–1888 років. Особняк побудували за проектом архітектора із Санкт-Петербурга Р. Мельцера і його московського колеги П. Бойцова в архітектурному стилі італійського палаццо доби Відродження XIV–XVI ст. Упродовж наступних 1889–1895 років в оздобленні інтер'єрів приміщень, задля дотримання «...традиції та певних принципів експонування таких універсальних зібрань, до яких належало і ханенківське», приймали участь архітектори художники В. Ніколаєв, В. Марконі, О. Кривошеєв, Г. Макарт, М. Врубель, В. Катарбінський та ін. (Корнієнко 2000, с. 19–20; Кадомська 2000, с. 7; Звід 2011, с. 1593).

У квітні 1891 року М. Терещенко подарував дочці невелику ділянку території, де того ж року було споруджено двоповерхову прибудову до будівлі їх музею за проектом архітектора О. Кривошеєва (Звід 2011, с. 1593). Заповітом від 20 травня 1940 р. він також передав у спадок Варварі 200 тис., а зятю 100 тис. рублів державними процентними паперами або заставним листами Київського та інших земельних банків за їх номінальною вартістю з поточними купонами (ЦДІАУ, ф. 830, оп. 1, спр. 25, арк. 5–7, 10).

Подружжя Ханенків, оселившись в будинку у 1888 р., використали другий поверх для розміщення картин та інших предметів художнього зібрання: перший для бібліотеки і службових приміщень, а невеликі кімнати третього поверху для житла. Шестиповерховий прибутковий будинок вони звели на місці триповерхового в садибі №13 впродовж 1913–1914 рр., з'єднавши його на другому поверсі з приміщеннями особняка. Кошти від його експлуатації мали забезпечити незалежне від влади фінансування музею. (Корнієнко 2000, с. 20; Звід 2011, с. 1593, 1596).

Зібрана Ханенками колекція живопису, скульптур та ужиткового мистецтва вражала їх сучасників. Художник М. Нестеров у лютому 1891 р. в листі до рідних писав: «Вдруге відвідав Ханенка, докладно розглядав його колекцію картин і старожитностей, те зібрання є своєрідним і єдиним в Росії, навіть у Москві такого немає у приватних руках» (Ковалинский 1998, с. 347).

Дослідник К. Акінша зазначає, що з самого початку зведення будинку Б. Ханенко розцінював

свою колекцію не як домашню галерею, а як музей. У листі Є. І. Цветкову від 4 квітня 1892 р. він повідомляв про завершення облаштування особняка і плани розібратися зі своєю колекцією. Подружжю вдалося створити тип музею, робить висновок мистецтвознавець, поширений в Європі у період розквіту еклектики в мистецтві другої половини XIX ст., натомість надати йому неповторний театральний-історичний варіант, де оригінальні твори різних епох були настільки поєднані з елементами стилізації, що «...межа між справжнім старовинним предметом і декорацією хитка, майже стерта, що полегшує подорож у часі та надає підтримку реальності» (Акинша 1989, с. 33).

Ханенки розмістили твори мистецтва, зокрема картини і скульптури, а також старожитності у шести суміжних залах другого поверху: «Зеленому кабінеті», «Червоні вітальні», «Золотому кабінеті», «Кабінеті карельської берези», «Дельфтській їдальні», «Лицарській залі» – простір вестибюля: стіни, виступи на вхідній арці, горішня площадка, сходи. Музей, його архітектура і сформовані експозиції, стверджує відома мистецтвознавець Н. Крутенко «...був для киян справжнім «вікном в Європу» (Крутенко 1996, с. 64; Музей 1924).

Архітектурне оздоблення залів їх будинку, було завершено, переважно, до 1896 р., про що свідчать написи в «Золотому кабінеті» «12 мая 1895 год» (Рославець 1999, с. 9). Подружжя Ханенків щоб привернути увагу до свого зібрання шанувальників і знавців мистецтва у 1896 р. та 1899 р. видали каталог колекції картин італійської, голландської, фламандської, іспанської та інших художніх шкіл (Собрание картин, 1896; 1899). Впродовж 1920–1930 років Вони випустили великий альбом автотипів предметів з відділу античного мистецтва, знайдених археологічними експедиціями субсидованими ними у Причорномор'ї (Крутенко 1996, с. 66).

Великий успіх мало зібрання Ханенків на виставках, зокрема: колекція скіфських і слов'янських старожитностей Наддніпрянщини на XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 р. (Археологический 1899, с. 66), а також колекція декоративно-ужиткового мистецтва у Київському художньо-промисловому і науковому музеї в 1906 р., на організацію якої Ханенки пожертвували 3224 руб. (Отчет 1907, с. 12); живопис і скульптура кращих митців Західної Європи на виставках організованих часописом «Старые годы» у Києві та Петербурзі 1908 р. (Воинов 1916, с. 1–11; Крутенко 1996, с. 64). Мистецтвознавці відзначили у періодичних виданнях Росії розмаїтність і високий художній рівень творів, а колекцію назвали єдиною в імперії, де школи і напрями були представлені в історичному розвитку, органічному поєднанні всіх видів образотворчого мистецтва (Рославець 1999, с. 9).

Гідно оцінили зібрання Ханенків іноземні фахівці, зокрема директор Музею образотворчого мистецтва в Берліні В. Боде, мистецтвознавці Бредіус, Вінклер, М. Фрідлендер, а дослідник історії голландського мистецтва К. Гофстед де Гроот та автор праці про художників в Італії «Від Чімабуе до Моранді» Р. Лонгі ввели окремі надбання колекціонерів до своїх досліджень (Крутенко 1996, с. 64–65).

Наукові та мистецькі установи високо оцінили внесок Б. Ханенка у зібрання та популяризацію в Російській імперії здобутків образотворчого мистецтва і старожитностей народів світу й зокрема українського. Він був обраний дійсним членом Імператорського археологічного товариства і академії художеств у Петербурзі, Антропологічного товариства в Парижі, Історичного товариства Нестора Літописця, Церковного археологічного товариства Київської духовної академії, Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей, головою Київського товариства старожитностей і мистецтв та визнаний ними, як видатний колекціонер, блискучий знавець мистецтва і старожитностей слов'янських та інших народів світу (Крутенко 1996, с. 66; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 632, спр. 80, арк. 1).

Подружжя Ханенків упродовж війни, яка розпочалася 1914 р., продовжували поповнювати колекцію музею, що налічувала біля 400 картин, переважно, західноєвропейського живопису, понад 8 тис. гравюр, 700 творів мистецтв зарубіжного Сходу, 300 предметів із золота та срібла й тисячі пам'яток ужиткового мистецтва (Рославець 1999, 10). Біля трьох тисяч книг налічувала їх бібліотека (М'яскова 2011, с. 301).

У 1915 р. Ханенки, відчуваючи загрозу пограбування і знищення зібрання, передали 90 ящиків з картинами й іншими пам'ятками культури на зберігання до московського Історичного музею, а деяку частину відвезли у свою квартиру в Петербурзі. За більшовицького режиму їх, без дозволу власниці В. Ханенко, розкрили й частину колекції пограбували, іншу розподілили між музеями Росії. Біля 30 кращих полотен живопису передали музеям Москви й інших міст. Зокрема, твори італійських художників доби Відродження та ікони до Третьяковської галереї, декілька картин Рум'янцевському музею, скло і порцеляна поповнили колекцію Морозова (Музей 1924; Рославець 1999, с. 10; 160 лет).

Подальшу долю музею і його колекції вирішив сам Б. Ханенко у період загострення хвороби.

У заповіті, складеному 26 листопада 1916 р. у присутності М. Біляшевського та В. Кричевського він заповів «художнє зібрання... у довічне володіння дружині Варварі Ніколовні Ханенко, а після її смерті назване зібрання згідно списку... заповів у власність місту Києву» (Акинша 1989, с. 37). 10 квітня 1917 р. він, у присутності вищеназваних осіб, підтвердив свою волю, застерігаючи, що його дружина має довічно розпоряджатися колекцією і будинком та продовжити роботу щодо перетворення їх на міський музей. 26 травня 1917 р. Б. Ханенка – видатного колекціонера, організатора музейної справи в Україні, який зробив вагомий внесок у розвиток духовної та матеріальної культури українського народу, не стало (Крутенко 1996, с. 68).

У роки української революції 1917–1921 рр. В. Ханенко вживає заходи для збереження зібрання, його повного опису, формування музейної експозиції та передачі музею місту. Наприкінці 1917 р. вона перевозить з петербурзької квартири більшу частину творів до Києва. Впродовж короткого періоду Української держави гетьмана П. Скоропадського В. Ханенко відмовилася від пропозиції представників влади Німеччини виїхати до Берліну і вивести туди колекцію для відкриття музею (Акинша 1989, с. 37). Натомість 15 грудня 1918 р., за влади Директорії УНР звернулася з заявою до Української Академії наук прийняти їх зібрання пам'яток мистецтва й старовини та бібліотеку, як подарунок, за наступних умов: «згадана збірка... повинна мати назву «Музей імені Б. І. і В. М. Ханенків... не повинна без мене поповнюватися, щоб у Києві при зазначеному музеї був улаштований Інститут історії мистецтв...». Вона залишала за собою право до смерті займати приміщення для житла в будинку № 15 на вулиці Терещенківській, на свій розсуд (Крутенко 1996, с. 70).

Керівництво ВУАН, за умов постійної зміни влади та з огляду на труднощі у збереженні та охороні колекції музею не поспішало з відповіддю. В. Ханенко запрошує в січні 1919 р. відомого мистецтвознавця і художника Г. Лукомського і призначає його у лютому на посаду хранителя музейних цінностей, який зауважив, що зібрання картин та інших артефактів «... не було каталогізоване..., несистематичність панувала в усьому» (Корнієнко 1999, с. 43; Лукомський 2005, с. 89, 91).

Війська московського більшовицького режиму 5 лютого 1919 р. знову захопили Київ. Окупаційна влада наклала на зібрання і все майно Б. і В. Ханенків контрибуцію у 100 тис. руб., призначила політрука музею, який «...ночами розкривав ящики в підвалах і збирав гроші з В. Ханенко». У квітні за невиконання його грабіжницьких наказів вона була арештована, проте, за сприяння наркома освіти В. Затонського до якого звернувся Г. Лукомський, її було звільнено, а політрука прибрали (Лукомський 2005, с. 91–92).

РНК УСРР 12 лютого створила комісію у складі Г. Нарбута, М. Біляшівського та М. Прахова (сина) для повної інвентаризації всього майна Ханенків, що мало музейну та художньо-історичну цінність, для націоналізації музею. Робота комісії, за участі відомих мистецтвознавців і працівників установи О. Дахновича, А. Бродського, Г. Лукомського, М. Макаренка та інших була проведена з 1 квітня до 15 травня (Лукомський 2005, с. 96–99).

Натомість, московська окупаційна влада продовжувала шантаж, погрози виселити власницю «...із музею і єдиної кімнати, яку вона займала...», вчиняла стеження й обшуки, допити родин рідних і слуг які були на її утриманні (Корнієнко, 1999, 43–44). В. Ханенко у низці листів, зокрема від 15 березня 1919 р., до академіка ВУАН А. Кримського просить «... захистити її від ганьби бути вигнаною із Музею. Підтримайте мене!» (ІР НБУВ, ф.1, спр. 24462, арк. 1–2). Вона пропонує йому звернутися до голови РНК УСРР Х. Раковського задля сприяння прийняття музею Українською академією наук під безпосереднє управління і охорону (М'яскова 2011, с. 306–307).

Декретом Раднаркому від 23 червня 1919 р. колекція Ханенків була націоналізована і підпорядкована Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОП МИСУ) і отримала назву «Другий Державний музей» (Крутенко 1996, с. 70; Донік 2011, с. 185). Влітку 1919 р., згадував Лукомський, музей приймав відвідувачів: «Не було дня, щоб музей не відвідали екскурсія студентів, солдатів чи робітників. В окремі дні число відвідувачів становило 400–500 осіб» (Акинша 1989, с. 38). Перевагу надавали чиновникам більшовицького режиму і пролетаріату, а у дні радянських свят міщан, тобто широкі маси, не допускали, так як «святково-зацікавлений настрій цього натовпу не становить культурної цінності» (Корнієнко 1999, с. 44).

Війська Денікіна 31 серпня вигнали владу московських більшовиків з Києва і декрет про націоналізацію музею втратив силу. Колекція і все майно повернулися у приватну власність В. Ханенко. Лукомський, родичі й друзі емігрували за кордон. Приміщення музею нова влада прагнула використати для потреб свого війська, позбавивши його фінансування, як і попередня. Варвара Миколаївна, щоб зберегти «...зібрання – результат любові і праці всього життя свого чоловіка і її...» (М'яскова 2011, с. 307), завершити процес передачі музею ВУАН, яка б

сприяла втіленню їх мрії перетворити його у школу і священне місце «...для вивчення прекрасного і для поклоніння красі...» (Ханенко, 2008, с. 104), відмовилася залишати музеї і Київ.

Повернення російського комуністичного окупаційного режиму 16 грудня 1919 р. до Києва, російсько-польська війна 1920 р. за участі вцілілих частин війська Директорії УНР, стали на заваді виконання заповітів подружжя Ханенків. Лише 28 лютого 1921 р. на спільному зібранні Української Академії Наук було ухвалено статут і назву «Музею мистецтв імені Б. І. і В. М. Ханенків Української Академії наук». У власності музею залишалися будинок на вулиці Терещенківській №15, експозиції: картини, малюнки, вироби з дерева, кераміки, каменю, металу, тканини і наукова бібліотека. Керувати справами музею на прохання В. Ханенко було доручено професору М. Макаренку, аж до проведення виборів штатного директора. Штат музею і бібліотеки був визначений у кількості 18 осіб (М'яскова 2011, с. 307–309).

Музей переходив у власність УАН і мав за мету «...допомагати народові в його художніх змаганнях, знайомити з пам'ятками творів минулого, а спеціалістам і вченим допомагати в їхніх студіях у різних галузях історико-мистецьких і археологічних дисциплін» (М'яскова 2011, с. 308).

Комуністичний режим в Україні не виконав жодного з 10 пунктів передачі В. Ханенко музею державі. Її разом з сестрою Ольгою і служницею Дуняшою виселили з мансардного приміщення музею. Вона доживала останні місяці свого життя всіма забута, бідуючи, голодуючи й хворіючи у служниці. Варвара Ханенко померла 7 травня 1922 р. і похована вірною служницею поруч з могилою Б. Ханенка на території Видубицького монастиря (Крутенко 1996, с. 70).

Рішенням Головополітпросвіти наркомату освіти УСРР від 24 грудня 1923 р. ВУАН вимушена була вилучити прізвища засновників з назви музею «у зв'язку з відсутністю у Ханенків революційних заслуг пов'язаних так чи інакше зі служінням пролетарській культурі» (Ковалинський 1998, с. 380). Установа отримала назву «Музей мистецтв при ВУАН», а 1934 р. знову перейменована на «Київський музей західного та східного мистецтва». Наприкінці 1999 р. йому повернули історичну назву – «Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків», а 2011 р. удостоєний статусу національного.

Унікальне зібрання творів мистецтва і предметів старовини народів Європи, Сходу і України подружжя Ханенків, за оцінкою мистецтвознавців, за радянського комуністичного режиму зазнало великих втрат. Немало цінних експонатів, зокрема картин видатних європейських живописців були вилучені з колекції у 1920–1930 рр. й продані закордоном для отримання коштів на індустріалізацію. Багато їх, відповідно до рішень московської влади, були забрані до провідних музеїв Росії. Досить значна частина стала основою для створення нових державних музеїв УСРР, а також пограбована німецькими окупантами у 1941–1943 роках. Пограбування і розпорошення колекції музею спричинило втрату, всупереч задуму й прагненню Б. і В. Ханенків, багатофункціонального змісту і характеру його експозиції.

Підсумовуючи, слід наголосити, що сімейне виховання і традиції родів у яких відбувалося становлення Богдана і Варвари Ханенків, особисті якості й освіченість, зокрема Богдана Івановича, здобуті знання у спілкуванні з представниками реалістичного образотворчого мистецтва якому притаманне почуття бачити у всьому, що їх оточувало красу, спричинили їх потяг до доброчинності й колекціонування картин, скульптур, предметів старовини: кераміки, порцеляни, тканин, меблів, прикрас, зброї українського та народів Європи і Сходу. Шлюб з В. Терещенко, а згодом керівництво Товариством цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків та Південно-руським товариством сприяння землеробству і сільськогосподарській промисловості, членство у правліннях Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Київських товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та Біржевого комітету, інших господарських і фінансових організацій забезпечили подружжю Ханенків майже не обмежені фінансові можливості для колекціонування й доброчинності та створення власного музею.

Подружжя Ханенків прагнули створенням музею просвітити й ознайомити колонізоване українське суспільство, в якому щонайменше 95% людей було зайнято важкою сільськогосподарською працею, де економічне і духовне життя перебувало під гнітом російської імперської влади, з досягненням культури народів Європи і Сходу, показати, що збереження і розвиток духовності народу, емансипація європейського національного мистецтва були і залишаються найважливішим чинником відродження матеріальної, духовної та суспільно-політичної культури кожної нації.

Список джерел та літератури

- 160 лет меценату Богдану Ханенко, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/uk/company/articles/ukrayinskiy-ermitazh-bogdana-i-varvari-hanenkiv.html>
- АКИНША, К., 1989, Забытый меценат. Наше наследие. Москва, 5, 29–38
- Археологический съезд в Киеве, Киевская старина, (Т. 69), 1899. Октябрь, 19.
- БАБЕНЦОВА, Л., РЯБІКІНА, З., 1983, Музей східного та західного мистецтва в Києві. Київ: Мистецтво.
- БІЛЕНКО, Г., 2003, До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції, 5, 5–17.
- БІЛЕНКО, Г., 2005, Ханенківська колекція цуба. Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції 7, 38–50.
- ВОИНОВ, В., 1916, Собрание Ханенко в Петрограде. Апполон. 1, 1–11.
- ДОНІК, О., 2011, Богдан та Варвара Ханенки. Україна. Хронологія розвитку. НАН України. Інститут історії України. Київ: Кріон.
- Звід пам'яток історії та культури України. Кн. 1, ч. III., 2011. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія».
- ІР НБУВ – інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.
- КАДОМСЬКА, М., 2000, Пам'ятки архітектури XIX ст. – особняк Б. І. та В. Н. Ханенків. Ханенківські читання. Матеріали наук. прак. конф. 2, 3–12.
- КОВАЛИНСКИЙ, В., 1998, Меценаты Киева. Київ: «Кий».
- КОРНІЄНКО, Н., 1999, Варвара Ханенко – життя, події, факти. До 150 річчя з дня народження мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції, 36–47.
- КОРНІЄНКО, Н., 2000, Стильові особливості інтер'єрів будинку Б. І. та В. Н. Ханенків. Ханенківські читання. Матеріали наук. прак. конф. 2, 19–30.
- КРАМАРЕВА, О., 2005, Колекція предметів сакрального мистецтва із збірки Богдана і Варвари Ханенків. Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. 7, 100–110.
- КРУТЕНО, Н., 1996, Ханенки. Пам'ятки України: історія та культура. 62–72.
- КРЫЖИЦКИЙ, А., 1957, Искусство народов Востока.. Київ: Киевский государственный музей Западного и Восточного искусства.
- ЛЕВЧЕНКО, С., 2005, Из истории формирования коллекции древнерусского искусства семьи Ханенко. Ханенківські читання. Матеріали наук.-практ. Конференції. 7, 50–59.
- ЛУКОМСЬКИЙ, Г., 2005, Українська художня спадщина (ч. 1.). Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв.
- МАКАРЕНКО, М. та ін., 1924, Музей мистецтв Б. І. та В. М. Ханенків. Українська академія наук. Київ: Червоний шлях.
- М'ЯСОВА, Т., 2011, Варвара Миколаївна Ханенко та доля її бібліотеки. Наукові праці Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. 31, 298–311.
- НА НММ Б. і В. Ханенків – Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків.
- ОГНЄВА, О., 2002, З історії формування колекції творів мистецтва Тибету, Монголії, Бурятії та Калмикії Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Ханенківські читання. Матеріали наук. прак. конф. 5, 18–24.
- Отчет выставки прикладного искусства и кустарных промыслов. Київ.
- ПУСТОВІТ, Н., 2005, Вироби із колекції Ханенка у зібранні МІКУ. Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. 7, 31–37.
- РОСЛАВЕЦЬ, О., 1999, Б. І. Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва. Ханенківські читання. До 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка – мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.-практ. конференції. 5–13.
- РУДИК, Г., 2005, У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенків у 1920–1930 роках. Ханенківські читання. Матеріали наук. прак. конф. 80–99.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности приднепровья и побережья Черного моря. Эпоха Великого переселения народов. Вып. II (Ч. I.). Київ. Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1899.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып. 1. Київ: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1899.

- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности приднепровья и побережья Черного моря. Эпоха Великого переселения народов. Вып. III (Ч. II). Киев: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1900.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып. 2. Киев: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1900. 25 с.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности приднепровья и побережья Черного моря. Эпоха Великого переселения народов. Вып. IV. Киев. Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1901. 30 с.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). Вып. V. Киев: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1902. 64 с.
- Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. Вып. VI. Киев: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1907. 44 с.
- Собрание картин итальянской, испанской, фламандской, голландской и др. школ. Изд. первое. Киев: тип. Ун-та Св. Володимира В. І. Завадського, 1896.
- Собрание картин итальянской, испанской, фламандской, голландской и др. школ. Изд. второе. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1899.
- СТАРЧЕНКО, О., 1999, Золота скарбниця України. Музейні читання: матеріали наук. конф. присвяченої 30-ти річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України, 10.
- ХАНЕНКО, Б., КОРНІЄНКО, Н., 2008, Спогади колекціонера. Київ: Березина.
- Христианские древности «сирийской коллекции». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://swordmaster.org/2015/01/29/ob-istorii-i-sostave-siriyskoy-kollekcii-hanenko-v-sobranii-nacionalnogo-muzeya-istorii-ukrainy.html>
- ХРИСТИАНСКИЙ, 2015, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://swordmaster.org/2015/01/29/ob-istorii-i-sostave-siriyskoy-kollekcii-hanenko-v-sobranii-nacionalnogo-muzeya-istorii-ukrainy.html>
- ЦДІАУ – центральний державний історичний архів України м. Київ.
- ШТИТЕЛЬМАН, Ф. М., 1969, Этруссские артефакты из собрания Киевского музея западного и восточного искусства. ВДИ. 2, 94–100.
- ШТИТЕЛЬМАН, Ф. М., 1977, Античне мистецтво. Альбом. Київ: Мистецтво.

References

- 160 let metsenatu Bohdanu Khanenko [160 years to the patron Bogdan Khanenko], 2009. [Online]. Available from: <http://primetour.ua/uk/company/articles/ukrayinskiy-ermitazh-bogdana-i-varvari-hanenkiv.html> [In Russian].
- AKINSHA, K., 1989, Zabytyi metsenat. Nashe nasledie [The forgotten patron. Our heritage]. Moskva, 5, 29–38. [In Russian].
- Arkheolohicheskii siezd v Kieve [Archaeological Congress in Kiev, Kiev antiquity], Kievskaja starina, (T. 69), 1899. Oktabr, s. 19. [In Russian].
- BABENTSOVA, L., RIABIKINA, Z., 1983, Muzei skhidnoho ta zakhidnoho mystetstva v Kyevi [Museum of Oriental and Western Art in Kyiv]. Kyiv: Mystetstvo. [In Ukrainian].
- BILENKO, H., 2003, Do istorii stvorennia viddilu skhidnoho mystetstva Muzeiu mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv [To the history of the creation of the department of oriental art of the Museum of Arts named after Bohdan and Varvara Khanenko]. Khanenkivski chytannia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, 5, 5–17. [In Ukrainian].
- BILENKO, H., 2005, Khanenkivska kolektsiia tsuba [Khanenko collection of tsuba]. Khanenkivski chytannia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii 7, 38–50. [In Ukrainian].
- DONIK, O., 2011, Bohdan ta Varvara Khanenky. Ukraina. Khronolohiia rozvytku [Bogdan and Varvara Khanenka. Ukraine. Chronology of development.]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Krion. [In Ukrainian].
- IR NBUV – instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi]. [In Ukrainian].
- KADOMSKA, M., 2000, Pamiatky arkhitektury XIX st. – osobniak B. I. ta V. N. Khanenkiv [Architectural monuments of the XIX century – mansion of BI and VN Khanenko]. Khanenkivski chytannia. Materialy nauk. prakt. konf. 2, 3–12. [In Ukrainian].
- KHANENKO, B., KORNIENKO, N., 2008, Spohady kolektsionera [Memories of a collector]. Kyiv: Berehynia. [In Ukrainian].

- Khristianskie drevnosti «siriiskoi kollektsii» [Christian antiquities of the «Syrian collection»]. [Online]. Available from: <http://swordmaster.org/2015/01/29/ob-istorii-i-sostave-siriyskoy-kollekcii-hanenko-v-sobranii-nacionalnogo-muzeia-istorii-ukrainy.html> [In Russian].
- KORNIENKO, N., 1999, Varvara Khanenko – zhyttia, podii, fakty [Varvara Khanenko – life, events, facts]. Do 150 richchia z dnia narodzhennia metsenata, kolektsionera, fundatora muzeiu. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii, 36–47. [In Ukrainian].
- KORNIENKO, N., 2000, Styliovi osoblyvosti interieriv budynku B. I. ta V. N. Khanenkiv [Stylistic features of the interiors of the house of B. I. and V. N. Khanenko]. Khanenkivski chytannia. Materialy nauk. prakt. konf. 2, 19–30. [In Ukrainian].
- KOVALINSKII, V., 1998, Metsenaty Kieva [Maecenas of Kyiv]. Kyiv: «Kyi». [In Russian].
- KRAMAREVA, O., 2005, Kolektsiia predmetiv sakralnogo mystetstva iz zbirkky Bohdana i Varvary Khanenkiv [Collection of sacred art objects from the collection of Bohdan and Varvara Khanenko]. Khanenkivski chytannia. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii. 7, 100–110. [In Ukrainian].
- KRYZHITSKII, A., 1957, Iskusstvo narodov Vostoka [The art of the peoples of the East]. Kiev: Kievskii gosudarstvennyi muzei Zapadnogo i Vostochnogo iskusstva. [In Russian].
- KRUTENO, N., 1996, Khanenky. Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura [Khanenky. Sights of Ukraine: history and culture]. 62–72. [In Ukrainian].
- LEVCHENKO, S., 2005, Iz istorii formirovania kolektsii drevnerusskoho iskusstva semii Khanenko [From the history of the formation of the collection of ancient Russian art of the Khanenko family]. Khanenkivski chytannia. Materialy nauk. prakt. Konferentsii. 7, 50–59. [In Russian].
- LUKOMSKYI, H., 2005, Ukrainska khudozhnia spadshchyna [Ukrainian artistic heritage] (ch. 1.). Kyiv: Fond spryannia rozvytku mystetstv. [In Ukrainian].
- MAKARENKO, M. ta in., 1924, Muzei mystetstv B. I. ta V. M. Khanenkiv [B. I. and V. M. Khanenko Museum of Arts]. Ukrainska akademiia nauk. Kyiv: Chervonyi shliakh. [In Ukrainian].
- MIASOVA, T., 2011, Varvara Mykolaivna Khanenko ta dolia ii biblioteky [Varvara Mykolaivna Khanenko and the fate of her library]. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky im. V. Vernadskoho. 31, 298–311. [In Ukrainian].
- NA NMM B. i V. Khanenkiv – Naukovyi arkhiv Natsionalnogo muzeiu mystetstv imeni Bohdana i Varvary Khanenkiv. [In Ukrainian].
- OHNEVA, O., 2002, Z istorii formuvannia kolektsii tvoriv mystetstva Tybetu, Monholii, Buriatii ta Kalmykii v Muzei mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv [From the history of the formation of the collection of works of art of Tibet, Mongolia, Buriatia and Kalmykia Museums of Art named after Bohdan and Varvara Khanenko]. Khanenkivski chytannia. Materialy nauk. prakt. konf. 5, 18–24. [In Ukrainian].
- Otchet vystavki prikladnogo iskusstva i kustarnykh promyslov [Report of the exhibition of applied arts and crafts]. Kiev, 12 s. [In Russian].
- PUSTOVIT, N., 2005, Vyroby iz kolektsii Khanenka u zibranni MIKU [Products from Khanenko's collection in the MICU collection]. Khanenkivski chytannia. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii. 7, 31–37. [In Ukrainian].
- ROSLAVETS, O., 1999, B. I. Khanenko – zasnovnyk Kyivskoho muzeiu zakhidnogo ta skhidnogo mystetstva [B. I. Khanenko is the founder of the Kyiv Museum of Western and Oriental Art]. Khanenkivski chytannia. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia B. I. Khanenka – metsenata, kolektsionera, fundatora muzeiu. Materialy nauk. prakt. Konferentsii. 5–13. [In Ukrainian].
- RUDYK, H., 2005, U poshukakh vtrachenykh shedevriv: dolia krashchykh tvoriv skhidnoi kolektsii Khanenkiv u 1920–1930 rokakh [In Search of Lost Masterpieces: The Fate of the Best Works of the Khanenko Oriental Collection in 1920–1930]. Khanenkivski chytannia. Materialy nauk. prakt. konf. 80–99. [In Ukrainian].
- SHTITELMAN, F. M., 1977, Antychne mystetstvo [The antiques]. Albom. Kyiv: Mystetstvo. [In Ukrainian].
- SHTITELMAN, F. M., 1969, Etrusskie artefakty iz sobrania Kievskoho muzeia zapadnogo i vostochnogo iskusstva [Etruscan artifacts from the collection of the Kiev Museum of Western and Oriental Art]. VDI. 2, 94–100. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti Pridneprov'ia i poberezh'ia Chernoho moria. Epokha Velikoho pereselenia narodov [Antiquities of the Dnieper region and the Black Sea coast. The era of the Great Nations Migration] Vyp. II (Ch. I.). Kiev: Tipohrafiia y fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1899. [In Russian].
- Sobranie B. Y. y V. N. Khanenko. Drevnosti Pridneprov'ia i poberezh'ia Chernoho moria. Epokha Velikoho pereseleniia narodov [Antiquities of the Dnieper region and the Black Sea coast. The era of the Great Nations Migration] Vyp. III (Ch. II). Kiev: Tipohrafiia i fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1900. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti Pridneprov'ia i poberezh'ia Chernoho moria. Epokha Velikoho

- pereseleniia narodov [Antiquities of the Dnieper region and the Black Sea coast. The era of the Great Nations Migration] Vyp. IV. Kiev: Tipohrafiia y fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1901. 30 s. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti Pridneprovii i poberezhii Chernoho moria. Epokha slavianskaia (VI–XIII vv.) [Antiquities of the Dnieper region and the Black Sea coast. Slavic era (VI–XIII centuries)]. Vyp. V. Kiev: Tipohrafiia i fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1902. 64 s. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti Pridneprovii i poberezhii Chernoho moria. [[Antiquities of the Dnieper region and the Black Sea coast.]. Vyp. VI. Kiev: Tipohrafiia i fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1907. 44 s. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti russkie. Kresty i obrazki [Russian antiquities. Crosses and icons]. Vyp. 1. Kiev: Tipohrafiia i fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1899. [In Russian].
- Sobranie B. Y. i V. N. Khanenko. Drevnosti russkie. Kresty i obrazki [Russian antiquities. Crosses and icons]. Vyp. 2. Kiev: Tipohrafiia y fotohraviura S. V. Kulzhenko, 1900. 25 s. [In Russian].
- Sobranie kartin italianskoi, ispanskoi, flamanskoi, hollandskoi i dr. Shkol [Collection of paintings of Italian, Spanish, Flemish, Dutch and other schools]. Izd. pervoe. Kiev: typ. Un-ta Sv. Vladimira V. I. Zavadskoho, 1896. [In Russian].
- Sobranie kartin italianskoi, ispanskoi, flamanskoi, hollandskoi i dr. shkol [Collection of paintings of Italian, Spanish, Flemish, Dutch and other schools]. Izd. vtoroe. Kiev: tip. S. V. Kulzhenko, 1899. [In Russian].
- STARCHENKO, O., 1999, Zolota skarbnytsia Ukrainy [The Golden Treasury of Ukraine]. Muzeini chytannia: materialy nauk. konf. prysviachenoï 30-ty richchiu z dnia vidkryttia Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 10. [In Ukrainian].
- TSDIAU – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [In Ukrainian].
- VOINOV, V., 1916, Sobranie Khanenko v Petrohrade [Khanenko's collection in Petrograd]. Appolon. 1, 1–11. [In Russian].
- Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy [Collection of monuments of history and culture of Ukraine]. Kn. 1, ch. III., 2011. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia». [In Ukrainian].

Колекційна діяльність та заснування родиною Богдана і Варвари Ханенків музею зарубіжного мистецтва

У статті розкрито феномен колекціонування в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. на прикладі діяльності родини Богдана і Варвари Ханенків. Показано, що збирання ними колекції творів мистецтва і предметів старовини українського та народів західної Європи і Сходу сприяло не лише ознайомленню з мистецтвом світовим, а й відродженню історичного розвитку духовної культури українства, та становленню музейної справи в Україні. Використання історико порівняльного методу й міждисциплінарного підходу дало змогу здійснити аналіз основних етапів і характерних особливостей колекціонування родиною Богдана і Варвари Ханенків артефактів, їх діяльності щодо створення музею західного мистецтва та художнього і науково-промислового в Києві, а також сприяло обґрунтуванню теоретичних положень та висновків. Наукова новизна. У статті вперше комплексно й змістовно розкрито концепцію, завдання і характерні особливості збирання Б. і В. Ханенками творів образотворчого мистецтва і предметів старовини народів західної Європи, Сходу та України. Висвітлено вагомий внесок у становлення і розвиток музейної справи, просвіти й духовної культури українства загалом. Здійснено спробу подальшого аналізу суспільно-політичної й культурної цінності та значимості доброчинності діяльності подружжя, що сприяло становлення національного музеєзнавства і музейного просвітництва. Висновки. Ліквідація у 1861 р. кріпацтва спричинила розвиток ринкової економіки, появу активної соціально-економічної групи підприємців з високим економічним та фінансовим становищем, до якої входили й Богдан та Варвара Ханенки. Сімейне виховання і традиції їх відомих родів Ханенків та Терещенків, стали вагомою передумовою й причиною колекціонування і створення музею творів образотворчого мистецтва, предметів старовини свого народу та народів Європи і Сходу. Їхня діяльність, як соціально-економічний феномен, мала чітку мистецьку, наукову і просвітницьку спрямованість, яскраво виражений гуманістичний зміст і характер, що сприяло відродженню національної пам'яті українського народу, посиленню зацікавленості своїм минулим, історичною культурною спадщиною, а також мистецтвом народів світу.

Ключові слова: колекціонування, твори образотворчого мистецтва, предмети старовини, старожитності Наддніпрянщини, музей західного мистецтва.

Petro Chernega, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ethnology and Local Lore, National Pedagogical Dragomanov University.

Петро Чернега, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4534-5064>

Oleksii Kozak, postgraduate student of the Department of Ethnology and Local Lore, National Pedagogical Dragomanov University.

Олексій Козак, аспірант кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1493-4299>

Received: 15.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

ДО СТОРІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ УАПЦ У М. КИЄВІ: ПЕРЕДУМОВИ ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ (1917–1921 рр.)

Олеся Житкова

TO THE CENTENARY OF THE UAOC FOUNDING IN KYIV: PRECONDITIONS FOR THE REVIVAL OF THE CHURCH (1917–1921)

Olesya Zhytkova

The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) was officially established in 1921, at the First All-Ukrainian Orthodox Church Sobor in Kyiv. The highest church hierarchy was also designated while laying conceptual and canonic foundations of the church. The restoration of the independence of the Ukrainian Orthodoxy became possible thanks to the transformational processes in society during the Ukrainian Revolution, which brought about the people's struggle for political and cultural independence. The center of the autocephalous movement was the city of Kyiv, where the first national Orthodox parishes were created and from where clergymen were sent to create local church communities. It was in Kyiv that important councils were held and the top church leadership was concentrated. The city also hosted the main UAOC cathedral.

The article analyzes the internal political situation in Ukraine and in Kyiv during 1917–1921, characterizes the influence of the religious policy of the Ukrainian and Bolshevik governments on the formation of the UAOC. The paper reveals the role of public, cultural figures and Orthodox laypeople of the city of Kyiv in the development of the autocephalous movement in Ukraine.

The author claims that due to the revolutionary time's political instability, the process of restoring the church independence was slowed down, and efforts on the behalf of national church leaders had only partially successful results. At the same time, many years of attempts to restore the church's autonomy contributed to the revival of national discourse and allowed the ideological and organizational structure of the church to be clearly defined. At the First All-Ukrainian Orthodox Church Sobor, the autocephaly of the UAOC was proclaimed, and Vasyl Lypkivsky was ordained Metropolitan of Kyiv and All Ukraine. The Sobor adopted the church canons, which were fixed in a document entitled «The Acts of the All-Ukrainian Orthodox Church Sobor in the city of Kyiv, 14–30 October 1921» According to the «Acts», the UAOC introduced Ukrainization and reformation of internal church life, consolidated the transition from the «episcopal-autocratic» structure of the church to the «church-conciliar» one, conferred the role of the UAOC governing body to the All-Ukrainian Orthodox Church Council (Rada), and so on. The Sobor was crucial for the implementation of all the changes made by church leaders and officially consolidated the status of the church as a separate institution.

Keywords: UAOC, Kyiv, autocephaly, Ukrainian revolution, autocephalous parishes, the First All-Ukrainian Orthodox Church Sobor, state-church relations.

У жовтні 2021 р. минає сто років від проведення Першого всеукраїнського православного церковного собору в м. Києві, на якому було відновлено автокефалію української церкви, створено її ієрархію на чолі з митрополитом Василем Липківським та офіційно засновано Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Внаслідок суспільно-політичних реалій впродовж ХХ ст. українська православна церква втратила свою окремішність, і лише на початку ХХІ ст. разом із здобуттям політичної незалежності почалась відбудова незалежності церковної. Як на початку ХХ ст., так і на початку ХХІ ст., центром автокефального руху стало м. Київ. Саме тут були створені перші автокефальні парафії, функціонував керівний орган церкви – Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), проводилися загальні церковні собори УАПЦ, діяв кафедральний храм церкви – Софія Київська.

Питання передумов відродження національної автокефальної церкви розглянуте в українській світській та церковній історіографії крізь призму аналізу історії української церкви загалом та конкретно у часових рамках ХХ ст. Так, тема становлення незалежної церкви у контексті

історичної тяглості українського православ'я розкрита у працях І. Власовського, Д. Гордієнка, В. Клоса, Ю. Мицика, І. Преловської, О. Драбинко.

Більш детально питання формування православної церкви у першій половині XX ст., її взаємовідносини з іншими церквами та з органами державної влади висвітлене у працях Б. Андрусишина, О. Ігнатуші та інших авторів. Безпосередньо діяльність автокефальних діячів із заснування та розбудови організаційної структури УАПЦ висвітлена у роботах Л. Пилявця, О. Житкової, О. Ткачук.

Дослідження передумов відродження УАПЦ у м. Києві впродовж 1917–1921 рр. дозволяє проаналізувати попередній досвід розбудови української православної церкви, на який зможуть спиратися релігійні та суспільні діячі на сучасному етапі. Завданнями статті є аналіз суспільно-політичних реалій в Україні, які зробили можливим відновлення незалежності православної церкви, розкриття заходів церковних діячів і мирян зі створення УАПЦ саме в межах м. Києва та аналіз основних наслідків Собору 1921 р. Джерельну базу статті складає комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів. Так, використані надруковані документи, котрі регулювали державно-церковні та внутрішньоцерковні відносини, а також мемуарна література. У дослідженні вміщені дані архівних матеріалів (зокрема, документів фондів ЦДАВО України) та інформація із періодичних видань.

Внаслідок впливу асиміляційної політики Російської імперії, до якої входила більша частина українських територій із переважаючою кількістю православних вірян, станом на початок XX ст. українське православ'я характеризувалося значною бюрократизацією та русифікацією церковного життя, занепадом національних релігійних традицій (Гордієнко, Клос, Мицик, Преловська 2018, с. 107). Піднесення самосвідомості у часи Української революції 1917–1921 рр., релігійна політика урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та більшовиків стали ключовим фактором відродження самостійної української церкви. Культурні та суспільні діячі розглядали незалежність православної церкви як природну складову суверенності України. Разом із становленням української влади у 1917 р. почалася реалізація ідеї усамостійнення та реформування православної церкви. У першій половині 1917 р. на території Київщини проходила низка єпархіальних з'їздів, учасники яких наголошували на необхідності оновлення внутрішньоцерковного життя та скликання собору української православної церкви. Так, члени Київського єпархіального з'їзду (12–18 квітня 1917 р.), очолюваного протоієреєм В. Липківським, визнали необхідним існування самостійної православної церкви в Україні та запровадження українізації релігійної практики і духовної школи (Житкова 2018, с. 129). З'їзд ухвалив розпочати запровадження реформи церковного устрою, створення парафіяльних, окружних та повітових рад. Також на зібранні було обрано Комісію зі скликання всеукраїнського церковного собору на чолі з єпископом-вікарієм Уманським Димитрієм (Вербицьким), яка, однак, не досягла своєї мети внаслідок протидії з боку вищої ієрархії РПЦ (Власовський 1961, с. 14–15; Липківський 1959, с. 15–16). Незабаром питання скликання собору знову підняли на Третньому Всеукраїнському військовому з'їзді (20–31 жовтня 1917 р.). У постанові з'їзду наголошувалося на необхідності скликати Всеукраїнський православний церковно-парафіяльний з'їзд та створити самостійну автокефальну православну церкву. Задля реалізації ухвали створили Організаційний комітет для підготовки і скликання першого Всеукраїнського церковного собору на чолі з архієпископом О. Дородніциним і дияконом О. Дурдуківським (Житкова 2018, с. 129). 23 листопада (6 грудня) 1917 р. Організаційний комітет переформатували на Тимчасову всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), котра мала діяти до проведення Собору. Формально в об'єднанні головував архієпископ О. Дородніциним, а фактично – капелан, член Всеукраїнської ради військових депутатів та діяч Центральної Ради О. Маричев (Ткачук 2006, с. 88).

Після декількох спроб національним діячам вдалося організувати собор. У 1918 р. за Центральної Ради та за Гетьманату Павла Скоропадського у м. Києві провели три сесії Всеукраїнського православного церковного собору. Однак усамостійнення церкви не було досягнуто через політичну нестабільність, відсутність взаєморозуміння серед церковних діячів та недостатньо ефективну співпрацю зі світською владою (Власовський 1961, с. 36). Відтак, українська православна церква стала, за твердженням дослідників, лише «наближена до статусу автономної, але не автономна» (Драбинко 2018, с. 322).

За Директорії Української Народної Республіки державна влада вжила більш рішучих заходів для забезпечення незалежності української церкви. Так, у м. Києві Рада Народних Міністрів Директорії УНР 1 січня 1919 р. ухвалила закон «Про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви», який проголошував незалежність УАПЦ від РПЦ та самостійний церковний устрій церкви (Андрусишин 1997, с. 39; Власовський 1961, с. 62–63). Проте в люто-

му 1919 р. Київ захопили більшовики, і відтоді церковна політика практично незмінно стала визначатися радянськими нормативно-правовими актами. З одного боку, атеїстичне законодавство більшовицької влади (декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. та інші документи) ставило функціонування релігійних об'єднань у жорсткі рамки, а з іншого – бажання більшовиків послабити позиції РПЦ в Україні надало переваги для автокефального руху. Більшовики проголосили світський характер держави, свободу віросповідання, націоналізували церковне майно, а відтак церковні об'єднання змогли створити матеріальну базу своєї діяльності та отримати юридичний статус (Витяг з протоколу засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р., 2005 с. 41–42).

У 1919 р. у м. Києві була створена друга ВПЦР, котра стала вищим органом із заснування українських православних парафій та керівництва ними. Головою Ради обрали М. Мороза, секретарем – І. Тарасенка, а заступником голови – В. Липківського (Пилявець 1997, с. 92–93).

Перші автокефальні парафії були офіційно засновані вже у 1919 р.: у м. Києві почали функціонувати Старокиївська парафія при соборі св. Софії, Печерська при соборі св. Миколи, Подільська – при соборі св. Апостола Андрія Первозванного та Либідська при церкві св. Пророка Іллі (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 2; Украинская церковная жизнь, с. 2). Станом на березень 1920 р. у м. Києві діяло 9 автокефальних парафій: Старокиївська, Подільська, Петропавлівська, Кирилівська, Пріорська, Либідська, Печерська, Видубецька та Куренівська (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 17, арк. 18зв.). Софія Київська стала осередком розміщення керівних органів церкви, а згодом і центральною святинею УАПЦ.

Водночас із формуванням мережі автокефальних парафій наростав конфлікт між керівництвом національної церкви та місцевими представниками РПЦ, що призвело до повного відмежування українського православ'я. Так, у ході зборів ВПЦР 5 травня 1920 р. було ухвалено «вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною» (Мартирологія Українських Церков. Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України 1987, с. 69).

Таким чином, впродовж 1917–1921 рр. склався ряд передумов, який зробив можливим офіційне заснування УАПЦ. Суспільні трансформації, викликані Українською революцією, обумовили піднесення національної свідомості. Політика українських урядів часів революції та окупаційна більшовицька політика створили базу для усамостійнення православної церкви в Україні. Неефективні або частково ефективні спроби отримати церковну незалежність до 1921 р. дали змогу культурним діячам отримати досвід боротьби за церковну окремішність та зробити висновки про доцільність певних заходів. Українське православне духовенство, спираючись на підтримку вірян м. Києва, почало формування незалежної православної церкви та нових засад внутрішньоцерковного життя, котрі засновувалися на ідеях самостійності, демократичності й українзації.

Водночас зі спробами здобути незалежність церкви, ВПЦР почала вживати заходів для утворення автокефальних парафій на місцях, для чого запровадили інститут інструкторів у справі українзації парафій. Їх ключовими завданнями стали інформування місцевого населення (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 3зв., 8зв., 9), ініціювання скликання парафіяльних церковних зборів задля переходу громади до української православної церкви, підписання статуту (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2зв., 3, 19, 34) тощо. Київщина була одним із регіонів, де в середовищі мирян та церковнослужителів активно поширювалася ідеологія автокефальної церкви. Інструктори у листах до ВПЦР подекуди вказували на популярність ідей автокефального руху серед населення. Так, про прихильне ставлення вірян до українзації зазначав 8 вересня 1920 р. у заяві до ВПЦР інструктор, член Старокиївської парафії, В. Шідловський (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 34). Так само на зацікавлення питанням українзації церковної громади у селян Київщини (Хотова, Велико-Дмитровичів, Обухова, Трипілля, Германівки) вказував інструктор М. Ницевич у листі до Церковної ради від 15 вересня 1920 р. (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 36). Водночас інструктори стикалися із низкою проблем, які насамперед були пов'язані із перешкоджанням їх діяльності з боку прихильників РПЦ або радянської влади, яка прагнула контролювати поширення автокефального руху. Відтак, питання набуття власної духовної ієрархії, розбудови церкви на принципах оновлення внутрішньоцерковного життя, разом із низкою інших завдань, з новою силою актуалізували задачу скликання загальноцерковного собору.

У 1921 р. оновлення церковного життя та створення незалежної церковної організації стали ключовими питаннями зборів духовенства та мирян на території Київщини. На Передсоборно-

му з'їзді представників сільських православних парафій волостей Київської округи (27–29 березня 1921 р.) у м. Києві проголосили автокефалію церкви та виключну роль ВПЦР в управлінні церковною організацією, визнали щонадобне перетворити усі приходів волості на українські парафії, запровадити україномовні богослужіння, передати основну роль в церковному управлінні «православній людині», тобто парафіянам, утворюючи таким чином принцип соборноправності (ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 70, арк. 8–9) тощо. Рішення Передсоборного з'їзду підтвердили учасники Першого українського православного церковного собору Київщини 22–26 травня 1921 р. у м. Києві (Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали, 1999, с. 470, 473, 477, 482). На посаду митрополита Київського члени церковного собору Київщини одноголосно обрали архієпископа Парфенія Левицького, але незабаром Парфеній під тиском представників РПЦ відмовився від сану митрополита (Липківський 1959, с. 4). Церква знову залишилася без потенційного вищоєрарха, але, зрештою, це питання було вирішене на загальноцерковному соборі. Він мав ключове значення для формалізації трансформаційних процесів у середовищі українського православ'я, закріпив організаційну структуру та церковну ідеологію УАПЦ.

14 жовтня 1921 р. у Софії Київській розпочався Перший всеукраїнський православний церковний собор Української автокефальної православної церкви. На Соборі впродовж 14–30 жовтня церковнослужителі та миряни автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, визначили її організаційну структуру та сформували церковну ієрархію. Почесним головою загальноцерковного з'їзду обрали протоієрея В. Липківського, головою – М. Мороза, заступниками голови стали В. Чехівський, К. Бей, Г. Вовкушівський і Й. Цимбаленко (Пілявець 1997, с. 95). Переважаюча кількість учасників представляла Київ та Київщину (309 осіб з 445) (Пілявець 1997, с. 95), що засвідчувало ключову роль діячів регіону у розвитку автокефального руху.

Собор 14–31 жовтня 1921 р. ухвалив низку визначальних для української церкви рішень, котрі були закріплені у документі «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.» (Ігнатуша 2004, с. 273; Липківський 1959, с. 61). У ньому розкривався зміст та механізм реалізації основних засад діяльності УАПЦ. Зокрема, було підтверджено автокефалію, проголошену 5 травня 1920 р. Церковною радою: українська православна церква розглядалася як самоврядна організація, яка «ніякому духовному урядові інших православних церков не підлегла», а відтак «сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа» (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 6). На Соборі було створено незалежну духовну ієрархію УАПЦ. Митрополитом Київським та всієї України став Василь Липківський. Водночас висвятили Н. Шараївського, І. Теодоровича, О. Яреценка, Ю. Міхновського, С. Орлика (Власовський 1961, с. 123, 125; Липківський 1959, с. 55–56, 58). У «Діяннях...» закріпили перехід від «єпископсько-самодержавного» устрою церкви до «церковно-соборноправного» (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 3), який передбачав ширші самоврядні права для парафій та більший вплив вірян на життя церкви (Липківський 1959, с. 59). Всеукраїнському собору належала вища церковна, законодавча, керівнича, судова й доглядча влада, а найвищим керівничим органом УАПЦ була Всеукраїнська православна церковна рада (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 18–20).

Собор ухвалив широко запроваджувати українізацію та реформування внутрішньоцерковного життя. Українізація богослужіння мала здійснюватися насамперед за допомогою вживання «живої української мови народу» та максимального впровадження перекладеної українською мовою релігійної літератури (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 10). Вдосконалення релігійної практики автокефальних громад мало полягати у використанні на відправах нових церковних творів, слідкуванні за виразністю читання і співів (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 11). Учасники Собору також визнали за потрібне зберегти та відродити українське церковне музично-хорове й архітектурне мистецтво (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 30–31), розпочати активну підготовку нових церковнослужителів (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. 1946, с. 9) тощо.

Церковні діячі у спогадах стверджували, що Перший всеукраїнський православний церковний собор мав велике значення для української православної церкви. Так, В. Липківський у праці «Відродження церкви в Україні. 1917–1930» зазначав, що утворення на Соборі ієрархії

УАПЦ «відновило першоапостольський спосіб хиротонії руками пресвітерства» та мало велике значення для українського та світового православ'я (Липківський 1959, с. 63–64).

Таким чином, у середовищі громадських та релігійних діячів м. Києва була зосереджена значна кількість осіб, котрі усвідомлювали важливість унезалеження національного православ'я. Саме вони за короткий термін інтенсивної праці впродовж 1917–1921 рр. змогли відбудувати самостійність української православної церкви. Найбільш визначальними сприятливими умовами для цього стали піднесення національної самосвідомості та становлення державності у період Української революції. Водночас серед негативних факторів були непослідовність державної політики внаслідок динамічної зміни як урядів, так і державних формувань на території України, які вони представляли. Іntenція до усамостійнення української церкви була реалізована на Першому всеукраїнському православному церковному соборі 1921 р. у м. Києві. На Соборі обрали вищу церковну ієрархію, затвердили засади церкви на основі соборноправності та українізації внутрішньоцерковного життя. Відтак, саме ця подія стала формальною відправною точкою існування УАПЦ.

Список джерел та літератури

АНДРУСИШИН, Б., 1997, Церква в Українській Державі. 1917 –1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ: «Либідь».

2005, Витяг з протоколу засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ /Упоряд./ І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. № 1/2 (24/25). Київ: Б. в.

ВЛАСОВСЬКИЙ, І., 1961, Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Т. 4. Частина 1 (XX ст.). Нью-Йорк, Бавнд Брук: Українська Православна Церква в США.

ГОРДІЄНКО, Д., КЛОС, В., МИЦИК, Ю., ПРЕЛОВСЬКА, І., 2018, Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо.

1946, Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. І. Канони. ІІ. Ухвали. Франкфурт; Майн: Б. в.

ДРАБИНКО, О., 2018, Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, Дух і Літера.

ЖИТКОВА, О., 2018, Київ як центр автокефального руху в роки Української революції, Наукові записки. Серія: Історичні науки, 23, 128–137.

ІГНАТУША, О. М., 2004, Інституційний розкол православної церкви в Україні: ґене́за і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф.

ЛИПКІВСЬКИЙ, В., 1959, Відродження церкви в Україні. 1917–1930. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка».

1987, Мартирологія Українських Церков. Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України /Упоряд./ О. Зінкевич, О. Воронин. Балтимор; Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.

1999, Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали /Упоряд./ Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. Київ-Львів: Б. в.

ПИЛЯВЕЦЬ, Л., 1997, Всеукраїнський Православний Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви, 14–30 жовтня 1921 р. (до 75-річчя з дня відкриття), Український історик, Т. XXXIV, ч. 1–4 (132–135), 91–104.

ТКАЧУК, О., 2006, Всеукраїнська православна церковна рада: створення та діяльність, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія, 83, 88.

1919, Украинская церковная жизнь. Известия Киевского губернского революционного комитета. 10. 2.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, 62 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, 42 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3984, оп. 1, спр. 17, 63 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3984, оп. 1, спр. 70, 41 арк.

References

- ANDRUSYSHYN, B., 1997, Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi. 1917–1920 rr. (doba Dyrektorii UNR) [Church in the Ukrainian State. 1917–1920 (era of the Directory of the UNR)]. Kyiv: «Lybid». [In Ukrainian].
- 2005, Vytiah z protokolu zasidannia Tymchasovoho robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy vid 18 sichnia 1919 r. [Extract from the minutes of the meeting of The Provisional Workers-Peasants Government of Ukraine of January 18, 1919]. Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB /Uporiad./ I. Bukharieva, S. Kokin, I. Prelovska, H. Smyrnov. № 1/2 (24/25). Kyiv: B.v. [In Ukrainian].
- VLASOVSKIY, I., 1961, Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy: U 4 t., 5 kn. T. 4. Chastyna 1 (XX st.) [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: In 4 volumes, 5 books. Vol. 4. Part 1 (XX century)]. New-York, Bound Brook: Ukrainska Pravoslavna Tserkva v SSHA. [In Ukrainian].
- HORDIENKO, D., KLOS, V., MYTSYK, Yu., PRELOVSKA, I., 2018, Istoriia Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy [History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- 1946, Diiannia Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru v m. Kyevi 14–30 zhovtnia n. s. 1921 r. I. Kanony. II. Ukhvaly [The Acts of the All-Ukrainian Orthodox Church Sobor in the city of Kyiv, 14–30 October 1921. I. Canons. II. Decisions]. Frankfurt; Main: B. v. [In Ukrainian].
- DRABYNKO, O., 2018, Ukrainska Tserkva: shliakh do avtokefalii. Do dyskusii navkolo kanonichnoho statusu, bohosluzhbovoi movy ta istorii Ukrainiskoi Tserkvy [Ukrainian Church: the path to autocephaly. To discussions about the canonical status, liturgical language and history of the Ukrainian Church]. Kyiv: Fond pamiaty Blazhennishoho Mytropolyta Volodymyra, Dukh i Litera. [In Ukrainian].
- ZHYTKOVA, O., 2018, Kyiv yak tsentr avtokefalnoho rukhu v roky Ukrainiskoi revoliutsii [Kyiv as the center of autocephalous movement in the years of the Ukrainian revolution], Naukovi zapysky. Seria: Istorychni nauky, 23, 128–137. [In Ukrainian].
- IHNATUSHA, O. M., 2004, Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.) [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX century – 30s of XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf. [In Ukrainian].
- LYPKIVSKIY, V., 1959, Vidrozhennia tserkvy v Ukraini. 1917–1930 [Revival of the church in Ukraine. 1917–1930]. Toronto: Ukrainske vydavnytstvo «Dobra knyzhka». [In Ukrainian].
- 1987, Martyrologhiia Ukrainskykh Tserkov. T. I. Ukrainska pravoslavna tserkva. Dokumenty, materiialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy [Martyrology of the Ukrainian Churches. Vol. I. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, Christian self-publishing of Ukraine] /Uporiad./ O. Zinkevych, O. Voronyn. Baltymor; Toronto: Ukrainske Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka. [In Ukrainian].
- 1999, Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs 14–30 zhovtnia 1921 roku: dokumenty i materiialy [The First All-Ukrainian Orthodox Church Council of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church October 14–30, 1921: documents and materials] /Uporiad./ H. M. Mykhailychenko, L. B. Pyliavets, I. M. Prelovska. Kyiv-Lviv: B. v. [In Ukrainian].
- PYLIAVETS, L., 1997, Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor Ukrainiskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy, 14–30 zhovtnia 1921 r. (do 75-richchia z dnia vidkryttia) [All-Ukrainian Orthodox Church Council of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, October 14–30, 1921 (to the 75th anniversary of its opening)], Ukrainskyi istoryk, T. XXXIV, ch. 1–4 (132–135), 91–104. [In Ukrainian].
- TKACHUK, O., 2006, Vseukrainska pravoslavna tserkovna rada: stvorennia ta diialnist [The All-Ukrainian orthodox church council: foundation and activities], Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seria: Istoriia, 83, 88. [In Ukrainian].
- 1919, Ukraynskaia tserkovnaia zhyzn [Ukrainian church life]. Izvestiia Kievskoho hubernskoho revoliutsyonnoho komiteta. 10. 2. [In Russian].
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], f. 3984, op. 1, spr. 5, 62 ark. [fund 3984, inventory 1, file 5, 62 sheets].
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], f. 3984, op. 1, spr. 14, 42 ark. [fund 3984, inventory 1, file 14, 42 sheets].
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], f. 3984, op. 1, spr. 17, 63 ark. [fund 3984, inventory 1, file 17, 63 sheets].
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], f. 3984, op. 1, spr. 70, 41 ark. [fund 3984, inventory 1, file 70, 41 sheets].

До сторіччя заснування УАПЦ у м. Києві: передумови відродження церкви (1917–1921 рр.)

У 1921 році на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у Києві було офіційно засновано Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), сформовано вищу церковну ієрархію, концептуальні та канонічні засади церкви. Відновлення незалежності українського православ'я стало можливим завдяки трансформаційним процесам в суспільстві доби Української революції, котрі обумовили боротьбу народу за політичну та культурну самостійність. Осередком автокефального руху стало місто Київ, де були створені перші національні православні парафії та звідки направлялися церковні діячі засновувати церковні громади на місцях. Саме в Києві проводилися важливі собори та зосереджувалося вище церковне керівництво, розташовувався кафедральний храм УАПЦ.

У статті здійснено аналіз внутрішньополітичної ситуації в Україні та в Києві впродовж 1917–1921 років, охарактеризовано вплив релігійної політики українських та більшовицького урядів на становлення УАПЦ. У праці розкривається роль суспільних, культурних діячів та православних вірян міста Києва у розгортанні автокефального руху в Україні.

Автор стверджує, що через політичну нестабільність революційної доби процес відновлення церковної самостійності загальмувався, а деякі дії з боку національних церковних діячів мали лише частково успішний результат. Водночас кількарічні спроби відновлення церковної окремішності сприяли пожвавленню національного дискурсу та дали можливість чітко окреслитися ідеологічній та організаційній структурі церкви. На Першому всеукраїнському православному церковному соборі проголосили автокефалію УАПЦ, обрали Митрополитом Київським та всієї України Василя Липківського. Собор ухвалив церковні канони, котрі були закріплені у документі під назвою «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.». Згідно з «Діяннями», в УАПЦ запровадили українізацію та реформування внутрішньоцерковного життя, закріпили перехід від «єпископсько-самодержавного» устрою церкви до «церковно-соборноправного», визнали за Всеукраїнською православною церковною радою роль керівного органу церкви тощо. Собор мав вирішальне значення для запровадження усіх здійснених церковними діячами змін та офіційно закріпив статус церкви як окремої інституції.

Ключові слова: УАПЦ, Київ, автокефалія, Українська революція, автокефальні парафії, Перший всеукраїнський православний церковний собор, державно-церковні відносини.

Olesya Zhytkova, PhD, independent scientist.

Олеся Житкова, кандидат історичних наук, незалежний науковець

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8484-0183>

Received: 16.08.2021

Advance Access Published: October, 2021

ПРОДОВОЛЬЧА ДИКТАТУРА БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ – ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ (1921–1923 рр.)

Володимир Кучер, Наталія Щебетюк, Ольга Глоба

FOOD DICTATORSHIP OF THE BOLSHEVIK REGIME – A MEANS OF ORGANIZATION OF FAMINE IN UKRAINE (1921–1923)

Volodymyr Kucher, Nataliia Shchebetiuk, Olha Hloba

The article examines the process of establishing a food dictatorship by the Bolshevik authorities against the Ukrainian rural population, which led to the starvation of millions of Ukrainians in 1921–1923. But the most vulnerable were the Bolsheviks' procurement and export of peasant bread and food to Russia. Using coercive harsh methods, the procurement campaign was carried out in the drought-stricken southern regions of Ukraine. This criminal action was led by O. Shlichter and M. Vladimirov sent by the Russian government in accordance with numerous government orders and directives involving the poorest sections of the peasantry and specially trained military units. In the spring of 1921, wealthy peasants had almost no grain left, and the need for a solution to the food problem by the Bolshevik government only grew. In order to eliminate the resistance of the peasants, which the Bolsheviks regarded as political banditry, the idea of the so-called stratification of the village into separate classes (poor semi-proletarians, middle peasants, kulaks) was introduced by mobilizing tens of thousands of workers in industrial centers. The People's Commissar for Land Affairs of the USSR D. Manuilskii consciously pursued a predatory policy of destroying productive farms. Attempts by the Ukrainian leadership to stop harvesting bread in Ukraine have failed several times at a time when about 4 million people are on hunger strike in the country.

The actions of the Bolshevik government contradicted the realities of peasant life at the time, as did the entire population, which suffered from famine and crop failure, backed by numerous taxes, the forcible confiscation of the last peasant food supplies, and military aggression. After the official recognition of the critical state of agriculture and famine in Ukraine, no assistance was provided by the government other than permission to appeal to the international community.

Keywords: food dictatorship, Bolshevik rule, Ukrainian peasantry, famine terror.

Упродовж тривалого періоду знищення радянською владою корінного українського населення мало різні форми. Відомі етнічні чистки за допомогою виморювання голодом, окрім втрат, здійснили свій вплив на генофонд українського народу, його можливості й потенціал у націєтворенні. Це і слугує одним з аспектів у підвищенні уваги дослідників до цього болючого питання, особливо нині, коли триває агресія з боку Росії. Вивченням даної проблеми, зокрема голодомору в 1921–1923 рр. займаються вітчизняні дослідники – В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук та ін. Ними опубліковано чимало наукових і публіцистичних творів з розкриттям страхітливих злочинів радянської влади та їх наслідків.

Метою статті є аналіз особливостей проведення більшовиками заготівлі хліба й продовольства для відправки у Росію, що стало одним з основних чинників голодомору в 1921–1923 рр. на території УСРР.

Продовольча диктатура, встановлена російськими більшовиками в Україні, при активному сприянні українських владних керівників, стала ваговим чинником голоду в 1921–1923 рр. Безумовно, що важливою складовою голоду стала посуха в південних регіонах республіки. Разом з тим, варто зазначити, що у північно-східних губерніях урожай видався дещо меншим від звичайного валового збору збіжжя усіх зернових культур. Зменшення врожаю у цих губерніях було спричинено тим, що селяни засіяли меншу площу орної землі з об'єктивних причин. Однією з них була нестача посівного матеріалу, реманенту, тягової сили. Також важливим чинником небажання селян засівати усі посівні площі було те, що держава майже задарма реквізувала результати їхньої важкої праці: збіжжя, продукти харчування, технічну сировину тощо.

ЦК ВКП(б) і Раднарком РСФРР очолюваний В. Леніним нав'язали селянам викуп продукції сільськогосподарського виробництва за так званими твердими державними цінами, за рублі, перейменовані на радянські знаки (радзнаки), що внаслідок інфляції втратили свою купівельну спроможність. Встановлені більшовицькою владою ціни навіть не покривали затрат селян на вирощений урожай. Однак, це не зупинило більшовицьких провідників від наміру провести хлібозаготівлю реквізиційним шляхом, зокрема й у вражених посухою українських губерніях. Хлібозаготівельна політика більшовиків проводилася спочатку в Росії під приводом того, що мовляв, сільська багата буржуазія приховує хліб й інші продовольчі продукти та не бажає ділитися з радянською державою хлібними надлишками. Заможні куркулі ніби то ними спекулюють, збагачуючись за рахунок голодуючого населення, в першу чергу російських промислових центрів, армії, населення міст. Було встановлено продовольчу диктатуру. Селяни, які не здавали хлібні залишки, оголошувалися ворогами радянської влади, ув'язнювалися на 10 років з конфіскацією майна, виселялися за межі території проживання.

З окупацією України методи і засоби примусового вилучення у селян збіжжя та продуктів харчування набрали більш жорсткого характеру. Згідно з урядовими декретами і розпорядженнями до боротьби із заможними селянами-куркулями, приховувачами хліба й продовольства залучалися місцеві бідняки. За виявлення у селян схованок хліба і допомоги у їх «розкуркуленні», вони отримували від 10 до 25 відсотків реквізованих продуктів харчування.

У даному контексті важливо зауважити, що в Україні заготівельними компаніями керували ленінські посланці, як уповноважені більшовицькою партією – О. Шліхтер і М. Владимиров. О. Шліхтер займався вирішенням продовольчої проблеми в Росії. Він мав великий досвід заготівлі хліба, продовольства, технічної сировини в російських селах. Тому В. Ленін доручив йому здійснити заготівлю продовольства, в першу чергу хліба в Україні. Із своїм завданням О. Шліхтер блискуче впорався і до Росії було відправлено мільйони пудів хліба, продуктів харчування. О. Шліхтер в одній із своїх промов заявив, що проти українських заможних селян, як класового ворога, дозволено застосовувати будь-які методи і засоби.... «Якщо потрібно у них вилучати продовольство, будемо вилучати, якщо потрібно задушити, будемо душити» (Третій Всеукр. з'їзд Рад 1932, с. 118).

Наступником О. Шліхтера став М. Владимиров, який очолював в Українському революційному комітеті продовольчий відділ, був членом Революційної військової ради (РВР) та Опродкому Південно-Радіального фронту, який підпорядковувався ЦК РКП(б) у Москві (ЦДАГО України, ф. 1, спр. 57, арк. 19). У 1920 р. М. Владимиров був призначений наркомом продовольства УСРР. У своїх публічних зверненнях він закликав сільську бідноту докласти зусиль, енергії і рішучості, щоб примусити заможних селян вчасно і повністю виконати державну розкладку на продовольство, в першу чергу хлібом (Владимиров 1920, с. 13). Цим самим радянська влада відкривала можливість сільським біднякам відстояти власні інтереси і зберегти свій хліб за умови розірвання будь-яких зв'язків з куркулями, виявлення і вказування владі місць схованок їхнього хліба.

У зв'язку з вимогами ЦК РКП(б) до українських партійних провідників щодо пришвидшення заготівлі, вивезення хліба й продуктів до Росії, продовольче питання досить часто розглядалося на засіданнях ЦК КП(б) України. Зокрема, 21 травня 1920 р. відбулося засідання за участі представника політбюро ЦК РКП(б) в Україні Г. Зинов'єва, на якому нарком продовольства М. Владимиров вчергове доповідав про стан справ із заготівлею. Він ініціював організацію робітничих загонів кількістю 4 тис. осіб з подальшою їх підготовкою на спеціальних курсах. В ухваленій засіданням постанові зазначалося, що 20 відсотків від їх загальної кількості мають бути комуністами. Також йшлося про опрацювання з профспілками планів їхньої діяльності, організації курсів та інші приготування, зокрема й перегляд у Полтавській і Харківській губерніях виробничих розкладок на продовольство, попередньо створивши для цього спеціальні комісії. Для контролю за виконанням плану заготівлі продовольства при Всеукраїнському виконавчому комітеті (ВУЦВК) утворили комісію у складі: Ф. Дзержинський, В. Чубар, В. Антонов, М. Владимиров, Сербіченко (ЦДАГО України, ф. 1, спр. 57, арк. 39).

Під керівництвом М. Владимирова озброєні загони мілітаризували заготівельну компанію. Проти селян застосовували примусові методи, зброю, реквізовували збіжжя і продовольство для окупаційної російської армії. Поєднання конфіскаційних акцій з адміністративно-воєнними заходами сприяло тому, що вже навесні 1921 р. у заможних селян майже не залишилося хлібних запасів. Тим часом продовольча проблема для більшовицької влади набирала все більшого значення у зв'язку з нестачею продуктів харчування для російської армії, робітників, населення міст, а також промислового Донбасу в Україні.

Продовольче питання обговорювалося делегатами п'ятого Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся на початку березня 1921 р. В урядових документах наголошувалося про «глибоко критичний і занадто тяжкий стан» сільського господарства республіки. У спеціальній резолюції, ухваленій з'їздом, зазначалося, що «багатюща сільськогосподарська країна, яка мала колосальні лишки хліба та інших продуктів землеробського виробництва, яка постачала цукор не тільки для всієї колишньої Росії, але й для багатьох країн Заходу, України в цей час дійшла до стану, коли її сільськогосподарських ресурсів ледве вистачає для власних потреб, коли населення міст і промислових центрів переживає найтяжчі продовольчі труднощі» (Резолюція 1963, с. 163).

На думку авторів резолюції, така ситуація склалася внаслідок зменшення посівної площі, що скоротилася в окремих регіонах до половини, зниження врожайності культур до надзвичайно низького рівня внаслідок нестачі сільськогосподарських знарядь, реманенту, браку робочого тягла, зменшення виробництва зернових культур, цукрового буряку та ін. Все це робило завдання відбудови сільського господарства настільки складним, що для його розв'язання потребувалося напруження усіх сил республіки. Варто зазначити, що учасники зібрання в основному вірно оцінили стан українського сільського господарства, його надзвичайний занепад, але вони цілком свідомо замовчали причини, що призвели до такого становища сільськогосподарське виробництво, як і всю економіку України. Вони не сказали про те, що головним чинником обвалу економіки, зубожіння населення, в тому числі й головних виробників продовольства – селян, була безглузда економічна політика більшовиків, а особливо їхнього «вождя» Леніна.

Відміна ринкових, товарних відносин, заборона вільної торгівлі, розкладка, за якою селян постійно грабували, насильно вилучаючи продовольство, особливо хліб, негативно впливали на розвиток сільського господарства. Волонтаристська, побудована на ленінських фантазіях економічна політика, справляла руйнівний вплив на виробництво сільськогосподарської продукції. Населення усієї величезної народжуваної радянської імперії, в тому числі й України, опинилося під реальною загрозою голоду.

Вирішувати продовольчу проблему, як і в попередні роки, московські більшовики продовжували примусовими, збройними методами і засобами. В Україні, на відміну від Росії, продовжувала в усій повноті діяти продрозкладка, що полегшувало московським більшовицьким провідникам вилучати у селян хліб, продовольство та вивозити його до Росії. У схваленій резолюції «Про продовольчу справу» наголошувалося на тому, що незважаючи на жорстокі силові методи, що їх застосовувала радянська влада проти селян, продовольчий стан радянської республіки продовжував залишатися надзвичайно тяжким.

Вирішення продовольчої проблеми більшовицькою партією і радянською владою полягало у необхідності розшарування українського села, що дало б можливості його радянзації. Вважали, що в подальшому радянська влада у продовольчій політиці повинна опиратися на незаможних селян, що сприятиме утворенню таких соціально-економічних і політичних умов, які стимулюватимуть розбудову українського села на радянській класовій основі (Третій Всеукр. з'їзд Рад 1932, с. 118). Однак, внаслідок того, що ще не ліквідували опір селянства, яке виступило проти насильницької продовольчої розкладки, а також зважаючи на зруйновану економіку, продовольче забезпечення населення залишалося надзвичайно складним. На цьому ґрунті ускладнювалося будівництво радянської влади, затримувався розвиток промисловості, виробництво знарядь праці, реманенту, техніки для села.

У резолюції наголошувалося, що усунення продовольчих труднощів є «найголовнішим бойовим» завданням радянської влади. У зв'язку з цим, з'їзд постановив необхідним вжити наступних заходів: на всій території України, в кожному селі визначити п'ятихатників і десятихатників, які під контролем комнезамів, волвиконкомів і продорганів мають займатися виявленням і вилученням у селян залишків продовольства; організувати мережу районних продовольчих комітетів, які керуватимуть всією заготівельною роботою в межах волостей, стежити за охороною продовольства від псування і розкрадання; закликати повітові і губернські продовольчі комісії сприяти заготівельним продовольчим органам у розробці планів щодо заготівлі продовольства, контролювати реалізацію цих планів продовольчими агентами, районними продовольчими комітетами і комнезамами; звернути виключну увагу на економію заготовленого продовольства, його раціональну переробку і зберігання. Беручи до уваги масові зловживання численними органами щодо розподілу продуктів харчування, делегати з'їзду зобов'язали Наркомат продовольства утворити контрольні комітети, які б відповідали за покладені на них завдання. Робітничо-селянській інспекції доручалося частіше проводити масові ревізії всіх органів, що займалися розподілом продовольства (Резолюція 1963, с. 163).

Наголошуючи на винятковій складності і відповідальності завдань, що покладалися на продовольчі органи України, враховуючи військово-політичні умови, в яких вони діяли, з'їзд визнав необхідним включити до їх складу продовольчих політичних комісарів. Крім того, всіх продпрацівників, що працювали на селі, починаючи з райпродкомів, прирівняти в правах і обов'язках до військових службовців (Резолюція 1963, с. 165–170). Отже, у даному контексті важливо зазначити, що делегати п'ятого всеукраїнського з'їзду рад свідомо уникали питання про те, що в українському селі велася справжня війна, започаткована більшовиками проти українського селянства після захоплення ними влади в Україні за допомогою збройної сили.

Націоналізуювши землю, більшовики пішли на деякі поступки селянам, відмовившись внаслідок збройного опору останніх, від негайної колективізації і чи комунізації сільського господарства. Однак тимчасово поступившись у земельному питанні, Раднарком РСФРР, а під його тиском і уряд УСРР, не бажали поступатися в іншому надзвичайно важливому питанні – кому належало право розпоряджатися результатами господарської діяльності українських сільських трудівників. Це питання для самих селян залишалося без відповіді. За них воно було вирішене московськими більшовицькими можновладцями та продубльоване українськими однопартійцями, які дублювали усі партійні, урядові директивні рішення, постанови та накази партійно-державного центру в Москві.

Розглядаючи особливості вирішення більшовиками продовольчого питання, на наш погляд варто зупинитися на діяльності ще одного ленінського посланця в Україні та його ставлення до українського селянства. Мова йде про Д. Мануїльського, якого В. Ленін командировав на допомогу українським більшовицьким урядовцям з метою встановлення і зміцнення радянської влади. Д. Мануїльський, як член колегії Наркомату продовольства РСФРР, мав чималий досвід боротьби більшовиків з російським селянством за продовольчі ресурси. 19 лютого 1920 р. Д. Мануїльського призначили наркомом земельних справ УСРР. Зайнявши одну з найвідповідальніших посад в українському більшовицькому уряді, Д. Мануїльський повів рішучий наступ на українських селян. Зокрема, у розроблених і виданих матеріалах для агітаторів, які їхали для пропагандистської роботи серед українських селян, Д. Мануїльський закликав останніх «поколоти село». Вважалося, що на основі партійної і радянської роботи має бути поширення більшовицького впливу на село, розклад одноманітної маси селянства на його основні класи: бідняка-напівпролетаря, середняка і куркуля. Для виконання цього завдання партія більшовиків мобілізувала робітників великих російських і українських промислових центрів та направила в українське село для розшарування селянства!

Нарком землеробства УСРР змушений був зізнатися в тому, що українські селяни дивилися на «нас, більшовиків, як на розкриту пащеку», яка лише бажає їсти його хліб. Вони докоряли, що бачать радянську владу тільки тоді, коли вона «відчуває потребу у харчах». Він наголошував, що перед більшовиками стоїть надзвичайно важливе завдання, від вирішення якого залежить доля революції, це класово-революційне розв'язання продовольчого питання за рахунок українських селян. Вирішення цього питання було невідкладним, адже червоноармійцям, робітникам промислових центрів і населенню російських міст загрожував голод.

Д. Мануїльський вважав, що поряд із заготівельними військовими загонами у вирішенні продовольчого питання мають брати участь члени комітетів незаможних селян. Вони краще знали своїх односельців і де можуть переховувати хліб, а тому мали можливість виявляти схованки і доносити заготівельникам, що прибули з міст. Як заохочення за виконання хлібозаготівель, комнезамам обіцяли від 10 до 25 відсотків вилученого у селян хліба й продовольства. Передбачалося, що члени комнезамів будуть в першу чергу забезпечуватися промисловими і побутовими товарами, одягом, взуттям, іншим крамом тощо. У випадку не забезпечення владою незаможних селян, останні могли руйнувати господарства і привласнювати куркульське добро. Д. Мануїльський припускав, що при цьому комнезами зруйнують міцні селянські господарства фермерського типу. На його думку, з боку інтересів розвитку всього сільського господарства, це буде кроком назад, але в інтересах всього народного господарства, це буде величезним кроком вперед, котрий наблизить до «перемоги комуністичних ідей» на селі (Мануїльський 1920, с. 4).

Цілком очевидно, що заради так званої революційної доцільності, більшовики згодні були знищити продуктивні селянські господарства, які після зруйнованих поміщицьких економій, залишилися єдиними виробниками сільськогосподарської продукції, конче потрібної для населення, в першу чергу російських міст. Безумовно, що подібна політика більшовицької влади суперечила реаліям тогочасного життя селян, як і всього населення, яке потерпало від голоду і неврожаю, підкріплених насильницькою конфіскацією останніх селянських хлібних запасів.

Абсурдність цієї політики полягала в тому, що знищуючи продуктивне селянське господарство, більшовицькі провідники в той же час, вимагали від селян здавати хліб за карбованці, що втратили свою купівельну спроможність.

Незважаючи на введення нової економічної політики, регульованого продовольчого продукту, в Україні діяла продрозкладка відмінена в Росії. Однак пограбовані заготівельними військовими загонами українські селяни неспроможні були поповнювати утворений більшовиками на весні 1921 р. державний хлібний фонд. З огляду на складне продовольче становище у Москві, Петрограді та інших промислових центрах і містах, ЦК РКП(б) 8 травня 1921 р. прийняв рішення впродовж травня надіслати до Росії з України не менше 40 вагонів хліба, продовольства. Всю відповідальність за виконання наказу було покладено на голову українського уряду Х. Раковського й наркомпрода М. Володимирова. Для виконання цього надскладного для селян завдання, більшовицькі провідники надіслали в українські села військову силу.

Селяни взялися за зброю, що її прихопили з фронту колишні військові. В повстанському русі брали участь усі прошарки селян, навіть бідняки і наймити. Більшовицька влада в офіційних документах, пропаганді, всупереч правді стверджувала, що у зриві заготівлі хліба, продовольства винні заможні селяни-куркулі. Виступи селян проти радянської влади більшовики розглядали як політичний бандитизм (Кульчицький 1999, с. 13).

Внаслідок насильницьких заготівельних компаній в українських селян в першу чергу у можливих, вилучався хліб, продовольство, навіть насіннєвий матеріал, припасений для весняного посіву. ЦК ВКП(б) і Раднарком РСФРР звинуватили український центральний партійний комітет і уряд УСРР у саботажі виконання поставок хліба, продуктів харчування до Росії, незважаючи на скрутне продовольче становище в Україні. У Кремлі не бажали брати до уваги те, що більшість регіонів республіки влітку 1921 р. вразила посуха, внаслідок якої спричинився голод. В. Ленін запропонував мобілізувати в голодному Поволжі півмільйона чоловіків, сформувати загони, надіслати в Україну та вибивати у «ненажерливих, багатих українських селян» продовольство, особливо хліб. Цей план не вдалося здійснити, тому, що поволзьке населення масово покидало уражені посухою голодні райони, перебиралися у інші регіони Росії, зокрема й в Україну. Їх опікувала утворена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з його головою Г. Петровським. Незважаючи на проголошення у березні 1921 р. продовольчого податку, в Україні фактично збереглася продовольча розкладка. Для її виконання використовувалися всі засоби і методи, включаючи збройну силу. Про це було офіційно оголошено Радою праці та оборони УСРР, яка 12 серпня 1921 р. ухвалила постанову про застосування надзвичайних, тобто збройних заходів з метою збору продовольчого податку. В постанові були оприлюднено погрози щодо покарання селян, в першу чергу конфіскацію землі, якщо вони з метою ухилення від сплати податку надавали невірні дані про розміри своїх земельних наділів. Московський уряд надіслав окупаційні військові частини у сільську місцевість з метою подолання опору селян, які не бажали віддавати останнє збіжжя, особливо збережене для засіву своїх посівних площ (Вісті 1921).

Більшовицька партія оголосила період з 15 серпня по 15 вересня 1921 р. часом максимального збору продовольчого податку. Преса, спеціально замовчуючи голод, розгорнула кампанію по мобілізації партійного, радянського, профспілкового активу для проведення роз'яснювальної, пропагандистської роботи серед селян. Пропагандисти масово поширювали агітаційну літературу-плакати, листівки, гасла, що закликали сільських трудівників здавати хліб, підготувати приміщення для прийому і перероблення сільськогосподарської продукції. На допомогу продзагонам і комнезамам на початку серпня 1921 р. більшовики мобілізували і послали в села чимало працівників різних наркоматів, губернських, повітових виконкомів. На сільську місцевість насунулась маса заготівельників, збирачів податків, конфіскаторів, які оббирали до нитки сільських трудівників, що помирили голодною смертю (Ганжа 2000, с. 57).

Становище для селян погіршувалося ще й тим, що поряд із сплатою сільськогосподарського податку, вони мали сплачувати одноразовий податок на відбудову сільського господарства, а також загально-громадський гужовий і подвірно-грошовий податки. В кінцевому результаті відсоток загального вилученого у селян хліба і продовольства в 1921–1922 господарському році фактично дорівнював обсягу продовольчої розкладки на 1920–1921 господарський рік.

Не зважаючи на посуху, голод, масову смертність серед населення України, Москвою не було надано жодних пільг по зменшенню продовольчого навантаження. З метою максимального викачування хліба, за наказом В. Леніна було надіслано в Україну 8 тис. чоловік робітничих заготівельних загонів. Їх розміщували на постій у селянських помешканнях. Селяни, окрім

виконання продподатків, мали харчувати заготівельників за повною нормою військового пайку. Робітникам на допомогу прийшли місцеві члени комнезамів, – ті, хто не хотів працювати на землі, а жив за рахунок конфіскованих у селян продовольчих запасів (Кульчицький 1995).

Крім робітничих, заготівлею хліба й продовольства у селян займалися військові загони зі складу окупаційної російської армії. Згідно наказу штабу Південно-Західного фронту їм було наказано брати заручників, реквізувати продовольство, знімати контрибуції в розмірі від 25 до 30 відсотків продовольства понад розміру призначеного за розкладкою. Вони також були наділені повноваженнями забирати у селян корів, коней, свиней на потреби держави.

Недовіряючи українським партійним і урядовим органам у виконанні продовольчого податку, а фактично продрозкладки, реквізиції надлишків продовольства в українських селян, Раднарком РСФРР за розпорядженням В. Леніна, за допомогою керівників профспілок у серпні-вересні 1921 р. мобілізував і направив в Україну ще 30 тис. партійних, радянських профспілкових працівників, робітників з промислових підприємств.

Виконуючи вимоги Москви про постачання продовольства, в першу чергу хліба з України, не дивлячись на те, що голод охопив значні регіони, ставши об'єктивною реальністю, республіканська влада реквізувала збіжжя, продовольство також і в селян степових регіонів, охоплених посухою. Селяни цих губерній не зібрали навіть тієї кількості зерна, що було висіяне. Однак ЦК КП(б) України, за наказом з Москви, віддав розпорядження щоденно відправляти до Росії із Запорізької губернії 7 вагонів зерна, з Кременчуцької, Миколаївської, Одеської губерній – 5, з Чернігівської – 3 вагони. У тих губерніях, де хліба вродила трохи більше, вони відправляли до Росії: з Полтавської – 20 вагонів, Київської – 10. Додатково ЦК КП(б)У вимагав докласти максимум зусиль для того, щоб забезпечити хлібом Донбас, навіть на шкоду інших регіонів. Зокрема Запорізька губернія мала надіслати 25 вагонів, Полтавська і Кременчуцька по 5 вагонів хліба (Кульчицький 1995, с. 36).

Незважаючи на мобілізацію радянських партійних і профспілкових працівників України, надісланих Москвою політкомісарів, робітників і військових, темпи надходження до Росії продовольства, через його відсутність у селян, не прискорилися. В цих умовах вищі партійні урядові кола посилювали примусові заходи проти селян. Раднарком УСРР 30 серпня 1921 р. ухвалив постанову «Про успішне виконання продподатку», згідно якої до тих селян, що не сплатили податків застосовуватися насильницькі, примусові дії. Проти сільських господарів надсилалися війська з метою вилучення продовольства, їх арештовували, віддавали під суд революційного трибуналу, кидали до в'язниць. З метою максимального, повсюдного і суцільного пограбування українських селян, згаданою постановою їм заборонялося до сплати податків, вільний продаж хліба, продовольства, технічної сировини тощо.

Варто наголосити, що застосовуючи насильницькі методи, породжені політикою «воєнного комунізму», що продовжував діяти в Україні, більшовики розв'язали проти українських селян збройну агресію. Останні зазнавали від більшовицьких безглузвих експериментів жахливих втрат, а також внаслідок нещадної експлуатації їхньої важкої праці, безоплатних реквізицій хліба, продовольства, технічної сировини. Своєю бездарною економічною політикою більшовики влаштували продовольчу кризу. Навіть застосування збройних сил проти українського селянства з метою пограбування продовольчих ресурсів, особливо хліба, не дали бажаних більшовикам результатів. Продовольчі й збройні загони, комнезами й різного штибу заготівельники буквально вимітали із селянських комор навіть посівний матеріал. Ця політика однозначно сприяла посиленню голодомору в Україні. Маючи запаси хліба і продовольства українські селяни могли б убезпечитися від голодної смерті і цілком можливо, хоч не повністю нагодувати міське населення.

Безумовно, що становище у продовольчій справі погіршилося у зв'язку з масовим голодом, що за офіційною версією урядових кіл був наслідком посухи, яка охопила низку південних губерній України. Це була правда, але правда не вся. Голод спричинився також і внаслідок так званих соціально-економічних перетворень, особливо в сільському господарстві, що їх здійснювали більшовики, застосовуючи не економічні, а насильницько-примусові методи і засоби.

На наш погляд, цілком об'єктивно причини голоду охарактеризував відомий американський дослідник Р. Конквест. Він писав, що голод в Україні стався частково з об'єктивних причин, але вирішальним чинником були застосовувані більшовиками проти селян реквізиційні методи. З їх допомогою у селян конфісковували хліб, продовольство. Крім того, внаслідок грабіжницької політики, селяни значною мірою впродовж останніх трьох років втратили стимули до роботи. Все це зробило голод неминучим і впливав він з рішення, яке збігалося з відвертою думкою Леніна про те, що селянські потреби не слід брати до уваги (Конквест 1993, с. 64).

Небажаючи платити здирницькі податки із зайвих посівних площ, селяни приховували від влади справжні розміри своїх земельних наділів. Раднарком УСРР 8 жовтня 1921 р. видав постанову «Про укривання землі», мотивуючи це необхідністю встановлення розміру податку і використання даних про кількість землі для соціалістичного землеустрою. З метою прискорення виявлення й оприбуткування прихованих селянами посівних площ, ВУЦВК 19 жовтня 1921 р. видав ще одну постанову «Про заходи боротьби з укриванням землі». Урядовці звинувачували селян у приховуванні землі і розглядали це як злочин проти радянської влади, робітників і селян в умовах боротьби з голодом (Вісті 1921).

Насправді жодної боротьби з голодом в Україні не велося. За наказом з Москви фактично було запроваджено інформаційну блокаду, газетам заборонялося писати про голод в Україні. Лише на шостій партійній конференції в грудні 1921 р. було порушено питання про голод, масову смертність серед українського населення. Це в той час, коли у сільській місцевості продовжували діяти продовольчі заготівельні загони. Нарком землеробства Д. Мануїльський виступив з доповіддю про «Голод і засівну кампанію». Врешті було відверто визнано, що в Україні панує голод, сільське господарство виснажене світовою війною і революцією, село потребує допомоги посівним матеріалом (Мануїльський 1920, с. 16–19).

Імітуючи боротьбу з голодом, українські партійно-радянські можновладці під контролем Москви, продовжували заготівельну компанію, реквізуючи у селян останні запаси продовольства. За допомогою військових частин, які фактично під загрозою смерті змушували селян віддавати рештки хліба і продовольства, залишаючись без продуктів харчування, в першій половині 1921 р. більшовики зібрали й відправили до Росії майже 3 млн. пудів хліба (Ганжа 2000, с. 59).

Лише з початком 1922 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком РСФРР очолюваний Леніним врешті були змушені визнати, що в Україні панує голод, тисячі людей помирають голодною смертю. Голові Раднаркому УСРР було дозволено звернутися за допомогою до міжнародної спільноти, була укладена угода з Американською адміністрацією допомоги (АРА). Завдяки зарубіжній допомозі було врятовано сотні тисячі українських громадян (Голод 1993, с. 68).

Визнання кремлівським керівництвом голоду в Україні не зняло питання щодо заготівлі й вивезення хліба і продовольства до Росії. Неодноразові звернення українського уряду до Раднаркому РСФРР про припинення заготівлі хліба в Україні, залишалися без відповіді. Це було в той час, коли в Україні за даними керівництва організації допомоги голодуючим голодувало понад 3,7 млн. осіб (Кульчицький 1999, с. 27). Безумовно, що до смерті сотень тисяч жителів України були причетні як московські, так і українські більшовицькі провідники. Останні, ідеологічно пов'язані центральним партійним більшовицьким комітетом, не бажали стати на захист власного народу, заради побудови ілюзорного комуністичного суспільства.

Варто зазначити, що верхом цинізму і зневаги до українського народу з боку російських більшовиків було ініціювання восени 1922 р. продажу хліба зарубіжним країнам. І це тоді, коли голод в Україні ще продовжувався в 1922 р. і першій половині 1923 р. Як вже зазначалося, допомогу голодуючим з березня 1922 р. по червень 1923 р. надавала міжнародна американська адміністрація допомоги.

Цілком очевидно, що продовольча диктатура російської більшовицької партії за сприяння українського більшовицького керівництва, була великою мірою спричинена до голоду в Україні в 1921–1923 роках. Примусова реквізиція хліба і продовольства в українського селянства додалася до неврожаю в деяких південних областях України. На думку дослідників, голод значною мірою спричинений владними органами, виявився тим чинником, який негативно вплинув на повстанський рух українського селянства. Більшовики вперше в масовому масштабі застосували проти українського народу терор голодом.

Список джерел та літератури

- 1932, Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. Харків: Держвидав.
- 1963, Резолюція п'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад «Про продовольчу справу». Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради постанов і розпоряджень уряду Української РСР. У 7 т. Т. 1. Київ: Держполітвидав.
- 1993, Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України, Голов. архів. упр. при КМ України, ЦДАВО України; упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук. думка.
- ВІСТІ ВУЦВК. 1921. 20 жовтня.

ВІСТІ ВУЦВК. 1921. 22 серпня.

ВЛАДИМИРОВ, В., 1920, Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. Харьков: Всеукраиздат.

ГАНЖА, О. І., 2000, Українське селянство у період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України.

КОНКВЕСТ, Роберт, 1993, Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / перекл. з англ. Київ: Либідь.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ, С. В., 1995, УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ, С. В., 1999, Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Україна крізь віки. В 15-ти томах. Т. 11. Київ: Альтернативи.

МАНУЇЛЬСЬКИЙ, Д., 1920, Порадник волосного організатора радянської влади. З додатком відповідного законодавства. Харків: Всеукраїдав.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, spr. 57.

References

1932, Tretii Vseukrainskyi zizd Rad (6–10 bereznia 1919 r.): Stenohrafichnyi zvit [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6–10, 1919): Verbatim report]. Kharkiv: Derzhvydav. [In Ukrainian].

1963, Rezolutsia piatoho Vseukrainskoho zizdu Rad «Pro prodovolchu spravu». Khronolohichne zibrannya zakoniv, ukaziv Prezvdii Verkhovnoi Rady postanov i rozporyadzhzen uriadu Ukrainskoi RSR [Resolution of the Fifth All-Ukrainian Congress of Soviets «On Living». Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada of resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR]. U 7 t. T. 1. Kyiv: Derzhpolitydav. [In Ukrainian].

1993, Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: zb. dok. i materialiv [The famine of 1921–1923 in Ukraine: a collection of documents and materials] / AN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Holov. arkhiv. upr. pry KM Ukrainy, TsDAVO Ukrainy; uporiad.: O.M. Movchan, A.P. Ohinska, L.V. Yakovlieva; vidp. red. S.V. Kulchytskyi. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].

HANZHA, O. I., 2000, Ukrainske selianstvo u period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.) [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917–1927)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

KONKVEST, Robert, 1993, Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The harvest of sorrow. Soviet collectivization and the Holodomor] / perekl. z anhl. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

KULCHYTSKYI, S. V., 1995, USRR v dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptualnykh zasad realnoi istorii [USSR in the era of new economic policy (1921–1928): An attempt to build the conceptual foundations of real history]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

KULCHYTSKYI, S. V., 1999, Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.). Ukraina kriz viky [Ukraine between the two wars (1921–1939). Ukraine through the ages]. V 15-ty tomakh. T. 11. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].

MANUILSKYI, D., 1920, Poradnyk volosnoho orhanizatora radianskoi vlady. Z dodatkom vidpovidnoho zakonodavstva [Adviser to the district organizer of Soviet power. With the addition of relevant legislation]. Kharkiv: Vseukryvdat.

TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 57. [In Ukrainian].

VLADIMIROV, V., 1920, Ukrainskie krestiane i prodovolstvennyi vopros [Ukrainian peasants and the food issue]. Kharkov: Vseukryzdat. [In Russian].

VISTI VUTSVK [AUCEC news]. 1921. 20 zhovtnia. [In Ukrainian].

VISTI VUTSVK [AUCEC news]. 1921. 22 serpnia. [In Ukrainian].

Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923)

У статті розглянуто процес встановлення більшовицькою владою продовольчої диктатури щодо українського сільського населення, яка призвела до голодування мільйонів українців у 1921–1923 рр. Обґрунтовано, що чинниками голодомору стали наступні явища: посуха на півдні країни, низький урожай у північно-східному регіоні та невеликі посівні площі. Але найбільш вразливо вплинула здійснювана більшовиками заготівля й вивезення селянського

хліба та продовольства до Росії. Застосовуючи примусові жорсткі методи, заготівельну кампанію проводили й у вражених посухою південних районах України. Цією злочинною акцією керували надіслані російським урядом О. Шліхтер та М. Владимиров відповідно до численних урядових наказів і розпоряджень з залученням найбідніших верств селянства та спеціально підготовлених військових загонів. Навесні 1921 р. у заможних селян майже не залишилося хлібних запасів, а потреба вирішення продовольчої проблеми більшовицькою владою лише зростала. З метою усунення опору селян, який більшовики розглядали як політичний бандитизм, за допомогою мобілізації десятків тисяч робітників промислових центрів впроваджувалась ідея так званого розшарування села на окремі класи (бідняки-напівпролетарі, середняки, куркулі). Нарком земельних справ УСРР Д. Мануїльський усвідомлено проводив хижацьку політику знищення продуктивних фермерських господарств. Спроби українського керівництва припинити заготівлі хліба в Україні зазнавали неодноразових невдач у той час, коли в країні голодувало близько 4-х млн. осіб.

Дії більшовицької влади суперечили реаліям тогочасного життя селян, як і всього населення, яке потерпало від голоду і неврожаю, підкріплених численними податками, насильницькою конфіскацією останніх селянських продовольчих запасів і військовою агресією. Після офіційного визнання критичного стану сільського господарства й голоду в Україні, жодної допомоги урядом не було надано, крім дозволу на звернення до міжнародної спільноти.

Ключові слова: продовольча диктатура, влада більшовиків, українське селянство, терор голодом.

Volodymyr Kucher, Doctor of Historical Sciences, professor, Chief Researcher of Science Sector of Institute of History of Agrarian Science, Education and Technique of NSAL of NAAS

Володимир Кучер, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

Nataliia Shchebetiuk, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Head of Sector science of science Institute of the History of Agrarian Science, Education and Techniques of NSAL of NAAS.

Наталія Щебетюк, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3332-1981>

Olha Hloba, PhD in History, Associate Professor, Associate Professor in the Department of Biology, Methodology and Teaching Methodology, Hryhorii Skovoroda university in Pereiaslav

Ольга Глоба, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри біології, методології і методики навчання, Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7454-7162>

Received: 09.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

НАГРУДНІ ЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У 1930–1940 РОКАХ

Марія Срібна

BREASTSPLATES OF UKRAINIAN RED CROSS SOCIETY IN 1930–1940

Mariya Sribna

The article examines the circumstances of the formation of the military-defense Red Cross movement in Ukraine and the various forms of encouragement and distinctions of society in 1930–1940. Historiographical and source analysis shows that the scientific problem has not been the subject of a special comprehensive study. There is also a powerful source base, based on archival documents, which provides a systematic study of the history of the Red Cross in 1930–1940. However, they demand a critical attitude, because the Soviet bureaucracy, manipulating the facts, adjusted the existing situation according to the political model. The source base, which is based on documentary materials of Ukrainian and Russian archives, as well as on numerous documentary publications, allows to comprehensively cover the diverse work of the Red Cross. In addition, this study uses materials from the stock collection of the National Museum of History of Ukraine, which has a unique collection of faleristics. Thanks to the collected badges of the Soviet Red Cross, it is possible to study the history of the society and trace the peculiarities of this period. It has been proven that the totalitarian regime brutally controlled all aspects of public life. The military orientation of the Red Cross in the USSR on the eve of World War II was a natural result of internal and external processes. In order to encourage and involve more people in the sanitary and defense work, the Executive Committee of URCS and RC introduced various awards. However, they failed to improve the implementation of mobilization plans in the 1930s. This organization depended entirely on the will of party officials and was viewed through the prism of party-state ideology. In the difficult conditions of wartime, when the army and the rear were acutely short of medical personnel, the Red Cross Society played an important role in attracting the masses to sanitary work.

Keywords: Red Cross, military defense activities, mobilization plan, military paramedics, awards, blood donor.

Війна на сході України сильно вплинула на роботу Українського Товариства Червоного Хреста. За останні роки комітети Червоного Хреста значно покращили співпрацю між різними гуманітарними установами з метою поширення досвіду з надання медичної і продовольчої допомоги, та поширенню серед цивільного населення інформації про різносторонню сферу діяльності УТЧХ, з метою залучення нових членів до лав організації. У зв'язку з активізацією сучасними відділами Червоного Хреста процесу створення більшої кількості закладів соціальної опіки, консолідації зусиль суспільства в напрямку гуманітарної та медичної допомоги виникає питання чи завжди червонохресні товариства в своїй роботі керувалися принципами та цінностями, які були закладені при створенні червонохресного руху. Особливий інтерес становить період першої половини ХХ ст., коли зі встановленням радянської влади на українських землях, Український Червоний Хрест втрачає автономію та переходить у повне підпорядкування радянській владі. Враховуючи те, що одна з найстаріших та найбільших громадських організацій була перетворена на потреби комуністичному режиму, варто дослідити обставини формування військово-оборонного червонохресного руху в Україні та різновиди форм заохочення та відзнак товариства у 1930–1940-х рр.

Історіографічний та джерелознавчий аналіз засвідчує, що наукова проблема дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження, а торкалася лише окремих її аспектів. Зокрема, аналіз видань кінця 1920–1930-х рр. свідчить, що у своїх роботах автори зосередили увагу на підготовку населення до санітарної оборони. Дослідники розробили методики організації військово-санітарної діяльності серед всіх вікових категорій молоді та приділяли значну увагу патріотичному вихованню підростаючого покоління (Струш 1931; Несвячений

1927; Львівський 1936). Крім того, в публікаціях 1930-х рр. простежується пропагандистська спрямованість, де на матеріалах різних товариств авторами формувалася концепція про радянську форму демократії, зокрема, у статтях перепліталась діяльність товариств з успіхами більшовицької партії.

В середині 1930-х рр. після впровадження на державному рівні обов'язкових норм «Готовий до санітарної оборони» – ГСО I та II ступенів з'являються методичні рекомендації лікарів І. Селескериді та Т. Болдирева (Селескериди 1939; Болдырев 1939). У цих навчально-методичних розробках встановлювались нормативи для складання членами організації Червоного Хреста спеціальних державних іспитів.

В радянській історіографії 1940–1950-х рр. мало уваги приділялось питанням дослідження діяльності червонохресних товариств. Окрему інформацію про роботу Червоного Хреста можна знайти у працях історика медицини М. Барсукова (Барсуков 1957, 1977), який був учасником створення пролетарського Червоного Хреста та одним з перших організаторів радянської охорони здоров'я. У роки Другої світової війни вчений керував фронтовими евакопунктами охорони здоров'я Держплану СРСР. Основні його дослідження присвячені охороні здоров'я, історії військової медицини та Червоному Хресту. Також варто згадати праці Ю. Финклера (Финклер 1944, 1950), який досліджував діяльність радянського Червоного Хреста.

В ХХІ ст. з'являються праці науковців, які переглядають радянську концепцію у дослідженні подій та явищ 1930–1940 рр., та формують нові підходи до вивчення історії України тощо (Литовченко 2004, с. 226–235; Головка 2004).

Водночас існує потужна джерельна база, основою якої є архівні документи, що надає можливість системного вивчення історії діяльності Червоного Хреста у 1930–1940 рр. Проте вони вимагають критичного ставлення, оскільки радянський бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував існуючу ситуацію відповідно до політичної моделі. Джерельна база, яка ґрунтується на документальних матеріалах українських та російських архівах, а також на численних документальних публікаціях, дозволяє комплексно висвітлити різнопланову роботу Червоного Хреста.

Крім того, у даному дослідженні використовуються матеріали фондової колекції Національного музею історії України, яка має унікальну фалеристичну колекцію. Завдяки зібраним значкам радянського Червоного Хреста можна вивчити історію діяльності товариства та простежити особливості даного періоду (Національний музей історії України, МДАЕ-1282-1286, НЗД-27).

Варто зазначити, що головним завданням союзного керівництва в червонохресній роботі стала уніфікація організаційної структури республіканських товариств. Прямий зв'язок центральних органів та республіканських організацій Червоного Хреста визначив їх структурну специфіку. 25–27 травня 1927 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд УТЧХ, який констатував, що провідним напрямком діяльності УТЧХ є військово-санітарний. А всі інші напрямки роботи, зокрема соціальна та гуманітарна допомога відходять на другий план. Військово-санітарна робота усіх республіканських червонохресних організацій проводилася за загальним планом, складеним Виконкомом Ради Червоних Хрестів і Півмісяців СРСР та затвердженням Реввійськрадою Союзу. На його основі Виконком визначав стандарти та розміри матеріального забезпечення установ, штати та програми санітарних загонів, санітарних гуртків та курсів. Після проведення 8 червня 1929 р. III Всеукраїнського з'їзду УТЧХ було встановлено задачі щодо накопичення військово-санітарного майна на місцях через різноманітні збори. Крім того, було запропоновано створити ліжковий фонд товариства з розрахунку на проведення бойових дій і залучення нових членів товариства. З'їзд встановив, що головним іспитом військово-оборонної діяльності організації повинні стати військові маневри, на яких будуть відпрацьовуватися питання з мобілізаційної готовності. 3 грудня 1929 р. був проведений черговий Пленум ЦК КП(б) У, на якому розглядалися питання щодо підготовки країни до оборони. Для ЦК УТЧХ встановлювалося: по-перше продовжувати проводити масову підготовку населення; по-друге, розширювати мережу установ ЧХ; по-третє, продовжувати заготівлю військово-санітарного майна недостатнього запасу. Головним недоліком попередньої роботи вважалось відсутність підготовлених кваліфікаційних кадрів для проведення занять у гуртках першої медичної допомоги товариства.

Незважаючи на різні організаційні труднощі, УТЧХ бере активну участь у всіх загальних оборонних заходах радянської держави. У зв'язку з цим було переглянуто «Положення про СТЧХ і ЧП СРСР» від 1 вересня 1925 р., а 12 вересня 1930 р. РНК СРСР затверджується нове «Положення СТЧХ і ЧП СРСР» (Свистович 2007, с. 166).

Вже після I з'їзду СТЧХ і ЧП СРСР у жовтні 1932 р. відбувається згортання соціальної роботи Червоного Хреста. Вона все більше зосереджується на створенні санітарних постів, ор-

ганізації санітарних дружин, підготовці медсестер, санінструкторів. Крім того, з метою вдосконалення форм розповсюдження санітарно-оборонних знань і навичок були введені нормативи комплексу «Готовий до санітарної оборони» (1934 р.) (Мал. 1) для дорослих та «Будь готовий до санітарної оборони» (1935 р.) (Мал. 2) для школярів. Зокрема, комплекс військово-санітарних знань «Готовий до санітарної оборони СРСР» (ГТО) затверджений Виконкомом СТЧХ і ЧП та включав в себе наступні норми здачі для отримання знаку: військово-санітарний комплекс, знання санітарної грамоти з протиповітряної оборони, гігієни житла, гігієни харчування, особистої гігієни, фізкультури та червонохресної роботи. Знак виготовлявся з томпаку, і являв собою зубчасту шестерню діаметром 30 мм, в центрі якої на білому тлі червоний хрест і червоний півмісяць – емблема СТЧХ і ЧП. По колу напис: «Готовий до санітарної оборони СРСР». Значок підвішений на двох ланцюжках до п'ятикутної зірки з серпом і молотом та кріпився на шпильці. У 1935 р. Виконкомом СТЧХ і ЧП був заснований значок II ступені та вручався особам, які здали норми підвищеної складності. Візуально даний знак відрізнявся тільки тим, що над шестернею на білому прапорці розташована цифра «2», всередині якої розташована червона зірочка. Значок кріпиться гвинтом. Розмір – 30х30 мм. Щодо значка «Будь готовий до санітарної оборони СРСР», то Виконком Радянського Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця затвердив Положення та норми здачі комплексу, які склалися з 4 розділів: 1) перша допомога та гігієна походу; 2) протиповітряна оборона; 3) шкільна гігієна і санітарія; 4) організація Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Знак виготовлявся з бронзи і гарячої емалі. Розмір – 22х22 мм. В червні 1941 р. випуск знаків «Готовий до санітарної оборони СРСР» та «Будь готовий до санітарної оборони СРСР» припинився і був відновлений наприкінці 1945 р. у вигляді ромбів (Наградные знаки СССР 2017).

Крім того, у 1935 р. Виконкомом СТЧХ і ЧП СРСР заснував нагрудний знак «Відмінник санітарної підготовки СРСР» (Мал. 3). Даний знак вручався за активну участь в поширенні військово-медичних знань і за успішно виконані нормативи. Знак виконаний з томпаку в формі зірки. У верхній частині смуга білої емалі з написом золотистого кольору: «Відмінник». У центрі рельєфне зображення білого кола з червоним хрестом і червоним півмісяцем. Під білим кругом – дві смужки білої емалі з золотистими літерами: «Санітарної оборони СРСР». Розмір – 34х33 мм. (Наградные знаки СССР 2017).

Мал. 1. Нагрудний знак «Готовий до санітарної оборони» (фондова колекція Національного музею історії України)

Мал. 2. Нагрудний знак «Будь готовий до санітарної оборони» (фондова колекція Національного музею історії України)

Мал. 3. Нагрудний знак «Відмінник санітарної підготовки СРСР» (фондова колекція Національного музею історії України)

У 1936 р. Виконком СТЧХ і ЧП СРСР заснував нагрудний знак «Кріпи санітарну оборону СРСР» та вручався за здачу норм санінструктора. Знак був виконаний у формі подовженого ромба із зеленою емалевою каймою і салатним емалевим полем. У верхньому кутку розташована червона емалева зірка, нижче червоний емалевий хрест. По внутрішньому полю в чотири рядки проходить напис «Кріпи санітарну оборону СРСР». Знак був виконаний з бронзи. Крім того, відомий випадок з червоною емалевою облямівкою і внутрішнім білим полем. Розмір – 39х22 мм. (Наградные знаки СССР 2017).

Також у 1938 р. Виконкомом СТЧХ і ЧП СРСР був заснований нагрудний знак «Юному відміннику санітарної оборони СРСР», який призначався для нагородження піонерів, які здали норми комплексу.

Незважаючи на різні заходи радянської влади в роботі ЧХ простежується багато недоліків та помилок з підготовки населення УРСР до військових дій. Зокрема, багато лікарень було не придатних для лікування хворих; медичне та господарське майно зберігалося у незадовільному стані; частина медикаментів зіпсована; деякі склади перевантажені; стерилізація матеріалів не проводилася, польові пральні забезпечені майном на 70%; охорона складів УТЧХ знаходилася в незадовільному стані; багато завідуючих складів своїх обов'язків по зберіганню майна не знали; переоблік майна проводився формально, вибірково і не на одному складі не було проведено повної перевірки тощо (ЦДАГО України, ф. 1., спр. 7106, арк. 53–54).

Крім того, контроль за зберіганням майна зі сторони ЦК Червоного Хреста діяв дуже слабо. Робітники Червоного Хреста як в ЦК, так і в областях не знали формальних даних про прописний склад лікарень та їх керівників. Мобілізаційні плани в багатьох товариствах Червоного Хреста були відпрацьовані слабо. У підготовці кадрів лікарів запасу, медичних сестер і санітарних інструкторів роль Червоного Хреста зводилась тільки до організації навчання. Проте, і з цією задачею Червоний Хрест не справлявся. Учбові пункти не мали приміщень, підручників та наглядних посібників. Варто зазначити, що таке незадовільне становище оборонної роботи Червоного Хреста склалось в результаті того, що вся робота оборонних відділів ЦК Червоного Хреста і обласних комітетів зводилась до канцелярської переписки.

Напередодні війни відчутного удару на діяльність червонохресного руху завдали репресії його керівного складу та місцевих активістів. Це призвело до постійної координації будь-яких дій з місцевим та центральним партійним керівництвом. Крім того, у 1939 р. відбулось обмеження компетенції УТЧХ внаслідок передачі всіх господарських установ товариства до Народного Комісаріату УРСР та передачі санітарно-лікувальних установ Наркомздор'я УРСР (Свистович 2007, с. 167).

На початку 1939 р. ВЦРПС ухвалила рішення про підготовку медичних сестер без відриву від виробництва. Центральні, республіканські, фабрично-заводські й місцеві комітети та господарські органи виділили необхідні кошти і приміщення для курсів медичних сестер. Ці курси проходили у містах та великих підприємствах. Великий внесок у підготовку середнього і молодшого медичного персоналу зробили стаціонарні 2-річні школи. Наприкінці року лише у Житомирській та Харківській областях працювало 56 таких шкіл. Протягом 1939 р. – пер. пол. 1941 р. на території УРСР в них навчалось понад 11 тис. робітників та представників інших соціальних верств (Чернега 2004, с. 33).

Головним завданням реалізації військово-медичної доктрини під час бойових дій було зменшення санітарних втрат, тому до санітарної служби Червоної Армії призивалися найкращі медичні працівники. В складних умовах військового часу, коли армія і тил гостро відчували нестачу медичних кадрів, велику роль у залученні широких мас населення до санітарної роботи відігравало товариство Червоного Хреста. Саме воно стало основною громадською базою органів охорони здоров'я і взяло на себе відповідальність за підготовку середніх і молодших медичних кадрів, організацію санітарних формувань.

Таким чином, червонохресний актив з першого місяця війни приступив до своєї роботи, де головна увага була зосереджена на санітарній діяльності, підготовка медичних кадрів та організація санітарних формувань. Його активісти працювали у військових шпиталях, допомагали при розвантаженні санітарних поїздів тощо.

У роки Другої світової війни значно збільшилась кількість членів Червоного Хреста, зокрема, на 15 жовтня 1939 р. по території УРСР курси медичних сестер без відриву від виробництва пройшли 13980 чоловік (ДАРФ, ф. р. 9501, спр. 82, арк. 41).

А за 1940 р. УТЧХ поповнився на 562 935 чоловік і нараховував на початку 1941 р. 2 158 091 членів організації (ЦДАВО України, ф. 4616, спр. 1, арк. 3).

Проте, московське керівництво прагнуло до ще більшого кількісного складу червонохресних організацій. Тому 22 лютого 1941 р. РНК СРСР затвердив новий статут СТЧХ і ЧХ, відповідно до

якого передбачалась масова кампанія залучення цивільних громадян до справи зміцнення санітарної оборони та здійснення допомоги особам, що постраждали від війни (Барсуков 1957, с. 276).

7 липня 1941 р. вийшов наказ Наркомату охорони здоров'я СРСР «Про масову підготовку медичних сестер і санітарних дружин». Згідно цього наказу, треба було забезпечити курси медичних сестер необхідною кількістю лікарів-викладачів і необхідною кількістю досвідчених медичних сестер для керівництва практичними заняттями. Крім того, забезпечити всі курси медичних сестер запасу СТЧХ і ЧП лікувальними базами для проходження учбово-виробничої практики тощо (Барсуков 1977, с. 31).

З огляду на те, що на початковому етапі війни при підготовці медсестер значно менше було приділено уваги організаційно-масовій роботі. Це призвело до того, що первинні організації Червоного Хреста не були в повному обсязі залучені в практичну санітарно-оборонну роботу. Тому для виправлення даної ситуації в організаційно-масовій роботі Виконком СТЧХ і ЧП в другій половині 1942 р. провів ряд заходів. Зокрема, в липні 1942 р. було оголошено Всесоюзне соціалістичне змагання товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; проведено переоблік первинних організацій і членів товариств Червоного Хреста; проведено наради-семінари для різних червонохресних комітетів; посилена практична допомога комітетам Червоного Хреста на місцях; надруковані Виконкомом СТЧХ і ЧП та відправленні червонохресним комітетам: 260 тис. плакатів, 550 тис. екземплярів гасел, 50 тис. брошур. В результаті проведення даних заходів організаційно-масова робота Червоного Хреста значно покращилась (ДАРФ, ф. р. 9501, спр. 456, арк. 3–4).

Діяльність ЧХ у роки війни переповнена героїчними подвигами його співробітниками, що у важких умовах рятували життя сотням поранених. 23 серпня 1941 р. вийшов наказ Народного комісаріату оборони «Про порядок висування до державної нагороди військових санітарів за гарну бойову роботу». Так, наприклад, за виніс з поля бою 15 поранених з їхніми гвинтівками чи ручними кулеметами нагороджували медалями «За бойові заслуги» чи «За відвагу», за виніс 25 поранених вручали орден «Червона Зірка», за виніс 40 поранених – орден «Червоний Прапор», а за врятування 80 поранених – орден «Леніна» (Кузьмин 1970, с. 217).

Згодом, у статуті ордена Слави, встановленого 8 листопада 1943 р., було зазначено, що нагородженню ним підлягають ті, хто «...ризикуючи життям, під вогнем супротивника надавати допомогу пораненим протягом низки боїв». В кінці війни багато співробітників Червоного Хреста були відзначено цими медалями та орденами (Медична фалеристика 2021).

В роки війни набув великого поширення донорський рух. 16 вересня 1941 р. вийшов наказ Наркомату охорони здоров'я СРСР «Про покращення організації роботи з донорства». Згідно цього наказу, треба було проводити широку агітаційну та політико-просвітницьку роботу з донорства; організовувати прибуття донорів на донорські пункти для медичного обстеження і пункти переливання крові; ведення кількості донорів із числа товариств Червоного Хреста; організувати контроль за чіткою роботою донорських пунктів; забезпечити донорські комісії придатними приміщеннями для нормальної роботи з обстежень донорів (Барсуков 1977, с. 45–46).

В УРСР діяли два наукові інститути (Київський та Харківський), донорські пункти, 17 обласних станцій з переливання крові та 5 пересувних станцій переливання крові, де проводилась велика науково-дослідницька робота. Ці заклади навчили санітарну службу Червоної Армії як краще зберігати кров на більш тривалий час та надсилати її на фронт. Переливання крові стало можливим не тільки у великих лікарнях, а і в сільських дільницях та на полі бою. Під час окупації українських земель наукові інститути з переливання крові на деякий час припинили свою діяльність. Лише після звільнення територій від окупантів свою діяльність відновив Харківський інститут (вересень 1943 р.). Водночас зазначимо, що Київський інститут з переливання крові розпочав свою роботу у грудні 1943 р., але згодом зупинив свою діяльність на термін з 20 грудня 1944 р. по 1 січня 1945 р. з метою створення нормальних умов для своєї роботи (ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1357, арк. 18).

Всі інші станції переливання крові були заново створенні тільки у 1944 р. по мірі звільнення областей України від нацистських окупантів (ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1358, арк. 1).

Яскравим прикладом патріотизму стало добровільне донорство. Сотні тисяч людей вступали в ряди донорів, щоб віддати свою кров захисникам батьківщини. Перший донорський пункт Червоного Хреста був відкритий у червні 1941 р. в Києві на вул. Виноградній (Патлажанова 1991, с. 28).

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 24 червня 1944 р. був встановлений нагрудний знак «Почесний донор СРСР», яким нагороджувались особи, які багаторазово здавали кров та

активно проводили роботу з залучення населення у ряди донорів (ЦДАВО України, ф. 4616, спр. 10, арк. 22).

Знак «Почесний донор СРСР» виготовлявся з латуні з накладенням емалі. Він кріпився до одягу за допомогою гвинта і гайки. Розмір знаку 35х38 мм. Нагрудний знак мав округлу форму, злегка здавлену з боків. Над верхньою частиною знаку накладна напівкругла пластинка шириною між верхніми кінцями 32,5 мм, між нижніми – 30 мм і висотою 2,5 мм. Поперек пластинки напис золотом «Почесний донор». Нижня частина нагрудного знаку покрита темно-бронзовою гілкою у вигляді півмісяця, зверненого прогином всередину. Звужені частини гілки доходять до середини знаку, а потім, злегка розширюючись, доходять до нижньої частини верхньої пластинки. Усередині знаку червоним контуром зображена п'ятикутна зірка, верхній зубець якої впирається в нижній край пластинки, а два нижніх – в бронзову гілку. Висота зірки 27,5 мм. По середині зірки накладної рівносторонній червоний хрест з білою окантовкою по краях розміром 15х15 мм. На середині гілки невелика планка з написом «СРСР». Внутрішня частина покрита білою емаллю. Знак прикріплюється за допомогою вушка і кільця до планки, покритою червоною емаллю, розміром 30 мм в ширину і 15 мм у висоту. Зверху і знизу планка має алюмінієвий кант висотою 1,5 мм. (Емшанова 2018).

Нагрудний знак «Почесний донор СРСР» носився на правій стороні грудей і розташовувався нижче державних нагород СРСР. Разом з нагрудним знаком «Почесний донор СРСР» нагородженому вручали посвідчення встановленого зразка. Також для заохочення здавати кров були засновані знаки «Донор СРСР» трьох ступенів і «Крапля крові». Крім того, донорам видавали картки для харчування, хоча їх постачання було не постійне (ЦДАГО України, ф. 1., спр. 2351, арк. 44).

Отже, основними методами державно-правової діяльності компартії у досліджуваний період стало насилля та терор. Тоталітарний режим жорстоко контролював всі аспекти життя громадськості. Мілітарна зорієнтованість Червоного Хреста в СРСР напередодні Другої світової війни було закономірним результатом внутрішніх та зовнішніх процесів. З метою заохочення та залучення більшої кількості людей до санітарно-оборонної роботи Виконком СТЧХ і ЧП запроваджував різні нагородні відзнаки. Проте вони не змогли покращити показники виконання мобілізаційних планів у 1930-х рр. Дана організація повністю залежала від волі партійних чиновників і розглядалася через призму партійно-державної ідеології. У роки Другої світової війни остаточно окреслились напрями роботи Червоного Хреста: підготовка санітарно-оборонних кадрів для Червоної Армії та громадянських органів охорони здоров'я; організація допомоги пораненим бійцям і офіцерам на фронті та в тилу; організація широкого донорського руху; організація допомоги населенню, яке постраждало від військових дій; надання допомоги органам охорони здоров'я в проведенні санітарних та протиепідемічних робіт; широка санітарно-оборонна підготовка населення тощо. За виявлену мужність та сміливість, ризикуючи своїм життям та надаючи допомогу пораненим протягом низки боїв медики Червоного Хреста були відзначені численними відзнаками та нагородами.

Список джерел та літератури

- БАРСУКОВ, М. И., 1977, Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сборник документов и материалов. Москва: «Медицина».
- БАРСУКОВ, М. И., 1957, Очерки истории здравоохранения СССР (1917–1956 гг.). Москва: «Медицина».
- БОЛДЫРЕВ, Т. Е., 1939, Готов к санитарной обороне СССР: Пособие для сдачи норм на значок «ГСО СССР» 2-й степени. Москва: Медгиз.
- ГОЛОВКО, М. Л., 2004, Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр.. Київ.
- Державний архів Російської Федерації (м. Москва) (далі ДАРФ) ф. р. 9501, спр. 82, 43 арк.
- ДАРФ, ф. р. 9501, спр. 456, 220 арк.
- ЕМШАНОВА, Е. В., 2018, Знаки отличия членов Красного Креста, медицинских работников Народного комиссариата здравоохранения СССР и войскового медицинского персонала РККА в 1920–1940-е годы., Герценка: Вятские записки: [научно-популярный альманах], Вып. 33, Киров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number33&ELEMENT=gerzenka33_3_5

- КУЗЬМИН, М. К., 1970, Медики – Герои Советского Союза, Москва: «Медицина», 223 с.
- ЛИТОВЧЕНКО, Т. А., 2004, Військово-оборонна діяльність Українського Товариства Червоного Хреста у 1930–1937-х рр. XX сторіччя. Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових праць. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/19005/1/Lytovchenko.pdf>
- ЛЬВІВСЬКИЙ, І. І., 1936, Будь готовий до санітарної оборони. Посібник для піонерів та школярів, що готуються скласти норми на значок БГСО. Київ: На варті.
- Медична фалеристика. Нагороди ВГО «Країна», 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgo-kraina.org/catalog/layer/medichna-faleristika-sim-cikavih-faktiv-1>
- Національний музей історії України. – Фондова колекція: МДАЕ-1283 «Готов к санитарной обороне»; МДАЕ-1282 «Отличник санитарной обороны СССР»; МДАЕ-1284 «Будь готов к санитарной обороне»; МДАЕ-1285 і МДАЕ-1286 «Готов к санитарной обороне» 1934 р., СРСР; НЗД-27 «10 років Українського Червоного Хреста 1918–1928 рр.» УРСР).
- Наградные знаки СССР, 2017, Всё о Второй мировой. Исторический, научно-образовательный сайт о Второй мировой войне. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wwii.space/наградные-знаки-ссср/2/>
- НЕСВЯЧЕНИЙ, Г. П., 1927, Червоний Хрест молоді, Харків: ГУ УОКК.
- ПАТЛАЖАНОВА, Н. Н., 1991, Советский Красный Крест: к возрождению нравственности, Москва.
- СВИСТОВИЧ, С. М., 2007, Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.). Київ: «Варта».
- СЕЛЕСКЕРИДИ, И. Г., 1939, Готов к санитарной обороне СССР: Пособие для подготовки норм ГСО 1-й степени, Москва: Медгиз.
- СТРУШ, М., 1931, Молодь і санітарна оборона країни, Харків: Медвидав.
- Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф. 4616, спр.1, 71 арк.
- ЦДАВО України, ф. 4616, спр. 10, 66 арк.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1., спр.7106, 58 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, спр.1357, 82 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, спр. 2351, 66 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1358, 17 арк.
- ЧЕРНЕГА, П. М., 2004, Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 428 с.
- ФИНКЛЕР, Ю. М., 1944, Готов к санитарной обороне, Москва: Медгиз.
- ФИНКЛЕР, Ю. М., 1950, Деятельность Обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР, Москва: Исполнительный комитет Союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР.

References

- BARSUKOV, M. I., 1957, Ocherki istorii zdravookhraneniia SSSR (1917–1956) [Essays on the history of health care in the USSR (1917–1956)], Moskva: «Medytsyna». [In Russian].
- BARSUKOV, M. I., 1977, Zdravookhranenie v hody Velykoi Otechestvennoi voyny. 1941–1945. Sbornik dokumentov i materyalov [Health care during the Great Patriotic War. 1941–1945. Collection of documents and materials], Moskva: «Medytsyna». [In Russian].
- BOLDYREV, T. E., 1939, Hotov k sanitarnoi oborone SSSR: Posobie dlia sdachy norm na znachok «HSO SSSR» 2-y stepeni [Ready for the sanitary defense of the USSR: A guide for passing the norms for the badge «GSO USSR» 2 degree], Moskva: Medhyz. [In Russian].
- CHERNEHA, P. M., 2004, Vklad robitnykiv Ukrainy u zmitsnennia voenno-ekonomichnoi mohutnosti SRSR v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945) [The contribution of Ukrainian workers to strengthening the military and economic power of the USSR during the Second World War (1939–1945)]. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. [In Ukrainian].
- DARF, fond 9501, sprava 456, 220 arkushiv.
- Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (m. Moskva) (DARF), fond 9501, sprava 82, 43 arkushy.
- EMSHANOVA, E. V., 2018, Znaki otlichyia chlenov Krasnoho Kresta, meditsynskikh rabotnikov Narodnoho

- komysariata zdravookhraneniia SSSR i voiskovoho meditsynskoho personala RKKA v 1920–1940-e hody., Hertsenka: Viatskie zapysky: [nauchno-populiarnyi almanakh]. Vyp. 33. [Online]. Available from: http://herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number33&ELEMENT=gerzenka33_3_5
- FINKLER, Yu. M., 1944, Hotov k sanytarnoi oborone [Ready for sanitary defense], Moskva: Medhyz. [In Russian].
- FINKLER, Yu. M., 1950, Deiatelnost Obshchestv Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesiatsa SSSR [Activities of the Red Cross and Red Crescent Societies of the USSR], Moskva: Iсполnitelnyi komitet Soiuza obshchestv Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesiatsa SSSR. [In Russian].
- HOLOVKO, M. L., 2004, Suspilno-politychni orhanizatsii ta rukhy Ukrainy v period Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr. [Socio-political organizations and movements of Ukraine during the Second World War 1939–1945], Kyiv. [In Ukrainian].
- KUZMIN, M. K., 1970, Mediki – Heroi Sovetskogo Soiuzu [Physicians – Heroes of the Soviet Union]. Moskva: «Medytsyna». [In Russian].
- LVIVSKYI, I. I., 1936, Bud hotovy do sanitarnoi oborony. Posibnyk dlia pioneriv ta shkoliariv, shcho hotuiutsia skladyty normy na znachok BHSO [Be prepared for sanitary defense. A guide for pioneers and schoolchildren preparing to draw up standards for the BGSO badge], Kyiv: Na varti. [In Ukrainian].
- LYTOVCHENKO, T. A., 2004, Viiskovo-oboronna diialnist Ukrainskoho Tovarystva Chervonoho Khresta u 1930–1937-kh rr. XX storichchia [Military and defense activities of the Ukrainian Red Cross Society in the 1930s and 1937s of the 20th century]. Naukovi zapysky. Istorychni nauky. [Online]. Available from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/19005/1/Lytovchenko.pdf> [In Ukrainian].
- Medychna falerystyka. Nahorody, VHO «Kraina», 2021 [Medical faleristics. Highlights of the VGO «Land»] [Online]. Available from: <http://vgo-kraina.org/catalog/layer/medichna-faleristika-sim-cikavih-faktiv-1> [In Ukrainian].
- Nahradnye znaky SSSR, 2017, Vse o Vtoroi mirovoi. Ystorycheskyi, nauchno-obrazovatelnyi sait o Vtoroi myrovoy voine [Award signs of the USSR. All about the Second World War.] [Online]. Available from: <https://wwii.space/nahradnye-znaky-sssr/2/> [In Russian].
- NESVIACHENYI, H. P., 1927, Chervonyi Khrest molodi [Red Cross of youth]. Kharkiv: HU UOKK. [In Ukrainian].
- PATLAZHANOVA, N. N., 1991, Sovetskii Krasnyi Krest: k vozrozhdeniu npravstvennosti [The Soviet Red Cross: to the revival of morality], Moskva. [In Russian].
- SELESKERIDI, I. H., 1939, Hotov k sanytarnoi oborone SSSR: Posobyie dlia podgotovky norm HSO 1 stepeny [Ready for the sanitary defense of the USSR: A guide for the preparation of GSO standards of the 1st degree], Moskva. [In Russian].
- STRUSH, M., 1931, Molod i sanitarna oborona krainy [Youth and sanitary defense of the country], Kharkiv: Medvydav. [In Ukrainian].
- SVYSTOVYCH, S. M., 2007, Hromadskyi vymir sotsialistychnoho eksperymentu v Ukraini (20–30 rr. XX st.) [The social dimension of the socialist experiment in Ukraine (20–30s of the XX century)]. Kyiv: «Varta». [In Ukrainian].
- TsDAHO Ukrainy, fond 1, sprava 2351, 66 arkushiv.
- TsDAHO Ukrainy, fond 1, sprava 1357, 82 arkushi.
- TsDAHO Ukrainy, fond 1, sprava 1358, 17 arkushiv.
- TsDAVO Ukrainy, fond 4616, sprava 10, 66 arkushiv.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), fond 1., sprava 7106, 58 arkushy.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), fond 4616, sprava 1, 71 arkushy.
- Vse o Vtoroi myrovoy. Istorycheskyi, nauchno-obrazovatelnyi sait o Vtoroi myrovoy voine. Nahradnye znaky SSSR. [Award signs of the USSR. All about the Second World War. Historical, scientific and educational site about the Second World War.] [Online]. Available from: <https://wwii.space>

Нагрудні знаки Українського Товариства Червоного Хреста у 1930–1940 роках

У статті досліджено обставини формування військово-оборонного червонохресного руху в Україні та різновиди форм заохочення та відзнак товариства у 1930-1940-х рр. Історіографічний та джерелознавчий аналіз засвідчує, що наукова проблема дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження, а торкалася лише окремих її

аспектів. Також існує потужна джерельна база, основою якої є архівні документи, що надає можливість системного вивчення історії діяльності Червоного Хреста у 1930–1940 рр. Проте вони вимагають критичного ставлення, оскільки радянський бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував існуючу ситуацію відповідно до політичної моделі. Джерельна база, яка ґрунтується на документальних матеріалах українських та російських архівах, а також на численних документальних публікаціях, дозволяє комплексно висвітлити різнопланову роботу Червоного Хреста. Крім того, у даному дослідженні використовуються матеріали фондової колекції Національного музею історії України, яка має унікальну колекцію фалеристики. Завдяки зібраним значкам радянського Червоного Хреста можна вивчити історію діяльності товариства та простежити особливості даного періоду. Доведено, що тоталітарний режим жорстоко контролював всі аспекти життя громадськості. Мілітарна зорієнтованість Червоного Хреста в СРСР напередодні Другої світової війни було закономірним результатом внутрішніх та зовнішніх процесів. З метою заохочення та залучення більшої кількості людей до санітарно-оборонної роботи Виконком СТХ і ЧП запроваджував різні нагородні відзнаки. Проте вони не змогли покращити показники виконання мобілізаційних планів у 1930-х рр. Дана організація повністю залежала від волі партійних чиновників і розглядалася через призму партійно-державної ідеології. В складних умовах військового часу, коли армія і тил гостро відчували нестачу медичних кадрів, велику роль у залученні широких мас населення до санітарної роботи відігравало товариство Червоного Хреста.

Ключові слова – Червоний Хрест, військово-оборонна діяльність, мобілізаційний план, військові санітари, нагороди, донор крові.

Mariya Sribna, PhD of History, National Museum of the History of Ukraine.

Марія Срібна, кандидат історичних наук, Національний музей історії України.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1623-5114>

Received: 14.06.2021

Advance Access Published: October, 2021

ЕТНІЧНІ РОСІЯНИ НА СЛУЖБІ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ СС НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ (1941–1945 рр.)

Сергій Пивовар

ETHNIC RUSSIANS IN SERVICE IN THE MILITARY SS FORMATIONS OF NAZI GERMANY (1941–1945)

Serhii Pyvovar

The article examines an important, but little-studied in historical science, problem of cooperation of ethnic Russians with the Nazi military-political organization of the SS during the German-Soviet war of 1941–1945. The essence, content and forms of Russians cooperation with the military formations of the SS are analyzed, some facts are clarified, scattered information is summarized, the assessments of researchers on determining the number of Russian SS men are compared. As a result of the study, it was confirmed that ethnic Russians – former citizens of the USSR, as well as representatives of the Russian emigration, served in various military formations of the Nazi SS: Auxiliary service of the order police in the occupied territory of the USSR, the 29th and 30th «Russian» SS divisions, 28th, 33rd and 36th «foreign» SS divisions, 1st Russian national brigade of the SS («Druzhina»), SS volunteer regiment «Variag», 15th SS Cossack cavalry corps, «SS fighter unit» and others. Discrepancies in the historical literature on determining the exact number of ethnic Russians who served in the armed formations of the SS were revealed. At the same time, it was established that, according to rough estimates, their total number was at least 100–120 thousand. Coverage of the issue of ethnic Russian service in the armed formations of the Nazi SS during the German-Soviet war of 1941–1945 debunks the assertion of modern Russian historical propaganda that such military cooperation is characteristic primarily of Ukrainians, Baltics, and other nationalities. It is noted that each of the aspects considered in the article can be the subject of further detailed research. It is emphasized that these issues can be finally clarified only after the declassification of Soviet archival documents in the Russian Federation.

Keywords: ethnic Russians, SS troops, prisoners of war, collaborationism, German-Soviet war, Russian SS.

Одним з ключових наративів сучасної російської історичної пропаганди, підпорядкованій геополітичній стратегії Кремля, є твердження про те, що українські націоналісти – «фашисти», які в роки Другої світової війни тісно співпрацювали з нацистською Німеччиною, зокрема, служили у військах СС. Натомість цинічно замовчується або фальсифікується історія співробітництва росіян з різними структурами нацистських СС. За цих умов вітчизняні історики покликані спростовувати викривлення історичних фактів, розвінчувати антинаукові інтерпретації подій минулого, сприяючи зміцненню духовного суверенітету українців і незалежності Української Держави.

Метою статті є аналіз сутності, змісту та форм участі етнічних росіян у військових формуваннях нацистських СС у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Найбільший внесок у наукову розробку зазначеної проблеми зробили дослідники Д. Жуков й І. Ковтун, які видали низку праць, присвячених різним аспектам діяльності російських есеївців (Жуков і Ковтун, 2009, 2010, 2019 та ін.). З українських дослідників слід виділити наукові праці А. Боляновського (Боляновський 2012, 2013, 2014).

Однак, аналіз основних джерел дослідження і публікацій, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми, свідчить що вона потребує подальшого вивчення, з'ясування деяких аспектів, уточнення окремих фактів і систематизації розрізненої інформації щодо участі етнічних росіян у військових формуваннях нацистських СС.

Військово-поліційна організація СС (SS) була створена в 1925 р. як охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини – НСРПН (Schutzstaffeln der NSDAP). Процес формування військ СС почався з приходом до влади нацистів, лідери яких потребували спеціальної охорони. У 1933 р. у Берліні було створено «Загальні СС» (Allgemeine SS), а в інших містах Німеччини згодом виникли подібні воєнізовані загони СС, які одержали назву «політичних частин». На їх основі в 1934 р. було сформовано т. зв. частини посилення військ СС (SS-Verfügungstruppe, SS-VT), а в 1937 р. – спеціальні загони СС «Тотенкопф» (SS-Totenkopfverbände, SS-TV), призначені для охорони концтаборів. У 1939 р. в структурі СС було організовано елітні бойові формування – «Збройні СС» (Waffen-SS). У роки Другої світової війни у військах СС було створено 39 дивізій, через які, як стверджує К. Бішоп, «пройшло в цілому близько 1 мільйона осіб, що належали до 15 національностей» (Бішоп 2009, с. 6). Етнічні росіяни, переважно – колишні громадяни СРСР, а також представники російської еміграції, були однією з таких національностей.

У період німецько-радянської війни на окупованих територіях СРСР державна поліція безпеки – Сіпо (Sicherheitspolizei – SiPo) і служба безпеки СД (Sicherheitsdienst – SD) об'єднувались у спеціальні каральні загони військового типу – айнзатцгрупи (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD), які складалися з айнзатцкоманд (Einsatzkommando) або зондеркоманд (Sonderkommando). Їхнє завдання полягало в тому, «щоб гарантувати «політичну безпеку» в зоні бойових дій та в зоні тилу» (Косик 1996, с. 110). У листопаді 1941 р. охоронні та поліцейські частини, сформовані з добровольців і військовополонених на окупованій території були об'єднані у Допоміжну службу поліції порядку (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) (Генерал Власов 2015, с. 813). Всі вищезазначені організації перебували під загальним контролем Головного управління імперської безпеки – РЗГА (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) і підпорядковувалися райхсфюреру СС Г. Гіммлеру, а в районах бойових дій – оперативному воєнному командуванню. Командувачами всіма загонами СС і підрозділами поліції порядку, а також місцевою поліцією безпеки і СД, керували вищі фюрери СС і поліції (Höhere SS und Polizeiführer). За цих умов виникли особливі підрозділи – шутцманшафти (Schutzmannschaft). Вони формувалися з місцевого населення і військовополонених і діяли під німецьким командуванням, згодом – безпосередньо у складі СС. Для російських і білоруських підрозділів встановили нумерацію від 51 до 100. Проте, значна кількість етнічних росіян за сприяння німецького командування видавала себе за українців чи білорусів, завдяки чому служила і в райхскомісаріатах «Остланд» (нумерація від 1 до 50) і «Україна» (101–200). Крім того, у Прибалтиці етнічні росіяни масово вступали на службу в т. зв. латгальські батальйони. З осіб російського походження були створені 314-й і 315-й батальйони. Загалом, як стверджують Д. Жуков й І. Ковтун, «десятки тисяч росіян вступили у допоміжну поліцію, у різні формування поліції безпеки і СД» (Жуков і Ковтун 2009, с. 195, 196, 197, 238).

За оцінками дослідників, всі німецькі спецслужби для боротьби з СРСР щорічно готували бл. 10 тис. агентів і диверсантів (Сергеев 1991, с. 227). Проте найефективнішою у цьому напрямі була діяльність спеціального розвідувально-диверсійного органу «Цеппелін» (Unternehmen Zerpelin), створеного у структурі VI управління (SD-Ausland – зовнішня розвідка) РЗГА на початку 1942 р. (Гетьманчук 2018, р. 11). Начальник VI управління В. Шелленберг свідчив, що головна мета «Цеппеліна» полягала в «десантуванні в глибокий тил Рад військових підрозділів, набраних з російських військовополонених», а також «у тому, щоб протистояти ефективності партизанської війни». Цих вояків «організували у так звані бойові «дружини» і ставили їм в обов'язок надавати допомогу в підтриманні порядку в тилу й, у випадку необхідності, вступати у боротьбу з партизанами» (Шелленберг 1991, с. 121, 126).

У травні 1942 р. з-поміж радянських військовополонених табору в м. Сувалки почалось формування першого загону «Дружина», який очолив колишній підполковник Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) В. Гіль. Після успішних боїв з польськими партизанами бл. 500 вояків «Дружини» були передислоковані під м. Смоленськ (Дробязко 1999, с. 34). У грудні 1942 р. у таборі СС «Гайлов» поблизу м. Любліна сформували «Дружину II» чисельністю бл. 300 осіб під командуванням колишнього капітана РСЧА А. Блажевича. У березні 1943 р. обидва заго-ни, а також «Особливий російський батальйон СС», сформований у м. Бреслау, і диверсійний загін з розвідувальної школи у м. Волау об'єднали в 1-й Російський національний полк СС (1. Russisches Nationale SS-Regiment). У квітні 1943 р. його переформували в 1-у Російську національну бригаду СС («Дружина»). Російська бригада підпорядковувалася СД, а загони очолювали штандартенфюрери СС В. Гіль і А. Блажевич. Після додаткової мобілізації місцевого населення чисельність новоутвореного з'єднання влітку 1943 р. сягнула 3 тис. вояків, а

за іншими оцінками, 8 і навіть 12 тис. 20% з них були колишніми військовополоненими, а 80% – поліцейські та мобілізоване місцеве населення. 80% особового складу бригади становили етнічні росіяни (Дробязко та ін. 2011, с. 475; Кіпіані 2011).

Хоча головним завданням бригади СС «Дружина» була боротьба з радянськими партизанами 16 серпня 1943 р. 2,2 тис. російських есесівців перейшли на бік своїх противників. З колишніх російських есесівців сформували 1-у Антифашистську партизанську бригаду. Зазнавши значних втрат у боях з частинами СС та поліції, навесні 1944 р. бригада припинила своє існування (Жуков 2014).

Ще одне колабораціоністське російське військове з'єднання було сформовано в 1942 р. під керівництвом гаупштурмфюрера М. Семенова. Йдеться про формування, яке згодом отримало назву Добровольчий полк СС «Варяг» (Freiwilligen SS-Sonderregiment «Waräger»). Спочатку його основу складали російські емігранти, згодом він поповнювався радянськими військовополоненими. Наприкінці 1944 р. чисельність полку становила 2,5 тис. вояків. Російські есесівці полку «Варяг» брали участь у бойових діях проти югославських партизан, а М. Семенов отримав звання штандартенфюрера СС і був нагороджений Залізними хрестами I і II ступеня (Жуков і Ковтун 2009, с. 135, 136).

1 серпня 1944 р. на основі розформованих шутцманшафтів у тилу групи армій «Центр» було створено бригаду допоміжної поліції порядку «Зіглінг» (Schutzmannschaft-Brigade Siegling), яку очолив оберштурмбанфюрер Г. Зіглінг. Б. Соколов наголошує, що особовий склад становили «в основному – колишні полонені російської національності» (Соколов 2000, с. 319). Бригада Зіглінга складалася з 4-х полків, розміщених на території Східної Пруссії. Спочатку це з'єднання допомагало вермахту стримувати наступ РСЧА, а в серпні 1944 р. було передислоковано до Європи для боротьби з французькими партизанами. 18 серпня бригаду переформували на 30-ту гренадерську дивізію СС (російську № 2) (30. Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr. 2)). 24 жовтня дивізію знову реорганізували, у результаті чого було створено 3 російські полки СС: 75-й (4-й російський) – Waffen-Grenadier-Regiment der SS Nr. 75 (russische Nr. 4); 76-й (5-й російський) – Waffen-Grenadier-Regiment der SS Nr. 76 (russische Nr. 5); 77-й (6-й російський) – Waffen-Grenadier-Regiment der SS Nr. 77 (russische Nr. 6) і ще кілька російських підрозділів (Романько 2008, с. 312).

Одним з найвідоміших російських колабораціоністських збройних формувань була 29-а дивізія СС, відома також як Російська визвольна народна армія (РВНА) чи «бригада Камінського». Спочатку це збройне формування являло собою збройні сили т. зв. Локотської республіки (див. докладніше: Пивовар 2021, с. 557–566). Після успішних бойових дій проти партизан улітку 1944 р. РВНА була включена до складу військ СС як Штурмова бригада СС «РВНА». Російські офіцери одержали відповідні звання СС, а їхній командир Б. Камінський став ваффен-бригаденфюрером і генералом військ СС. 1 серпня за наказом Головного оперативного управління СС (SS-Führungshauptamt – SS-FHA) бригаду було переформовано в 29-у ваффен-гренадерську дивізію СС «РВНА» (29. Waffen-Grenadier-Division der SS «RONA» (Russische Nr. 1)). Проте, запланованій реорганізації РВНА в повноцінну есесівську дивізію стало на перешкоді Варшавське повстання, на придушення якого німецьке командування направило новоявлених російських есесівців. Зведенням чисельністю бл. 1,7 тис. вояків командував оберштурмбанфюрер СС І. Фролов. У ході боїв з польськими повстанцями росіяни втратили майже 500 осіб убитими, пораненими і такими, що пропали безвісти (Русские эсэсовцы в боях за Варшаву 2012).

Через кілька тижнів після зникнення 19 серпня за остаточно нез'ясованих обставин російських командирів бригаденфюрера Б. Камінського та начальника штабу оберштурмбанфюрера І. Шавикіна (див. докладніше: Глаубе 2007, с. 31; Пивовар 2021, с. 563–564) 29-у дивізію СС було визнано такою, що підлягає розформуванню (Дробязко 1999, с. 32). На початку листопада 1944 р. більшу частину її особового складу передали в розпорядження Російської визвольної армії (Хоффманн 1990, с. 49).

Етнічні росіяни воювали і в складі інших, офіційно неросійських формуваннях, зокрема в 36-й дивізії СС. Створений ще в липні 1940 р. як спеціальна команда на чолі з О. Дірлевангером (SS-Sonderkommando «Dirlewanger»), цей підрозділ був підпорядкований СС і перейменований на батальйон СС (SS-Sonderbataillon «Dirlewanger»), а у вересні 1943 р. – на полк СС (SS-Sonderregiment «Dirlewanger»). У роки німецько-радянської війни каральний підрозділ СС поповнювався т. зв. «східними добровольцями», у т. ч. колишніми радянськими військовополоненими (Рейтлінгер 2011, с. 467). З'єднання О. Дірлевангера брало участь в антипартизанських операціях на території Білорусії, придушенні Варшавського і Словацького

повстань. У жовтні 1944 р. німецьке командування передало у розпорядження оберфюрера СС О. Дірлевангера 2 полки розформованої російської 29-ї дивізії СС. 19 грудня це з'єднання переформували в Штурмову бригаду СС, а 14 лютого 1945 р. – у дивізію, яка стала 36-ю гренадерською дивізією Ваффен СС (36. Waffen-Grenadier-Division der SS). Подальше поповнення особового складу дивізії відбувалося за рахунок військовополонених, у т. ч. етнічних росіян. К. Бішоп підтверджує, що 36-а дивізія «мала в своїх лавах багато росіян, деякі з яких дезертирували з Червоної армії разом зі своїми танками» (Бішоп, с. 182).

Етнічні росіяни воювали також у складі 32-ї гренадерської дивізії військ СС «30 січня» (32. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division «30. Januar»), сформованій у січні 1945 р. У лютому 1945 р. це з'єднання увійшло до складу V армійського корпусу СС IX армії групи армій «Вісла» і в березні було направлено проти наступаючих радянських військ на Одері. Уцілілі залишки з'єднання 5 травня 1945 р. здались у полон західним союзникам (Жуков і Ковтун 2009, с. 235).

Ще одним джерелом поповнення військових формувань СС було російське козацтво. У квітні 1943 р. німецьке командування сформувало 1-у козацьку кавалерійську дивізію під командуванням генерала Г. фон Панвіца. У листопаді 1943 р. до її складу входило 18555 вояків, з яких 14506 були козаками (Окорочов 1997, с. 225). Враховуючи бойову здатність козацької дивізії, навесні 1944 р. командування СС створило Головне управління козацьких військ – ГУКВ (Hauptverwaltung der Kosakenheere), яке очолив російський генерал П. Краснов. У березні ГУКВ підпорядкували Головному управлінню СС (SS-Hauptamt – SS-HA). У вересні в Берліні ухвалили рішення про переформування дивізії в 1-у козацьку кавалерійську дивізію військ СС. З метою об'єднання всіх російських козаків у Головному штабі СС було створено Резерв козацьких військ, який очолив російський генерал А. Шкуро. 4 листопада 1-а Козацька дивізія перейшла у підпорядкування Головного штабу військ СС (Генерал Власов 2015, с. 792). Зрештою, 25 лютого 1945 р. це формування було перетворено на 15-й Козацький кавалерійський корпус військ СС (15. SS-Kosaken Kavallerie Korps). Чисельність з'єднання на той час становила 25 тис. осіб. Російські козаки воювали на боці нацистської Німеччини до її капітуляції і були передані британцями офіційним представникам СРСР, які кваліфікували козацький корпус як «спеціальні партизанські частини німецьких СС» (Рейтлінгер 2011, с. 495).

Певна кількість етнічних росіян воювала під керівництвом гауптштурмфюрера СС О. Скорцені. Так, росіяни служили у створеному влітку 1944 р. «Винищувальному з'єднанні військ СС» (Waffen SS Jagdverband) – спеціальному органі для здійснення розвідувальних, диверсійних і терористичних операцій. Наприкінці 1944 р. було сформовано «Винищувальну команду Схід» (Jagdverbend Ost) і «Винищувальну команду Північ» (Jagdverbend Nord), яким відводилась особлива роль у здійсненні підривної роботи проти СРСР. Російські есесівці входили також до складу ще двох груп, очолюваних російськими офіцерами. Згодом всі російські підрозділи об'єднали в Загальноросійську групу (Russland im gesand) під командуванням штурмбанфюрера СС Х. Еберхарда (Смерш 2005, с. 134).

У науковій літературі існують чималі розбіжності щодо встановлення чисельності етнічних росіян, які служили в збройних формуваннях СС. Характерно, що всі дослідники оперують фіксованими даними чисельності вояків СС, не враховуючи факт постійного поповнення військових підрозділів через втрати в боях. Так, В. Похльобкін стверджує, що у військах СС служили понад 150 тис. колишніх радянських військовослужбовців (Похльобкін 1997, с. 132), однак не враховує добровольців з цивільного населення і тих, хто перебував у інших підрозділах СС. М. Гетьманчук також вважає, що безпосередньо у військах СС служило не менше 150 тис. радянських громадян. Водночас, він визнає, що слід окремо враховувати осіб, які «хоч і входили до складу військ СС, але знаходилися у підпорядкуванні РЗГА» (Гетьманчук 2018, с. 30). На відміну від згаданих дослідників, історик А. Боляновський здійснив спробу визначити етнічну приналежність тих осіб, які співробітничали з СС. Вважаючи, що «через різні збройні формування ЗС Третього Райху пройшло щонайменше півмільйона росіян», він вказує, що у військах СС служили 27 тис. етнічних росіян. Водночас автор уточнює, що має на увазі лише дві російські бригади, полк «Варяг», дві російські дивізії і допоміжний персонал в інших з'єднаннях Ваффен-СС. Однак, визнаючи, що «80 000 росіян служили в козацьких формуваннях або як козаки «допоміжними добровольцями» на німецькій службі, автор не зараховує їх до складу формувань СС (Боляновський 2012, с. 84, 85). Очевидно, найближчими до з'ясування істини у цьому питанні є І. Ковтун і Д. Жуков. Вони визначають «приблизну кількість росіян, які співробітничали з СС», у 100–120 тис. осіб. Водночас дослідники уточнюють, що ця цифра «не може бути абсолютно точною, оскільки в деяких випадках росіяни записувались на службу як українці, білоруси, козаки, інгерманландці і т. д.» (Жуков і Ковтун 2009, с. 238–239).

На той факт, що етнічні росіяни видавали себе за представників інших слов'янських національностей звертають увагу й інші автори: український військовий діяч П. Шандрук (Шандрук 1994, с. 66), німецький офіцер В. Стрік-Стрікфельдт (Strik-Strikfeldt 1970, р. 123) та ін. Це підтверджує А. Боляновський, вказуючи, що деякі військовополонені росіяни видавали себе за білорусів або українців, і, відповідно, входили до складу білоруських чи українських військових формувань. Тому «вказати точну кількість російських бійців Вермахту, Ваффен-СС та інших родів військ Німеччини доволі складно» (Боляновський 2012, с. 81, 86).

Слід підкреслити, що етнічні росіяни не лише служили в складі різних військових формувань СС, але й співробітничали з іншими структурами СС (див. докладніше: Пивовар 2021).

Загалом, не претендуючи на остаточне розкриття зазначеної теми, зазначимо, що кожен з розглянутих аспектів може бути предметом подальшого ґрунтовного дослідження, з'ясування й уточнення окремих фактів, зокрема, питання співробітництва з СС етнічних росіян-емігрантів тощо.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження доведено, що в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. етнічні росіяни – емігранти і колишні громадяни СРСР – служили у різних збройних формуваннях нацистських СС: Допоміжній службі поліції порядку, 29-й і 30-й «російських» дивізіях СС, 28-й, 33-й 36-й «іноземних» дивізіях СС, 1-й Російській національній бригаді СС («Дружина»), добровольчому полку СС «Варяг», 15-у Козацькому кавалерійському корпусі військ СС, «Винищувальному з'єднанні військ СС» та ін. Виявлено розбіжності в історичній літературі щодо визначення чисельності етнічних росіян, які служили в збройних формуваннях СС. Хоча точна кількість росіян-есесівців не встановлена, попередні розрахунки свідчать, що їх загальна чисельність, тобто в усіх структурах СС, становила мінімум 100–120 тис. осіб.

Список використаних джерел і літератури

- БИШОП, К., 2009, Дивизии Ваффен-СС 1939–1945: Справочник-определитель техники. Москва: Эксмо.
- БОЛЯНОВСЬКИЙ, А., 2013, Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Вид-во львівської політехніки.
- БОЛЯНОВСЬКИЙ, А., 2014, Росіяни як «радянські військові колабораціоністи» у 1941–1945 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/09/10/144608/>
- БОЛЯНОВСЬКИЙ, А., 2012, Українці, росіяни й поляки у Збройних силах Німеччини у 1939–1945 роках: порівняльний аналіз, Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, Вип. 5. Львів.
- ГЕНЕРАЛ ВЛАСОВ: история предательства, 2015, В 2 т.: В 3 кн. Т. 1: Нацистский проект «Aktion Wlassow». Москва: Политическая энциклопедия.
- ГЕТЬМАНЧУК, М., 2018, Іноземні громадяни у військових формуваннях СС нацистської Німеччини (1939–1945 рр.), Historical and Cultural Studies. Lviv: Lviv Politechnic Publishing House, Vol. 5, No. 1, 23–34.
- ГЛАУБЕ, Г., 2007, Загадочная смерть бригадефюрера Каминского, Эхо войны, № 1.
- ДРОБЯЗКО, С. И., 1999, Вторая мировая война 1939–1945. Русская освободительная армия. Москва: «Фирма «Издательство АСТ»».
- ДРОБЯЗКО, С. И., РОМАНЬКО, О. В., СЕМЁНОВ, К. К., 2011, Иностранные формирования Третьего рейха. Иностранцы на службе нацизма: история европейского коллаборационизма. Москва: АСТ; Астрель; Харвест.
- ЖУКОВ, Д. А., КОВТУН, И. И., 2019, Дважды предавшие. Бригада СС «Дружина». Москва: Вече.
- ЖУКОВ, Д. А., КОВТУН, И. И., 2010, Русские эсэсовцы. Москва: Вече.
- ЖУКОВ, Д., КОВТУН, И., 2009, Русские эсэсовцы в бою. Солдаты или каратели? Москва: Яуза-пресс.
- ЖУКОВ, Д., 2014, ПеSSни партизан, Совершенно секретно, 2 июля.
- КІПІАНИ, В., 2011, 1-я Русская бригада СС «Дружина». Як російські наці стали антифашистами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/05/31/41194/> (дата звернення: 02.09.2021).
- КОСИК, В., 1996, Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів: НТШ імені Т. Шевченка.
- ОКОРОКОВ, В. А., 1997, Казаки и русское освободительное движение, В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции. Москва: ИАИ РГГУ.

- ПІВОВАР, С. Ф., 2021, Російська визвольна народна армія у німецько-радянській війні. World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada, 557–566. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sci-conf.com.ua/vi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-world-science-problems-prospects-and-innovations-23-25-fevralya-2021-goda-toronto-kanada-arhiv/>
- ПІВОВАР, С., 2021, Російські есесівці у німецько-радянській війні 1941–1945 років, Rethinking of history: conflict of facts and hypotheses. Proceedings of the International Scientific Conference. Collection of Scientific Articles. European Scientific e-Journal, 7 (13). Hlučín: «Anisiia Tomanek» OSVČ. DOI: 10.47451/his2021-06-001
- ПОХЛЁБКИН, В. В., 1997, Великая война и несостоявшийся мир. 1941–1945–1994: Военный и внешне-политический справочник, Можайск: Арт-Бизнес-Центр.
- РЕЙТЛИНГЕР, Дж., 2011, Цена предательства. Сотрудничество с врагом на оккупированных территориях СССР. 1941–1945. Москва: ЗАО Центрполиграф.
- РОМАНЬКО, О., 2008, 30-я Гренадерская дивизия войск СС (к истории иностранных формирований в составе германских вооружённых сил), Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. Вип. 11.
- РУССКИЕ ЭСЭСОВЦЫ В БОЯХ ЗА ВАРШАВУ: к годовщине августовских событий 1944 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://foto-history.livejournal.com/2516471.html>
- СЕРГЕЕВ, Ф., 1991, Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. Москва: Политиздат.
- СМЕРШ: исторические очерки и архивные документы, 2005. Москва: ОАО «Моск. учебники и картоли-тография».
- СОКОЛОВ, Б. В., 2000, Тайны Второй мировой. Москва: Вече.
- STRIK-STRIKFELDT, W., 1970, Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941–1945. New York.
- ХОФМАНН, Й., 1990, История власовской армии. Париж: YMCA-PRESS.
- ШАНДРУК, П., 1994, Правда про 1-шу Українську дивізію і Українську Національну Армію, Українська дивізія «Галичина», Історико-публіцистичний збірник. Київ; Торонто, 62–75.
- ШЕЛЛЕНБЕРГ, В., 1991, Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и диверсий службы безопасности СД. Киев: «Доверие».

References

- BISHOP, K., 2009, Divizii Vaffen-SS 1939–1945: Spravochnik-opredelitel tekhniki [Waffen-SS divisions 1939–1945: Reference guide to equipment]. Moskva: Eksmo. [In Russian].
- BOLIANOVSKIY, A., 2013, Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945 rr.) [Foreign military formations in the German Armed Forces (1939–1945)]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki. [In Ukrainian].
- BOLIANOVSKIY, A., 2014, Rosiiany yak «radianski viiskovi kolaboratsionisty» u 1941–1945 rr. [Russians as «Soviet military collaborators» in 1941–1945]. [Online]. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/09/10/144608/>. [In Ukrainian].
- BOLIANOVSKIY, A., 2012, Ukraintsi, rosiiany i poliaky u Zbroinykh sylakh Nimechchyny u 1939–1945 rokakh: porivnialnyi analiz. Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist, Vyp. 5 [Ukrainians, russians, and poles in the German armed forces in 1939–1945: a comparative analysis, Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness Ukrainians, Russians, and Poles in the German Armed Forces in 1939–1945: A Comparative Analysis, Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness, Issue 5]. Lviv. [In Ukrainian].
- DROBIAZKO, S. Y., 1999, Vtoraia mirovaia voina 1939–1945. Russkaia osvoboditelnaia armiia [World War II 1939–1945. Russian Liberation Army]. Moskva: «Firma «Izdatelstvo AST»». [In Russian].
- DROBIAZKO, S. Y., ROMANKO, O. V., SEMIONOV, K. K., 2011, Inostrannye formirovaniia Tretego reikha. Inostrantsy na sluzhbe natsizma: istoriia evropeiskoho kollaboratsionizma [Foreign formations of the Third Reich. Foreigners in the Service of Nazism: A History of European Collaboration]. Moskva: AST; Astrel; Harvest. Moskva: AST; Astrel; Harvest. [In Russian].
- GENERAL VLASOV: istoriia predatelstva, 2015, V 2 t.: V 3 kn. T. 1: Natsistskii proekt «Aktion Wlassow» [General Vlasov: the story of betrayal. In 2 volumes: In 3 books. Vol. 1: Nazi project «Aktion Wlassow»]. Moskva: Politicheskaya entsiklopediia. [In Russian].

- GLAUBE, G., 2007, Zagadochnaia smert brigadefyurera Kaminskoho, Ekho voiny, № 1 [The mysterious death of Brigadeführer Kaminsky. Echo of War, no. 1]. [In Russian].
- HETMANCHUK, M., 2018, Inozemni hromadiany u viiskovykh formuvanniakh SS natsystskoi Nimechchyny (1939–1945 rr.) [Foreign citizens in the military formations of the SS of Nazi Germany (1939–1945)] Historical and Cultural Studies. Lviv: Lviv Politechnic Publishing House, Vol. 5, No. 1, 23–34. [In Ukrainian].
- HOFFMANN, Y., 1990, Istoriia vlasovskoi armii [History of the Vlasov army]. Parizh: YMCA-PRESS. [In Russian].
- KIPIANI, V., 2011, 1-ya Russkaia brigada SS «Druzhina». Yak rosiiski natsi staly antyfasystamy [1st Russian SS Brigade «Druzhina». How the Russian nations became anti-fascists]. [Online]. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/05/31/41194/>. [In Russian].
- KOSYK, V., 1996, Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh–Niu-York–Lviv: NTSh imeni T. Shevchenka. [In Ukrainian].
- OKOROKOV, V. A., 1997, Kazaki i russkoe osvoboditelnoe dvizhenie, V poiskah istyny. Puti i sudbyi vtoroy emigratsii [Cossacks and the Russian Liberation Movement, In Search of Truth. Ways and destinies of the second emigration]. Moskva: IAI RGGU. [In Russian].
- POKHLIOBKIN, V. V., 1997, Velikaia voina i nesostoiavshiisia mir. 1941–1945–1994: Voennyi i vneshnepoliticheskii spravochnik [Great war and failed peace. 1941–1945–1994: Military and Foreign Policy Handbook]. Mozhaysk: Art-Biznes-Tsentr. [In Russian].
- PYVOVAR, S. F., 2021, Rosiiska vyzvolna narodna armiia u nimetsko-radianskii viini [Russian people's liberation army in the German-Soviet war]. World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada, 557–566. [Online]. Available from: <https://sci-conf.com.ua/vi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-world-science-problems-prospects-and-innovations-23-25-fevralya-2021-goda-toronto-kanada-arhiv/>. In Ukrainian].
- PYVOVAR, S., 2021, Rosiiski esesivtsi u nimetsko-radianskii viini 1941–1945 rokiv [Russian SS in the German-Soviet war of 1941–1945]. Rethinking of history: conflict of facts and hypotheses. Proceedings of the International Scientific Conference. Collection of Scientific Articles. European Scientific e-Journal, 7 (13). Hlučín: «Anisiia Tomanek» OSVČ. DOI: 10.47451/his2021-06-001. In Ukrainian].
- REYTLINGER, Dzh., 2011, Tsena predatelstva. Sotrudnichestvo s vragom na okkupirovannykh territoriakh SSSR. 1941–1945 [The price of betrayal. Cooperation with the enemy in the occupied territories of the USSR. 1941–1945]. Moskva: ZAO Tsentrpoligraf. [In Russian].
- ROMANKO, O., 2008, 30-ya Grenaderskaya diviziia voisk SS (k istorii inostrannykh formirovanii v sostave germanskikh vooruzhonnykh sil), Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st. Vyp. 11 [30th SS Grenadier Division (on the history of foreign formations as part of the German armed forces), Pages of military history of Ukraine: Collection of scientific articles. Output. 11]. [In Russian].
- RUSSKIE ESESOVTSY V BOIAKH ZA VARSHAVU: k godovshchine avgustovskikh sobytii 1944 g. [Russian SS men in the battle for Warsaw: on the anniversary of the August events of 1944]. [Online]. Available from: <https://foto-history.livejournal.com/2516471.html>. In Ukrainian].
- SERGEEV, F., 1991, Tainye operatsii natsistskoi razvedki, 1933–1945 [Covert operations of Nazi intelligence, 1933–1945]. Moskva: Politizdat. [In Russian].
- SHANDRUK, P., 1994, Pravda pro 1-shu Ukrainsku dyviziui i Ukrainsku Natsionalnu Armiiu, Ukrainska dyviziia «Halychyna», Istoryko-publitsystychnyi zbirnyk [The truth about the 1st Ukrainian Division and the Ukrainian National Army, the Ukrainian Division «Halychyna», Historical and journalistic collection]. Kyiv; Toronto, 62–75. [In Ukrainian].
- SHELLENBERG, V., 1991, Sekretnaia sluzhba Hitlera: Memuary nachalnika upravleniia shpionazha i diversii sluzhby bezopasnosti SD [Hitler's Secret Service: Memoirs of the Chief of the Department of Espionage and Sabotage of the SD Security Service]. Kiev: «Doverie». [In Russian].
- SMERSH: istoricheskie ocherki i arkhivnye dokumenty, 2005 [SMERSH: historical sketches and archival documents]. Moskva: OAO «Mosk. uchebniki i kartolitografiya» [In Russian].
- SOKOLOV, B. V., 2000, Tainy Vtoroi mirovoi [Secrets of World War II]. Moskva: Veche. [In Russian].
- STRIK-STRIKFELDT, W., 1970, Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941–1945. New York.
- ZHUKOV, D. A., KOVTUN, Y. Y., 2019, Dvazhdy predavshye. Brigada SS «Druzhina» [Twice betrayed. SS Brigade «Druzhina»]. Moskva: Veche. [In Russian].
- ZHUKOV, D. A., KOVTUN, Y. Y., 2010, Russkie esesovtsy [Russian SS men]. Moskva: Veche. [In Russian].

ZHUKOV, D., KOVTUN, I., 2009, Russkie esesovtsy v boiu. Soldaty ili karateli? [Russian SS men in battle. Soldiers or punishers?]. Moskva: Yauza-press. [In Russian].

ZHUKOV, D., 2014, PeSSni partizan [Partisan songs]. Sovershenno sekretno, 2 iulia. [In Russian].

Етнічні росіяни на службі у військових формуваннях СС нацистської Німеччини (1941–1945)

У статті досліджується важлива, але маловивчена в історичній науці проблема співпраці етнічних росіян з нацистською військово-політичною організацією СС у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Аналізується сутність, зміст і форми співробітництва росіян з військовими формуваннями СС, уточнюються деякі факти, узагальнюється розрізнена інформація, порівнюються оцінки дослідників щодо визначення чисельності російських есесівців. У результаті проведеного дослідження підтверджено, що етнічні росіяни – колишні громадяни СРСР, а також представники російської еміграції, служили у різних військових формуваннях нацистських СС: Допоміжній службі поліції порядку на окупованій території СРСР, 29-й і 30-й «російських» дивізіях СС, 28-й, 33-й і 36-й «іноземних» дивізіях СС, 1-й Російській національній бригаді СС («Дружина»), добровольчому полку СС «Варяг», 15-у Козацькому кавалерійському корпусі військ СС, «Винищувальному з'єднанні військ СС» та ін. Виявлено розбіжності в історичній літературі щодо визначення точної чисельності етнічних росіян, які служили в збройних формуваннях СС. Водночас встановлено, що за приблизними розрахунками їх загальна кількість становила мінімум 100–120 тис. Висвітлення питання служби етнічних росіян у збройних формуваннях нацистських СС у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. розвінчує твердження сучасної російської історичної пропаганди про те, що подібне військове співробітництво характерно передусім для українців, прибалтів та інших національностей. Зазначається, що кожен з розглянутих у статті аспектів може бути предметом подальшого ґрунтовного дослідження. Наголошується, що ці питання можуть бути остаточно з'ясовані тільки після розсекречення радянських архівних документів у Російській Федерації.

Ключові слова: етнічні росіяни, війська СС, військовополонені, колабораціонізм, німецько-радянська війна, російські есесівці.

Serhii Pyvovar, Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Сергій Пивовар, кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: 0000-0002-3778-924X

Received: 14.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КРИМУ У 1941–1943 РОКАХ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ КРОКІВ

Олександр Пони́паліак

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN CRIMEA IN 1941–1943: FROM IDEOLOGICAL JUSTIFICATION TO PRACTICAL STEPS

Oleksandr Ponypaliak

The article examines the Crimean aspect of the Ukrainian liberation movement. The program and ideological documents of the Organization of Ukrainian Nationalists regarding their vision of the role and place of Crimea in the geopolitical strategies of the future independent Ukrainian state are analyzed. The second part of the article is devoted to the deployment of Ukrainian nationalist structures on the Crimean peninsula, the peculiarities of their work under German occupation and relations with certain national groups, including the Crimean Tatars.

Even in the interwar period, the ideologues of Ukrainian nationalists developed geostrategic concepts in which Crimea occupied a key place, as a certain outpost of the Black Sea region, which under no circumstances can be inferior. Accordingly, these documents proved the ideas of historical and physical-geographical unity of mainland Ukraine with the Crimea from the times of Kievan Rus, the Cossacks and modern history. In the future vision, Ukrainian nationalists viewed Crimea as the main base of the Ukrainian navy and Ukrainian merchant navy. The issue of the Navy and Crimean ports occupies a special place in these documents.

Ukrainian nationalists were able to begin to implement their plans and implement their own ideas during the German-Soviet war. As early as the beginning of July 1941, the first OUN marching groups moved to the central Ukrainian lands, from where they planned to seize all ethnic Ukrainian lands, creating their own bodies of power and administration, and Crimea was one of their key destinations. Respectively, the OUN (B) and the OUN (M) created special «Crimean» marching groups, which were to move directly to the peninsula. In November 1941, the first OUN groups managed to enter the territory of the Crimea. At that time there was a split in relations between the German occupation regime and Ukrainian nationalists, German repressions against members and supporters of the OUN began in the summer of 1941, so marching groups to the Crimea were under threat of exposure and physical destruction.

Simferopol became the center of OUN activity in Crimea. Separate OUN structures were also established in Dzhankoi, Yalta, and other cities on the peninsula. Under persecution by the Gestapo and the SD, Ukrainian nationalists were still able to gain a foothold in the Crimea and begin systematic organizational work, which consisted of established networks of sympathizers and agents, volunteer and cultural structures.

This article will be of interest to those who are interested in the activities of the Ukrainian liberation movement, OUN groups and the history of Crimea during the German occupation.

Keywords: Crimea, OUN, marching groups, german occupation, World War II.

Український визвольний рух середини ХХ ст. став масштабним явищем вітчизняної історії і поширив свій вплив на більшість українських земель, зокрема і на Крим. Специфіка і розгорнутість діяльності ОУН актуалізує вивчення даної теми як у загальному, так і у регіональному вимірах, особливо коли йдеться про анексовані території України.

Джерельна база дослідження представлена документами українського визвольного руху та спогадами учасників похідних груп, зокрема Є. Стахів, З.Матли, Я. Савка, І. Янчишина (І. Моряк). У вивченні ідеологічних та стратегічних аспектів діяльності ОУН важливе місце займає

«Воєнна доктрина українських націоналістів» М. Колодзінського – один із небагатьох теоретиків українського руху, якому вдалося комплексно подати бачення геополітичної безпеки України і Крим у цій праці займає одне з ключових місць.

У історіографії вивченням даної теми займалася низка дослідників. Однією із перших праць, де висвітлено ідеологічне обґрунтування та діяльність українських підпільників у Криму є книга Л. Шанковського «Похідні групи ОУН. 1955 р.», де цьому питанню присвячений окремий розділ. Також дану тему досліджували вже у наш час В. Проценко, Я. Антонюк, А. Іванець, С. Лашенко, Д. Омельчук, Н. Шевцова, Я. Антонюк, С. Громенко та ін.

Метою статті є аналіз ідеологічного обґрунтування та розгляд боротьби Організації українських націоналістів за включення Кримського півострова до складу майбутньої Української Самостійної Соборної Держави.

У середині тридцятих років минулого століття теоретик українського націоналістичного підпілля Михайло Колодзінський сформулював воєнну доктрину Організації українських націоналістів. У ній він зазначив, що контроль за Чорним морем є одним із фундаментальних факторів військово-політичної безпеки й економічного добробуту майбутньої незалежної України. Ключова роль у контролі за чорноморськими портами і всім Північним Причорномор'ям відводилась Кримському півострову. Відповідно, український ідеолог підсумовував: «Справа моря і Криму мають бути у нас предметом найбільш чуйної пропаганди серед українського народу. Наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море хто буде оспорювати наше право на Крим... Самостійна Україна має всі дані стати одною з найбільших морських потуг, коли ціле північне побережжя Чорного моря і Криму буде в наших руках» (Колодзінський 2019, с. 79 – 80).

Обґрунтовуючи право України на Крим не лише з ідеологічного, але й з історичного боку, М. Колодзінський розглядає низку варіантів розвитку подій включно із втратою Кримського півострова у результаті протистояння України з Росією ще майже за 80 років до цього (Колодзінський 2019, с. 79). Так, у разі втрати контролю за півостровом, або у випадку морської блокади кримських портів, він пропонував прорити канал від Запоріжжя до річки Молочна, щоб водним шляхом з'єднати промислові райони Нижнього Подніпров'я із Азовським морем та забезпечити постачання природних ресурсів Донбасу, насамперед вугілля, до Дніпропетровщини. Важливість Криму для України М. Колодзінський визначив так: «Всякі заміри відносно усамостійнення Криму чи то умежинародовлення (створення національних автономій – авт.) треба відкинути з глибшим обуренням. Посідання Криму значить для нас більше, як посідання Сицилії для Італії. Італія без Сицилії не може бути великою морською державою, а Україна без Криму не може бути вповні самостійна» (Колодзінський 2019, с. 79).

Значення Чорного моря і Кримського півострова відображено і у виданні ОУН від 1936 р. під назвою «За Українське море!». Обґрунтування важливості для майбутньої незалежної України контролювати Північне Причорномор'я, у дещо поетичній формі, схарактеризовано у документі так: «Найтіснішими вузлами зв'язала доля Україну з Чорним морем. Від світанку свого державницького життя змагає український народ до опанування Чорного моря та його берегів – цієї природної для України широкої брами у світ» (ГДА СБУ, арк. 416).

Аналіз документу показав, що основи світобачення ОУН стосовно Чорноморського регіону і Криму були закладені працями Д. Донцова, зокрема його статтею «За землю і море», що була опублікована у щорічнику «Червона Калина» за 1919 р. Відповідно документ є інформаційно-ідеологічним матеріалом, який мав би готувати членів та симпатиків ОУН до боротьби за незалежність, акцентуючи увагу на важливості взяття під контроль Північного Причорномор'я та Кримського півострова: «То огляди географічного стратегічного, і господарського характеру проявляють за беззастережним належанням Криму до України. Географічне положення його таке, що хто володіє Кримом /з найбільшим воєнним портом — Севастополем/ — той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному /отже українському/ його березі... Добре розуміється на цьому москаль і до цього вирішальне значення правила пристосовують цілі своєї Чорноморської політики» (ГДА СБУ, арк. 420).

Розглядаючи основні віхи української історії пов'язані з Кримом від княжих часів до української революції 1917–1918-го років, автор документа акцентує увагу також і на важливості побудови потужних військово-морських сил і торговельного флоту, основними базами яких мали стати кримські порти (ГДА СБУ, арк. 420–422). Загалом, даний матеріал комплексно й ґрунтовно із історичної та геополітичної позиції доводить приналежність Криму до України.

Таким чином, український визвольний рух бачив Крим як невід'ємну частину України, тому закономірно, що ОУН за першої нагоди спробувала встановити свій контроль над найбільшим півостровом Чорного моря.

З початком німецько-радянської війни ОУН сформувала зі своїх членів та симпатиків похідні групи, які мали прямувати за німецькою армією і встановлювати на українських землях свої органи влади. До Криму рухались дві спеціальні групи розколотої на той час ОУН(М) і ОУН(Б). У жовтні-листопаді 1941 р. похідні групи українських націоналістів пробились у південні регіони України. 16 листопада 41-го року 11-а німецька армія остаточно здолала опір оборонців Криму в районі Перекопу і вийшла на оперативний простір Кримського степу, що дало змогу українським націоналістам проникнути на півострів (Антонюк, Громенко 2014).

На осінь 1941 р. відносини між українськими націоналістами і німецькою окупаційною адміністрацією зайшли в глухий кут. Ще з липня 1941 р. німці розпочали репресії проти членів ОУН. Тому їхнє проникнення до Криму проходило за умов конспірації. Щоправда, група А. Мельника була затримана і репресована СД у Миколаєві, що дало змогу крилу С. Бандери монополізувати представництво українського визвольного руху на півострові (Антонюк, Громенко, 2014).

Слід зазначити, що окупанти на осінь 1941 р. не бачили у своєму тилу в Україні жодної небезпеки крім ОУН(Б). Восени 1941 р. німецькі спеціальні служби повідомляють таке: «Айнзац-групи поліції безпеки і СД приділяють особливу увагу розслідуванню проти тенденцій опору серед населення окупованих територій у зв'язку з цим встановлено, що крім групи Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна встановити серйозну небезпеку. З цієї причини розслідування проти групи Бандери особливо актуалізовано» (Косик 1993, с. 550). Закономірно, що німецькі спеціальні служби всіма силами намагалися нейтралізувати активне крило ОУН, а надто не дозволити йому сформувати свої осередки на окупованих територіях. Зокрема у своїх звітах поліція безпеки і СД 31 грудня 1941 р. повідомляли: «Встановлено, що група Бандери розгорнули свою діяльність у Криму де вона займається пропагандою і намагається створити міцну організацію. Шість груп по шість осіб кожна відправлені зі Львова, щоб здійснити це завдання. Одного члена похідної групи направлено в район Сімферополя, уже арештовано» (Косик 1993, с. 550). Інформація німецьких документів демонструє приблизну чисельність членів ОУН, направлених на роботу у Крим – до чотирьох десятків осіб. Очевидно у документі йдеться про групу ОУН на чолі із Степаном Теслею, яка складала другу частину похідної групи «Крим», оскільки перша група потрапила до рук зондеркоманди XI і повернулася назад на західноукраїнські землі (лише наліт літаків супротивника дав можливість їм вирватися з рук німецьких каральних органів й уникнути фізичного знищення) (Шанковський 1958, с. 176).

Група С. Теслі була сформована на Тернопільщині й з великими втратами дійшла до Криму. У Армянську ця група поділилась на дві частини: одна рушила у Джанкой (Степан Ванкевич, Михайло Любак, Роман Бардахівський), друга – С. Тесля, Іван Осадчук, Гриць Волчак й І. Моряк вирушили до Сімферополя. Джанкойська група впродовж листопада 1941 р. – лютого 1942 р. організувала цивільне життя у місті: відновила роботу місцевої адміністрації, забезпечила функціонування пекарні, водогону і міської комунальної сфери. Але у лютому 1942 р. їх було викрито і разом із місцевими євреями розстріляно німцями в яру (Шанковський 1958, с. 176–177).

Група С. Теслі та І. Моряка на початку грудня 1941 р. року досягла Сімферополя. Обезсилені довгим переходом, постійними переслідуваннями й без будь-якого зв'язку і підтримкою із керівними центрами ОУН на материку (вони самі здебільшого були на той час розпорошені й перебували під загрозою викриття й остаточного знищення німецькими спецслужбами), вже не могли розгорнути активну діяльність. Проте їм вдалося встановити контакт із місцевими українцями, які допомогли виготовити підробні паспорти та знайти конспіративні квартири у Сімферополі, що дало змогу пережити зиму. Сімферопольська група ОУН змогла розпочати організаційну роботу навесні 1942 р. Вона змогла створити низку культурних громадських організацій («Бюро допомоги українцям», капелу бандуристів, «Український музично-драматичний театр ім. Тараса Шевченка» в чисельності 60 осіб тощо). Завдяки театру, який їздив на гастролі в Ялту і Джанкой вдалося поширити мережу на окремі райони Криму (Шанковський 1958, с. 179–180).

Особливістю нацистської окупації у Криму було те, що німці давали дозвіл на створення волонтерських організацій для допомоги цивільному населенню за національною ознакою (кримсько-татарські, російські, українські). Цей фактор відкрив шляхи напівлегальної діяльності українських націоналістів у Криму.

Вийти на зв'язок із організаційним центром підпілля ОУН на Південно-Східних Українських Землях у Дніпропетровську кримським підпільникам вдалося лише літом 1942 р. У цей час підпілля ОУН перейшло до протистояння з німецьким окупаційним режимом і повністю відмовилось від напівлегальної боротьби. У своїх мемуарах І. Моряк пояснював цю обставину так: «Після кількомісячного збирання інформації і вже чисельних знайомств з місцевими українцями, ми побачили, що заки нам почати яку небуть політичну чи навіть пропагандивну працю

серед місцевих українців, нам конечно створити офіційні чи легальні форми організованого українського громадського життя, а це з таких причин: почалася організація життя серед інших національних груп татар і росіян, а організація українського життя вимагали місцеві українці».

Однак у кінці 1942 р. німецька окупаційна адміністрація стала більш пильно слідкувати за роботою легальних українських організацій, що діяли в Криму під керівництвом законспірованих оунівців. На початку 1943 р. пройшла хвиля арештів, був заарештований і згодом страчений гестапо С. Тесля. Відбулися облави на інших підпільників, багато з яких розконспірували німецькі спецслужби. За таких обставин у травні 1943 р. І. Моряк був вимушений покинути Крим, де його активно розшукувало гестапо (Шанковський 1958, с. 190).

Особливими склалися відносини між українськими націоналістами та кримськими татарами. Як зазначають оунівці кримські татари ненавиділи все російсько-імперське і підтримували ідею єдності України з Кримом. Ці думки не заперечували навіть ті діячі кримсько-татарського руху, які орієнтувалися на Туреччину. І. Моряк згадував: «У всіх моїх розмовах тоді з татарами я не стрів ні одного, який заперечував би залежність Криму від України під господарчим, економічним, а навіть політичним оглядом, і всі вони признавали, що в самостійній Україні будуть забезпечені їхні інтереси». (Шанковський 1958, с. 188). Слід наголосити, що українським націоналістам та кримським татарам вдалося налагодити особистісні контакти та приятні стосунки, попри мовний та культурний бар'єр (Антонюк, Громенко 2014).

Не зважаючи на загибель і від'їзд керівників підпілля ОУН із Криму, структури підпілля змогли встояти. У червні 1943 р. на півострів приїхав Євген Стахів, який відзначив, що мережа українського визвольного руху на півострові продовжує активну роботу. Місце західноукраїнських діячів замінила місцева молодь (Шанковський 1958, с. 190).

8 квітня 1944 р. розпочалася Кримська операція, внаслідок якої армії 4-го Українського фронту до 12 травня повністю звільнили від німецьких і румунських військ Крим. В умовах радянської влади існування підпілля ОУН в Криму було неможливим.

Таким чином українському визвольному руху під час Другої світової війни вдалося поширити свою мережу на територію Кримського півострова. Попри жах німецької окупації, карально-репресивних заходів ворожих спецслужб, українські націоналісти продовжували боротися за незалежність України у Криму, як на невід'ємній частині Української держави.

Український визвольний рух у міжвоєнний період ідеологічно обґрунтував та концептуально визначив місце і роль Кримського півострова у геополітичній стратегії України. Слова українських патріотів не розходились із ділом, окрім теоретиків вони були й практиками, боролися за встановлення української влади у Криму та включення півострова до незалежної Української держави.

Список джерел та літератури

- АНТОНЮК, Я., ГРОМЕНКО, С., 2014, Тризуб і Тамга: ОУН в Криму. Київ: «Історична правда».
ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 48, арк. 410–441.
- ІВАНЕЦЬ, А., 2003, Він боровся в Криму за самостійну Україну. «Кримська світлиця». № 4».
- КОЛОДЗІНСЬКИЙ, М., 2019, Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ: «Основа».
- КОСИК, В., 1993, Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ.
- ЛАЩЕНКО, С., 2008, Євген Стахів: «Кримський рій» я застав ще в Кривому Розі. «Кримська світлиця». № 1».
- ОМЕЛЬЧУК, Д., ШЕВЦОВА, Н., 2002, Чи була ОУН в Криму? «Кримська світлиця». № 48.
- СТАХІВ, Є., 1955, Спогади про Крим у 1941–1945 рр. «Сучасна Україна». № 3(105).
- ЧАРТОРИЙСЬКИЙ, М., 1941, Від Сяну по Крим. Нью-Йорк: «Hoverlia».
- ШАНКОВСЬКИЙ, Л., 1958, Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен: «Український Самостійник».

References

- ANTONIUK Ya., HROMENKO S., 2014, Tryzub i Tamha: OUN v Krymu [Trident and Tamga: OUN in the Crimea]. Kyiv: «Istorychna pravda». [In Ukrainian].

- CHARTORYISKYI, M., 1941, Vid Sianu po Krym. [From Sian to the Crimea]. Niu-York: «Hoverlia». [In Ukrainian].
- HDA SBU [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 13, spr. 376, t. 48. – p. 410–441. [In Ukrainian].
- IVANETS A., 2003, Vin borovsia v Krymu za samostiinu krainu [He fought in the Crimea for an independent country]. «Krymska svitlytsia». № 4. [In Ukrainian].
- KOLODZINSKYI, M., 2019, Voienna doktryna ukrainskykh natsionalistiv [Military doctrine of Ukrainian nationalists]. Kyiv: «Osnova». [In Ukrainian].
- KOSYK V., 1993, Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II.]. Paryzh, Niu-York, Lviv: «NTSh». [In Ukrainian].
- LASHCHENKO, S. 2008, Yevhen Stakhiv: «Krymskyi rii» ya zastav shche v Kryvomu Rozi [«Crimean group» I found in Kryvyi Rih]. «Krymska svitlytsia». № 1. [In Ukrainian].
- OMELCHUK, D., SHEVTSOVA, N., 2002, Chy bula OUN v Krymu? [Was there the OUN in the Crimea?]. «Krymska svitlytsia». № 48. [In Ukrainian].
- SHANKOVSKYI, L., 1958, Pokhidni hrupy OUN (prychynok do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr.) [Derivative groups of the OUN (reasons for the history of derivative groups of the OUN in the central and eastern lands of Ukraine in 1941–1943]. Miunkhen: «Ukrainskyi Samostiinyk». [In Ukrainian].
- STAKHIV, Ye., 1955, Spohady pro Krym u 1941–1945 rr. [Memoirs of the Crimea in 1941–1945]. «Suchasna Ukraina». № 3(105). [In Ukrainian].

Діяльність українського визвольного руху у Криму у 1941–1943 роках: від ідеологічного обґрунтування до практичних кроків

У статті вивчається кримський аспект діяльності українського визвольного руху. Аналізуються програмні та ідеологічні документи Організації українських націоналістів стосовно їхнього бачення ролі і місця Криму у геополітичних стратегіях майбутньої незалежної Української держави. Друга частина статті присвячена розгортанню структур українських націоналістів на Кримському півострові, особливостям їхньої роботи в умовах німецької окупації та взаємовідносинам із окремими національними групами, зокрема кримськими татарами.

Ще у міжвоєнний період ідеологи українських націоналістів розробляли геостратегічні концепти у яких Крим займав ключове місце, як певний форпост Чорноморського регіону яким за жодних обставин не можна поступатися. Відповідно, у цих документах доводились ідеї історичної та фізико-географічної єдності материкової України з Кримом від часів Київської Русі, Козащини і до новітньої історії. У майбутньому баченні українські націоналісти розглядали Крим як основну базу українських військово-морських сил та українського торгового флоту. Питання ВМС і кримських портів у цих документах займає особливе місце.

Почати реалізовувати свої плани й втілювати у життя власні ідеї українські націоналісти змогли в умовах німецько-радянської війни. Вже на початку липня 1941 р. перші похідні групи ОУН рушили на центральноукраїнські землі, звідки планували опанувати всі етнічні українські землі, створюючи на них свої органи влади та управління і Крим був для них одним із ключових пунктів призначення. Відповідно ОУН(Б) і ОУН(М) створили спеціальні «кримські» похідні групи, які мали рухатися безпосередньо на півострів. У листопаді 1941 р. першим групам ОУН вдалося зайти на територію Криму. На той час відбувся розкол у відносинах між німецьким окупаційним режимом та українськими націоналістами, вже з літа 1941 р. розпочалися німецькі репресії проти членів і прихильників ОУН, відтак похідні групи, що рухалися до Криму перебували під загрозою викриття і фізичного знищення.

Центром діяльності ОУН у Криму став Сімферополь. Окремі структури ОУН були створені також у Джанкої, Ялті та в інших містах півострову. Перебуваючи під переслідуванням гестапо і СД, українські націоналісти все ж змогли закріпитися у Криму і розпочати систематичну організаційну роботу, яка полягала у створенні мережі симпатиків і агентів, волонтерських та культурних структур.

Дана стаття буде цікава тим, хто цікавиться діяльністю українського визвольного руху, похідних груп ОУН та історією Криму періоду німецької окупації.

Ключові слова: Крим, ОУН, похідні групи, німецька окупація, Друга світова війна.

Oleksandr Ponypalyak, PhD in history, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Олександр Понипалляк, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Received: 17.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

**ПРОДАЖ АЛКОГОЛЬНИХ ВИРОБІВ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – 1980-х РОКАХ
(НА МАТЕРІАЛАХ ДІЯЛЬНОСТІ УКООПСПІЛКИ)**

Олександр Сидорович

**SALE OF ALCOHOLIC PRODUCTS
IN THE UKRAINIAN VILLAGE
IN THE SECOND HALF OF THE 1940s – 1980s
ON THE MATERIALS OF THE UKOOPSPILKA)**

Oleksandr Sydorovych

Various economic, social and cultural aspects of the sale, production and consumption of alcoholic beverages remain little studied today in Ukrainian modern historiography. On the other hand, foreign historiography, in particular English-speaking, has advanced much further in this area.

The article makes an attempt, on the basis of previously unpublished archival sources, to reveal the features and study the socio-economic aspects of the sale of alcoholic beverages in the Ukrainian village through the retail trade network of consumer cooperatives of the Ukrainian SSR (Ukoopspilka) in the second half of the 1940s – 1980s. Analyzed the annual reports of the Ukoopspilka and determined the specific weight of vodka and alcoholic beverages in the structure of retail turnover in certain years of the study period. Disparity was revealed in the distribution of alcoholic beverages funds between the trading systems of the city and the village. The article highlights the influence of the «anti-alcohol laws» of 1958 and 1972 on the trade and production activities of consumer cooperation in Ukraine.

As a result of the study, it was found that alcohol during the entire study period constituted a significant part of the trade and public catering turnover in rural areas. The discriminatory system of distribution of commodity funds sent the vast majority of high-quality alcohol (grape wines, liqueurs, aged cognacs, etc.) to the state trade system, that is, to cities and industrial centers, but mainly vodka and low-quality fruit and berry wines came to the countryside. The availability of alcohol, as well as some customs and the lack of a variety of leisure activities in the countryside led to an increase in the alcoholization of the population.

Keywords: village, consumer cooperation, alcohol, Ukoopspilka, trade network.

Проблема впливу алкоголю на життя як окремої людини, так і суспільства/держави в цілому є надзвичайно багатогранною і в той же час надзвичайно обділеною увагою в сучасній українській історіографії. Велике значення в поступовому заповненні цієї лакуни мала міжнародна конференція «Алкоголь і тверезість: минуле та сучасність», що була проведена 4–5 березня 2021 року історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Публікації на основі представлених доповідей, що, я сподіваюсь, побачать світ після цієї конференції, дозволять дослідникам широкого спектру гуманітарних наук, передусім історії, розширити кут бачення багатьох проблем, які здавалося б не мають безпосереднього відношення до алкоголю.

Варто відзначити, що зарубіжна історіографія, зокрема англомова, в означеній проблематиці просунулась набагато далі від української. Майже щороку англійською мовою публікуються комплексні наукові дослідження пов'язані із історичними аспектами вживання, продажу, культурного та соціального впливу алкоголю, тютюну та наркотиків (Bailey 2018; Milov 2019; Courtwright 2019). Узагальнюючою платформою для подібних досліджень є, передусім, науковий журнал «The Social History of Alcohol and Drugs», що на періодичній основі публікує дослідження з означених у його назві проблем.

В свою чергу представлена розвідка на основі не опублікованих раніше архівних джерел має на меті розкрити особливості та актуалізувати соціально-економічні аспекти продажу алкогольних виробів в українському селі через роздрібну торгівлю споживчої кооперації (Укоопспілки).

Торгівельна мережа післявоєнного українського села підпорядковувалась системі споживчої кооперації, тому розглядати поставлену проблему, на нашу думку, слід перш за все крізь призму функціонування Укоопспілки, яка виступала безпосереднім організатором роздрібно-товаропровідної мережі на селі в цей період. На щастя документальна основа діяльності радянської споживчої кооперації представлена дуже об'ємно і сконцентрована в основному в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в межах фонду № 296, восьмий опис якого охоплює період 1943–1991 роки. Окрім того відповідні фонди, що відображають різноманітні аспекти діяльності регіональних ланок споживчої кооперації і фондоутворювачами яких були облспоживспілки зберігаються в усіх без винятку обласних державних архівах України. Переважна більшість цих документів і до сьогодні не була введена до наукового обігу.

Розгляд теми продажу алкогольних виробів в сільській місцевості через торгівельну систему споживчої кооперації слід розпочати з аналізу постанови Ради Міністрів СРСР від 4 грудня 1950 р. № 4844 «Про заходи по покращенню торгівлі горілкою і горілчаними виробами в системі споживчої кооперації». Згідно з цим документом, для торговельних установ споживчої кооперації встановлювався ліміт так званого «незнижуваного» запасу горілки. Фінансові органи, відповідно до цієї постанови, мали право перевіряти торговельні підприємства і кожне сільСТ окремо і винятково тільки щодо наявності запасів горілки й у випадку їх зниження – складати акти й направляти в прокуратуру для притягнення винних працівників торгівлі до кримінальної відповідальності (НВ ДАЧО, ф. 6334, оп. 2, спр. 23, арк. 15). У зв'язку з цим облспоживспілкам встановлювалися завищені ліміти на постачання і реалізацію горілки, щоб не наражатись на подібні санкції. Тому, зазвичай, наявність горілки на прилавках сільмагу була обов'язковою.

Дозволю собі процитувати частину цього документа, яка розкриває його суть: «Первое – своевременно завозить водку в торговую сеть, повсеместно вести торговлю водкой и водизделиями, привлекая к ответственности лиц, допускающих перебои в торговле; второе – обеспечить запасы водочной продукции не менее: в розничной сети расположенной на расстоянии от пунктов получения водки до 15 км – 25-дневной потребности, в остальной торговой сети – 40-дневной потребности, на складах райпотребсоюзов – 30-дневной потребности; третье – кредитовать водочную продукцию в розничных организациях потребкооперации на срок до 60 дней и в оптовых организациях до 40 дней независимо от состояния расчетов в целом; четвертое – предоставлять начиная с 1 октября сего года дополнительную скидку по водочной продукции базам и складам райпотребсоюза в размере 1% (НВ ДАЧО, ф. 6334, оп. 2, спр. 23, арк. 15)». В результаті, саме лікєро-горілчані вироби (майже виключно горілка) займали чільне місце в загальній частці роздрібного товарообороту сільської торгівлі в цілому, а не тільки по групі продовольчих товарів. Особливо яскраво ця тенденція прослідковується в перші повоєнні роки. Так, у 1946 р. частка горілки у роздрібному товарообігу Укоопспілки займала 48,6%, інших алкогольних напоїв – 3,53%, тоді як борошна – 2,81%, круп та бобових – 0,25%, макаронів – 0,06%, м'яса та птиці – 0,43%, хліба та хлібобулочних виробів – 2,88%, ковбасних виробів – 0,16%, риби та оселедців – 0,15%, цукру – 0,73%, кондитерських виробів – 1,59%, яєць – 0,22%, солі – 1,59%, чаю – 0,13% (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 182, арк. 18).

Звичайно ж, у подальші роки відносна частка горілки зокрема та алкогольних виробів в цілому в структурі товарообігу роздрібно-торгівлі на селі поступово зменшувалася, однак все ж продовжувала залишатися вагомою порівняно з будь-яким іншим товаром. Так, станом на 1946 р. алкогольні вироби займали 52, 1% роздрібного товарообігу, а в 1968 р. – вже 14,8%. Варто зауважити, що в цю сукупність ми включаємо і реалізацію алкоголю через заклади громадського харчування споживчої кооперації. Так, станом на 1960 р. питома вага алкоголю у закладах громадського харчування Укоопспілки складала близько 30% (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1672, арк. 20).

Загалом навіть у 1980-х рр. алкогольні вироби, не дивлячись на певні регіональні відмінності, складали значну частку в структурі сільської торгівлі. Зокрема, на Хмельниччині в 1984 р. питома частка горілки та інших алкогольних виробів складала 12% річного товарообігу мережі споживчої кооперації області (ДАХМО, ф. 3041, оп. 4, спр. 1098, арк. 48).

В цілому, при аналізі структури товарообігу сільської торгівлі впадає в очі тенденція, що свідчить про залежність виконання планових показників від продажу алкогольної продукції.

Зазначу, що саме виконання плану товарообігу було «альфою і омегою» будь-якого торговельного підприємства в радянські часи. Це явище, на загал, вважалося, судячи з аналізу внутрішньої документації Укоопспілки (переписки, реляції), ганебним і таким, що свідчить про низький рівень роботи того чи іншого споживчого товариства. Ішлося про те, що окремі керівники, не дбаючи про своєчасне завезення у торговельну мережу продовольчих чи промислових товарів в асортименті, виконували план за рахунок продажу лікero-горілчаної продукції. Наприклад, критикуючи звіт голови правління Чернігівської облспоживспілки на нараді у 1977 році, голова Укоопспілки Ф. Колесник вказував, що значним недоліком є 17% питомої ваги горілки у загальному товарообігу сільської торгівлі області (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4573, арк. 8). У фейлетоні під промовистою назвою «Тиць моя радість», опублікованому в Носівській районній газеті на Чернігівщині у 1973 році, висміюються дії керівництва кооперативного магазину в с. Плоске, яке для виправлення відставання у виконанні планових показників по товарообігу, терміново відряджає до Умані автомашину, яка привозить 105 ящиків черкаської горілки (Мжичка 1973, с. 4).

Також при аналізі звітної документації Укоопспілки обов'язково виокремлювався такий показник, як – «наднормативні запаси товарів». Це один із звітних показників, який фігурував в усіх звітах організацій пов'язаних із торгівлею і в цілому мав бути якомога меншим як в абсолютних, так і відносних величинах. Але диспропорції в товарному забезпеченні характерні для планової економіки, робили це явище хронічним і по окремим групам товарів досить помітним.

Зазвичай, це явище було характерним для промислових товарів (переважно – одяг, тканини), однак саме горілка за цим показником приблизно із 60-х рр. перебувала на чільних позиціях. Так, загальна вартість наднормативних запасів горілки та лікero-горілчаних виробів у 1972 р. у сільській торгівлі складала 131, 5 млн крб. У той час як бавовняних тканин – 10, 4 млн крб., одягу і білизни – лише 10, 1 млн крб (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3976, арк. 43). Наднормативні запаси горілки призводили до невиправданих збитків кооперативних організацій у зв'язку із тривалим зберіганням, що знижувало якість продукції. Ці запаси захищали склади, затримували повернення склотари тощо.

Така ситуація із горілкою стала причиною неодноразових звернень керівництва Укоопспілки до уряду УРСР із проханням про зменшення постачання ринкових фондів горілки торговельній системі споживчої кооперації, але ці звернення залишалися без відповіді (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3976, арк. 65).

Отже, величезні наднормативні запаси горілки ми пояснюємо тим, що її ринкові фонди, які виділялися щороку для села, регулярно перевищували потреби й заявки Укоопспілки. Зокрема ринкові фонди горілки, що виділялись Укоопспілці на 1972 р., дорівнювали 16 млн дал. при тому, що у 1971 р. було продано всього 12,7 млн дал. Ці цифри є ще більш виразними, якщо врахувати, що більшість інших товарів як продовольчої, так і промислової груп сільська торгівля отримувала в недостатній кількості. Так, голова Сумської облспоживспілки на нараді керівних працівників споживчої кооперації УРСР у 1965 р. відмітив, що в поточному році для області було встановлено ліміт на реалізацію горілки на 19 млн крб., а вдалося реалізувати цієї «продукції» лише на 11 млн крб (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2556, арк. 52).

Однак всі ці економічні викладки, про які йшлося вище спричиняли цілком конкретні соціальні наслідки. Йдеться про зростання алкоголізації сільського люду, причини якої полягали не тільки у затоваренні сільських крамниць алкогольною продукцією. Так, українська дослідниця С. Хоменко зазначає, що причини алкоголізації українського села полягають у деформації моральних цінностей, перерваних релігійних традиціях, трансформації святкової обрядовості. Вона ж наводить і наступні цифри. Через алкоголізм та спричинені ним хвороби у 1971 р. померло 3 485 мешканців українського села, а в 1989 – уже 20 тис. Таким чином рівень смертності зріс за 2 десятиліття у 5, 7 рази (Хоменко 2015, с. 19). Американський дослідник М. Метьюз у своєму дослідженні (1986), присвяченому проблемі бідності в Радянському Союзі, вказував, що важливі, культурно-визначені витрати зазвичай замінювалися на алкоголь (Matthews 1986, р. 20).

Розуміючи негативний вплив алкоголізації населення на продуктивність праці в народному господарстві, влада ще до впровадження «горбачовського» сухого закону 1985 р. робила спроби упорядкувати повсюдний продаж алкоголю. Зокрема, йдеться про постанови ЦК КПРС та уряду СРСР від 15 грудня 1958 р. «Про посилення боротьби із пияцтвом і про наведення порядку в торгівлі міцними спиртними напоями» та від 16 травня 1972 р. «Про заходи по посиленню боротьби із пияцтвом» (О мерах 1972).

У цілому ці документи не були аж занадто радикальними, натомість вони мали дещо знизити алкоголізацію населення та кримінальну статистику злочинів, учинених під дією «оконитої» при цьому не зменшивши грошових надходжень до держбюджету від продажу цього

товару. Так, постанова 1958 р. упорядковувала місця продажу лікєро-горілочаних виробів, заборонивши це робити (крім ресторанів) на вокзалах, пристанях, поблизу закладів освіти та великих підприємств, обмежила початок продажу алкоголю із 10 ранку тощо (Фокин 2014, с. 109). Постанова 1972 р. встановлювала часові рамки продажу міцного алкоголю вже від 11.00 до 19.00, регламентувала припинення виробництва горілки із вмістом спирту 50 і 56 відсотків, рекомендувала дрібним торговельним підприємствам та закладам громадського харчування (кафе, закусоchnі, чайні) переорієнтуватися на реалізацію вина, пива, шампанського та інших алкогольних напоїв міцністю до 30° (О мерах 1972). У межах виконання останньої постанови було дещо скорочено кількість торговельних закладів, де реалізовувалися горілочані вироби. Зокрема в Київській області у період 1972–1978 років їх кількість зменшилась із 1895 до 1517 (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4645, арк. 9).

Загалом ці постанови орієнтували торговельні підприємства та виробників на виробництво й продаж слабоалкогольних напоїв, однак, судячи з результатів діяльності роздрібних торговельних установ споживчої кооперації України, зміни були незначними. Так, згідно з рішенням президії Ради Міністрів УРСР від 29 грудня 1977 р., протокол № 23 «Про серйозні недоліки по забезпеченню населення пивобезалкогольними напоями» споживча кооперація УРСР взяла на себе додаткові зобов'язання щодо збільшення виробництва і продажу цієї продукції.

Однак виробити достатню кількість пивобезалкогольної продукції виробнича галузь Укоопспілки так і не зуміла через недостатню забезпеченість сировиною. Зокрема, у 1977 р. лимонної кислоти виробничі підприємства Укоопспілки отримали в обсязі лише 50,2% від потреби, винних і пивних пляшок – 39,6%, цитрусових концентратів – 48,3%. Продаж пива на селі стримувався також через брак саме пляшок, адже споживча кооперація обслуговувала переважно населені пункти (31 тис.), де не було умов для продажу пива на розлив через відсутність водогонів та каналізації. У 1978 р. система споживчої кооперації на заявлені 41 млн дал пляшкового пива отримала лише 20 млн дал. Не задовольнявся попит сільської торгівлі і на безалкогольні напої. Так, у 1976 р. заявка Укоопспілки на безалкогольні напої була виконана лише на 50%, 25,3 тис. дал. із 50 (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4520, арк. 17).

Надзвичайно низькою залишалась і якість зазначеної продукції. Зокрема, при перевірці пивзаводів Кримського пивоб'єднання було забраковано 54,1% продукції. Пиво, вироблене на заводах Одеського виробничого об'єднання пивобезалкогольної промисловості, бракувало у межах 20%. У третьому кварталі 1977 р. при перевірці пива Квасилівського пивзаводу на Рівненщині було забраковано всі 100% продукції з причини заниженого вмісту вуглекислоти, недоливу та сторонніх включень. Усі підприємства Чернігівського пивоб'єднання виробляли пиво низької якості: із грубими сторонніми включеннями, етикетками низької якості та сильним дріжджовим присмаком. За 1977 р. було забраковано майже 30% продукції цього виробничого об'єднання (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4645, арк. 13–16).

Ще одна характерна особливість торгівлі алкогольними виробами через торговельну систему споживчої кооперації – це диспаритет у розподілі фондів, який порівняно із державною торгівлею полягав у тому, що більш якісні види алкоголю постачались переважно до міст і промислових центрів. Зокрема, у 1952 р. сільська торгівля отримала 20% виноградних вин, решта – плодово-ягідні (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 7025, арк. 2). Станом на 1968 р. сільська торгівля отримала 34% виноградного вина та 7,3% шампанського від загальної кількості ринкових фондів виділених для УРСР в цілому.

Таким чином більшість товарних фондів сухих та кріплених якісних виноградних вин та шампанського постачалася до торговельної мережі міст, селяни ж змушені були задовольнятися дешевими та низькоякісними плодово-ягідними винами. Роздрібна торгівля споживчої кооперації отримувала їх 70,4% від загальної кількості фондів цієї групи алкогольних напоїв (ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3218, арк. 1). Це була, по суті, не що інше як яскраво виражена дискримінація села, оскільки таке співвідношення не відповідало ні купівельній спроможності ні демографічній структурі населення України в розрізі місто/село.

Таким чином, спираючись на вищевикладене ми можемо зробити наступні висновки. По-перше: горілка та лікєро-горілочані вироби протягом усього досліджуваного періоду складали вагомому частку товарообігу торгівлі і громадського харчування українського післявоєнного села. По-друге: дискримінаційна система розподілу товарних фондів спрямовувала переважну більшість якісного алкоголю (виноградні вина, лікєри, витримані коньяки тощо) до системи державної торгівлі, тобто у міста і промислові центри, натомість до сільської місцевості надходила переважно горілка та низькоякісні плодово-ягідні вина. По-третє: доступність горілки, а також деякі звичаєві практики та відсутність на селі різноманітного дозвілля призводили до зростання алкоголізації населення.

Список джерел та літератури

- Державний архів Хмельницької області (ДАХмО), ф. 3041, оп. 4, спр. 1098, 71 арк.
- МЖИЧКА, О., 1973, Тиць моя радість, Прапор комунізму, 128, 4.
- Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (НВ ДАЧО), ф. 6334, оп. 2, спр. 23, 169 арк.
- О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма. Постановление Совета Министров СССР от 16 мая 1972 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7813.htm
- ФОКИН, А. А., 2014, Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками» и антиалкогольная кампания 1960-х годов. [Online] Вестник Челябинского государственного университета. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/postanovlenie-tsk-kpss-i-soveta-ministrov-sssr-ob-usilenii-borby-s-ryanstvom-i-o-navedenii-poryadka-v-torgovle-krepkimi-spirtnymi-napitkami-i>
- ХОМЕНКО, С. Ю., 2015, Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 296, оп. 8, спр. 182, 72 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1672, 68 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4573, 235 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3976, 153 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2556, 154 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4645, 21 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 4520, 22 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 7025, 227 арк.
- ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3218, 36 арк.
- BAILEY, ANNA L., 2018, Politics Under the Influence: Vodka and Public Policy in Putin's Russia. New York: Cornell University Press.
- COURTWRIGHT, DAVID, 2019, The Age of Addiction: How Bad Habits Became Big Business. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- MATTHEWS, MERVYN, 1986, Poverty in the Soviet Union: The life-styles of the underprivileged in recent years. Cambridge: Cambridge University Press.
- MILOV, SARAH, 2019, The Cigarette: A Political History: Harvard University Press.

References

- BAILEY, ANNA L., 2018, Politics Under the Influence: Vodka and Public Policy in Putin's Russia. New York: Cornell University Press.
- COURTWRIGHT, DAVID, 2019, The Age of Addiction: How Bad Habits Became Big Business. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoyi oblasti (DAKHmO), f. 3041, op. 4, spr. 1098, 71 ark.
- FOKIN, A. A., 2014, Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR «Ob usilenii borby s piianstvom i o navedenii poriadka v trgovle krepkimi spirtnymi napitkami» i antialkogolnaia kampania 1960-h godov [Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR «On strengthening the fight against drunkenness and on putting things in order in the trade in spirits» and the anti-alcohol campaign of the 1960s]. Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Online]. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/v/postanovlenie-tsk-kpss-i-soveta-ministrov-sssr-ob-usilenii-borby-s-ryanstvom-i-o-navedenii-poryadka-v-torgovle-krepkimi-spirtnymi-napitkami-i> [In Russian].
- KHOMENKO, S. Yu., 2015, Pobut i dozvillia ukrayinskogo sela v 60-x – 80 x rr. XX stolittia [Life and leisure of the Ukrainian village in the 60's – 80's of the twentieth century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [In Ukrainian].
- MATTHEWS, MERVYN, 1986, Poverty in the Soviet Union: The life-styles of the underprivileged in recent years. Cambridge: Cambridge University Press.

- MILOV, SARAH, 2019, The Cigarette: A Political History: Harvard University Press.
- MZHYCHKA, O., 1973, Tyts moia radist [You are my joy], Prapor komunizmu, 128, 4.
- Nizhynskiy viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (NV DACHO), f. 6334, op. 2, spr. 23, 169 ark. [In Ukrainian].
- O merakh po usileniyu borby protiv piaanstva i alkogolizma [On measures to strengthen the fight against drunkenness and alcoholism]. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 16 maia 1972 goda. [Online]. Available from: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7813.htm [In Russian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 296, op. 8, spr. 182, 72 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 1672, 68 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 2556, 154 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 3218, 36 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 3976, 153 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 4520, 22 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 4573, 235 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 4645, 21 ark.
- TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 7025, 227 ark.

Продаж алкогольних виробів в українському селі в другій половині 1940-х – 1980-х роках (на матеріалах діяльності Укоопспілки)

Різноманітні економічні, соціальні та культурні аспекти продажу, виробництва й споживання алкогольних напоїв залишаються сьогодні малодослідженими в українській сучасній історіографії. Натомість зарубіжна історіографія, зокрема англomовна, в означений проблематиці просунулась набагато далі.

В статті здійснено спробу на основі не опублікованих раніше архівних джерел розкрити особливості та дослідити соціально-економічні аспекти продажу алкогольних виробів в українському селі через роздрібну торгівельну мережу споживчої кооперації Української РСР (Укоопспілки) у другій половині 1940-х – 1980-х роках. Проаналізовано річні звіти Укоопспілки та визначено питому частку горілки та алкогольних виробів в структурі роздрібного товарообігу в окремі роки досліджуваного періоду. Наголошено на диспараті при розподілі фондів алкогольної продукції між торгівельними системами міста і села. Виокремлено вплив «антиалкогольних законів» 1958 та 1972 років на торгівельну та виробничу діяльність споживчої кооперації України.

В результаті проведеного дослідження визначено, що алкоголь протягом усього досліджуваного періоду складав вагому частку товарообігу торгівлі і громадського харчування у сільській місцевості. Дискримінаційна система розподілу товарних фондів спрямовувала переважну більшість якісного алкоголю (виноградні вина, лікери, витримані коньяки тощо) до системи державної торгівлі, тобто у міста і промислові центри, натомість до сільської місцевості надходила переважно горілка та низькоякісні плодово-ягідні вина. Доступність алкоголю, а також деякі звичаєві практики та відсутність на селі різноманітного дозвілля призводили до зростання алкоголізації населення.

Ключові слова: село, споживча кооперація, алкоголь, Укоопспілка, торгівельна мережа.

Oleksandr Sydorovych, Doctor of Historical Sciences, Separated Subdivision NULESU «Nizhyn Agrotechnical Institute».

Олександр Сидорович, доктор історичних наук, Відокремлений підрозділ НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

ORCID ID 0000-0001-6022-0396

Received: 19.05.2021

Advance Access Published: May, 2021

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ОСТРОВІВ ІТАЛІЇ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

Ірина Гнідик

CULTURAL HERITAGE OF THE ITALIAN ISLANDS: CURRENT TRENDS IN PRESERVATION AND PROMOTION

Iryna Hnidyk

Cultural heritage and the study of the cultural landscapes of the islands are becoming an increasingly important task for modern researchers in an interdisciplinary context. The lesser-known islands represent an essential thematic aspect with their unique tangible and intangible local cultural heritage. Analytical research, case study, innovative projects and promotion of the cultural landscapes of the islands provide broad prospects for the development of sustainable cultural tourism, economic development of local communities and preservation of local cultural heritage. In this context, the cultural heritage of the Italian islands is a significant field of research. The article analyzes the features of preservation and promotion of the Italian islands' tangible and intangible cultural heritage in the context of innovative approaches and cultural tourism. Based on the analysis of the cultural heritage of Italian islands territories on the UNESCO World Heritage List, a detailed analysis is devoted to the heritage of lesser-known islands, which are not included in this list but represent valuable aspects of cultural heritage. This year's 1600th anniversary of the founding of Venice and the proclamation of the island of Procida as the cultural capital of Italy for 2022 gives particular relevance to this topic. The article is based on the study of Italian scientific literature. Paper analyzes trends in the current state of research, promotion and sustainable development of various types of the cultural heritage of the Italian islands to preserve the uniqueness of the cultural landscape, identity and development of local communities. The study of interesting innovative projects for the development of Italian islands provides an opportunity to study experience and new approaches in preserving and promoting the islands' cultural heritage. The article analyzes the main thematic aspects of modern research on the cultural heritage of island territories, identifies areas of the current study of Italian researchers in this dimension and analyzes the prospects for further study of this topic.

Keywords: islands, Italy, cultural heritage, cultural landscape, popularization.

Культурна спадщина Італії займає одне з важливих місць у світовому культурному надбанні. У списку світової спадщини ЮНЕСКО станом на 2021 р. Італія представлена 58 культурними та природними об'єктами, які репрезентують архітектурну, археологічну, історичну, мистецьку, садово-паркову, ландшафтну, природну складову спадщини різних історичних періодів (у 2021 р. Комітет світової спадщини додав до списку 3 італійські об'єкти – зокрема аркади Болоньї, курортне термальне місто Монтекатіні-Терме та цикл фресок XIV ст. у Падуї; також розширено перелік комплексу вже раніше внесених об'єктів – історичного центру Флоренції (внесений у список у 1984 р.), а також до транскордонного об'єкту «Стародавні букові ліси Карпат та інших регіонів Європи» додано італійський Національний парк Аспромонте (I nuovi Siti riconosciuti dal Comitato per il Patrimonio Mondiale). Крім цього, є ще також 14 італійських позицій у списку світової нематеріальної культурної спадщини (Elements on the Lists of Intangible Cultural Heritage).

Збереження, промоція, сталий розвиток культурної спадщини Італії на сучасному етапі є актуальним дослідницьким завданням, оскільки відкриває нові міждисциплінарні підходи у галузі. У цьому контексті на особливу увагу дослідника заслуговують острови Італії з їхніми особливими культурними ландшафтами, матеріальною та нематеріальною спадщиною. Острівні території займають приблизно 1/6 загальної території Італії (Gallia 2012, p. 929). Острови Сицилія та Сардинія репрезентують унікальну культурну, природну спадщину та ландшафти. Однак, менші острови Італії також заслуговують на особливу увагу дослідників та розробку інноваційних стратегій збереження та популяризації спадщини.

Порівняно з добре знаними об'єктами зі списку світової спадщини, ця тематика потребує детальнішого вивчення та промоції менш відомих особливостей культурного ландшафту островів. Крім цього, такий тематичний вимір також відкриває майбутні перспективи для внесення пропозицій нових позицій до списку світової спадщини, розвитку сталого туризму та реалізації міждисциплінарних досліджень та проєктів.

Міждисциплінарне дослідження культурної спадщини окремих островів надає широкі можливості для цінних case study задля виявлення тенденцій інтеграції острівної культурної спадщини у туристичні маршрути, особливостей збереження та популяризації, а також вдосконалення та поглиблення методологічних підходів. Аналіз італо- та англомовної історіографії дослідження культурної спадщини островів останніх років виявляє, що закордонні дослідники звертають увагу на вивчення таких аспектів:

- історичні, архітектурні, урбаністичні, археологічні особливості розвитку, місцеві ремесла, традиції у комплексі культурного ландшафту островів;
- сучасні інноваційні підходи до експозицій у місцевих музеях, цифрові технології для документування спадщини;
- концепції туристичних маршрутів, брендування, промоції, застосування мобільних застосунків на прикладі окремих островів (Chatzigrigoriou, Nikolakopoulou, Vakkas, Vosinakis & Koutsabasis 2021; Gallia 2012; Oikonomopoulou, Delegou, Sayas & Moropoulou 2017);
- сучасні методики моніторингу стану природної та культурної спадщини у вразливих середовищах узбережжя (прибережна культурна спадщина) (Papakonstantinou, Kavroudakis, Kourtzellis, Chtenellis, Kopsachilis, Topouzelis & Vaitis 2019);
- розробка стратегій та індикаторів сталого туризму у контексті збереження спадщини островів (Oikonomopoulou, Delegou, Sayas & Moropoulou 2017; Hsu, C. Y., Chen, M. Y., Nyaupane, G. P., & Lin, S. H. 2020);
- вплив кліматичних змін та розвиток економічної стійкості через міську та культурну спадщину на прикладі аналізу економіки острівних територій (Allam & Jones 2019);
- гастрономічний туризм як можливість розширення туристичної пропозиції острова (Kumar 2019) тощо.

У контексті культурної спадщини італійських островів більша кількість досліджень присвячена Сицилії, Сардинії, Венеції та її лагуни, а також більш відомим меншим островам (Grizzuti Harrison 1991; Serici 2019; Martorelli 2018). Можна виокремити загальні праці – своєрідні путівники по італійських островах (Argentiero 2019; Cristallo, Dolce 2014), старовинні багатотомні книги XVI–XIX ст. (Alberti 1588; Spalding 1841); дослідження присвячені конкретним островам (Congiu, Gallerani, Meli, Pedico, Petta, Piaggio, Rondelli, Secci, Tare 2019; Coretti 2021; Gallia 2012). Однак залишається багато островів з цікавою культурною спадщиною, яка досліджена фрагментарно. Крім цього, дуже часто тематика досліджень стосується більшою мірою географічних, геологічних, геоморфологічних, біологічних досліджень острівних територій, натомість антропологічні та історико-культурні фактори розвитку ще не повністю досліджені.

Мета статті – проаналізувати особливості культурної спадщини островів Італії у контексті сучасних тенденцій збереження, популяризації, сталого розвитку та культурного туризму (на прикладі менших італійських островів). Відповідно до мети острови Сицилія та Сардинія згадано лише побіжно, оскільки велика кількість досліджень присвячена саме цій тематиці. Натомість більша увага зосереджена на акцентуванні особливостей культурної спадщини островів лагуни Градо-Марано, островів Венеційської лагуни, островів Треміті, Кампанського архіпелагу, Флеґрейських островів, Еґадських островів, озерних островів Борромео тощо.

Формування культурних ландшафтів островів поєднує цілий комплекс аспектів – особливості природного середовища, комунікація та види діяльності місцевої громади в історичній ретроспективі, специфіка архітектурної забудови, матеріальна та нематеріальна культурна спадщина, зокрема функціонування місцевих ремесел, культури, традицій, святкувань, сільського господарства, традицій рибальства (Gallia 2012, р. 929; Hammer, Laghetti, & Perrino 2002), виноградарства, садівництва тощо. Цікаві також дослідження спадщини наскельного мистецтва на італійських островах Сицилії та Сардинії (Carrera, F. M., Cremonesi, R. G., & Tosatti, A. M. 2021). Цікавим дослідницьким вектором є порівняння особливостей наскельного мистецтва материкової Італії, зокрема гірських районів з острівними у контексті того як ландшафтні особливості та умови життя у різних територіях відображені у наскельних малюнках. На особливу увагу заслуговує також вивчення особливостей ландшафтів сільських територій островів, агрокультури, рибальства, садівництва, ремесел тощо, зокрема у площині збереження та сталого туризму (Gallia, A. 2018).

З природною та культурною спадщиною островів пов'язані такі італійські об'єкти зі списку світової спадщини ЮНЕСКО:

- Венеція та острови Венеційської лагуни;
- острови Пальмарія, Тіно і Тінетто;
- Ліпарські (Еолійські) острови;
- об'єкти острова Сицилія – міста пізнього бароко в долині Ното, Сіракузи і скельний некрополь Панталіка, вулкан Етна, арабо-норманська архітектура м. Палермо з соборами Чефалу і Монреале, вілла Романа дель Казале (Villa Romana del Casale), археологічні пам'ятки в місті Аґрідженто (Parco Archeologico e Paesaggistico della Valle dei Templi di Agrigento);
- об'єкти острова Сардинія – доісторичні вежі Су Нураксі ді Баруміні (Su Nuraxi di Barumini) (Italy. Properties inscribed on the World Heritage List).

Однак, культурна спадщина, ремесла, традиції, місцева кухня та культурні ландшафти італійських островів, які не ввійшли у список світової спадщини ЮНЕСКО, також заслуговують на особливу увагу. Зокрема, мова йде про озерні острови, острови лагуни Ґрадо-Марано, острови Треміті, острови Чіклопі, острови Станьйоне, острови Еґадські, острови Пелаґські, острови Кампанського (або за іншою назвою Неаполітанського) архіпелагу (5 головних островів – Іскія, Капрі, Прочіда, Вівара, Нізіда та група менших островів – Флегреї, Лі Ґаллі тощо), Понціанські острови, архіпелаг Маддалена, архіпелаг Таволара, архіпелаг Сульчис, Тосканський архіпелаг, архіпелаг Спецціно тощо. Зрештою, культурна спадщина найбільших островів – Сицилії та Сардинії, попри велику кількість досліджень, також надає можливості для подальшого ґрунтовнішого вивчення особливостей культурного ландшафту в історичній ретроспективі та у контексті сучасних тенденцій збереження, популяризації та сталого розвитку.

Додаткової актуальності детальному дослідженню особливостей культурної спадщини, популяризації та туризму менш відомих італійських островів надає той факт, що у січні 2021 р. культурною столицею Італії на 2022 р. оголошено острів Прочіда (Procida), що входить до комплексу Флегрейських островів (isole Flegree). Ця подія підкреслює сучасну актуальну потребу популяризації спадщини не лише великих міст-культурних та мистецьких центрів, але й менших та маловідомих територій. Насичена програма проекту "La cultura non isola" націлена на популяризацію спадщини малих островів, зокрема на прикладі Флегрейських, розвиток музеїв регіону Кампанія, університетських досліджень, захисту та промоції морських заповідних територій та археологічних парків регіону (зокрема il parco archeologico dei Campi Flegrei), проведення бієнале для молодих митців, виставок, музичних заходів, діджиталізацію спадщини, аналіз наративів історії острова від його мешканців (Il prestigioso riconoscimento del MIBACT. Procida. Capitale italiana Cultura 2022).

Острів Прочіда репрезентує цікаві риси історичного, урбаністичного, культурного, мистецького розвитку (Liello, Rossi 2017), місцеві особливості архітектурної забудови, традицій рибальства тощо (Montaldo 2014). На особливу увагу заслуговують такі об'єкти місцевої архітектурної спадщини: ренесансний комплекс Palazzo D'Avalos, що на даному етапі потребує реставрації (Iodice, Fratta 2017), типові старовинні житлові будинки з назвою «casali», зокрема найбільший з них – Casale Vascello (типовий приклад архітектури Прочіди XVII ст.); Vascello sfondato, Vefio (маленький балкон, перекритий поліцентричним арочним склепінням, стилістично наближений до арабського стилю (il casale Vascello di Procida), Chiesa di Santa Margherita Nuova, стародавні села Terra Murata і Terra Casata, оборонна фортифікаційна система тощо. Загалом старовинні особливості будівельних традицій Середземномор'я на прикладі забудови Флегрейських островів в особливий спосіб привертають увагу сучасних дослідників архітектури (Achenza, Giovagnorio, Cannas 2015, p. 27–32).

Крім особливої архітектурної спадщини Флегрейські острови (Ischia, Procida, Vivara, Nisida) також відомі агрокультурним розвитком, садівництвом, рибальством. Крім цього, упродовж століть вони були одним з важливих та добре знаних центрів виноробства центральної Італії (Achenza, Giovagnorio, Cannas 2015, p. 27).

Часто острови пов'язані з почитанням святих покровителів і традиційних урочистих святкувань у їхні пам'ятні дні. Крім цього, багато островів названі на честь святих. У цьому контексті відкривається ще одна площина актуальних досліджень щодо особливостей розвитку християнських громад на островах в історичній ретроспективі (Pergola, P. 2014). Зокрема, на честь Архангела Михаїла на острові Прочіда щороку відбуваються дві святкові процесії – 8 травня та 29 вересня (Le Processioni). Цікавим об'єктом спадщини є старовинне абатство Сан Мікеле Арканджело (розташоване на мисі Терра-Мурата). Бенедиктинський монастир з XI ст. був названий на честь Sant'Angelo і орієнтовно з кінця XV ст. – святого Архангела Михаїла, покрови-

теля острова. Нинішнє планування церкви є результатом багатьох архітектурних нашарувань упродовж минулих століть (L'Abbazia).

Щорічні традиційні святкування на честь Архангела Михаїла відбуваються також на острові Іскія (26–30 вересня). Вранці в день урочистості музичний оркестр проходить вулицями міста, згодом відбувається урочиста процесія, під час якої статую Архангела несуть до площі, де здійснюється меса, а ввечері – концертна програма (La festa di San Michele Arcangelo a Sant'Angelo d'Ischia). Крім цього, 6 грудня кожного року на острові святкують день св. Миколая (Giannelli, p. 116).

Важливим елементом сучасної популяризації є проведення острівних фестивалів. Зокрема, цього року на о. Прочіда відбувся четвертий культурний фестиваль «MARetica», який збирає письменників, музикантів для висвітлення тематики взаємодії людини та моря. На фестивалі відбувається вручення літературної премії, концерти, майстеркласи тощо (Mastropaolo). Крім цього, тут проводять також кінофестивалі (Procida Film Festival, al via la IX edizione), «Procida Sud Festival» для популяризації музики у стилі фолк, місцевої кухні та локальних продуктів (Musica folk e produzioni locali, torna il Procida Sud Festival), фестиваль «Procida Racconta» тощо.

На особливу увагу також заслуговує острів Капрі (Кампанійський архіпелаг) та його природна, архітектурна та археологічна спадщина. У контексті сучасних тенденцій розвитку острова особливо цікава концепція smart sustainable co-island, проекти сталого туризму, інноваційних підходів до інфраструктури для сталого туризму, зокрема проект «Sustainable, Collaborative and Innovative Capri» (SCIC Sustainable, Collaborative and Innovative Capri. Verso Capri 4.0 Progetto di sviluppo locale di comunità per l'innovazione e la sostenibilità dell'isola di Capri). Архітектурну спадщину острова репрезентують Villa Jovis, Il palazzo di Tiberio, La Certosa di San Giacomo, оборонна архітектура (замки і вежі), оригінальна конструкція житлової забудови, Il monte San Michele, la Chiesa della Croce, храм Sant'Anna, церква San Costanzo тощо (Barbato 2013).

Іншим яскравим прикладом популяризації спадщини островів є Венеція та острови Венеційської лагуни. У 2021 р. припала 1600-та річниця заснування м. Венеції (міська система з більше ніж сто малих островів, з'єднаних каналами та мостами) (Venezia e la sua laguna). З цієї нагоди розроблено насичену програму святкувань – події, організовані місцевими інституціями та установами: виставки, екскурсії музеями та містом, конференції, семінари, популяризація об'єктів спадщини у соціальних мережах (Venezia 421–2021). Окрім Венеції, унікальну матеріальну та нематеріальну спадщину репрезентують острови Венеційської лагуни – Торчелло (Torcello), Єзоло (Jesolo), Маламокко (Malamocco), Мурано (Murano), Бурано (Burano), Лідо (Lido), Сан Еразмо (Sant' Erasmo), острів Isola dei Laghi, острів San Francesco del deserto, острів Madonna del Monte, Mazzorbo, острів Santa Cristina, острів San Michele in Isola, острів San Lazzaro Degli Armeni, острів Pellestrina, Poveglia (Cipriani, L. 2017; Lucchetta, V. 2021) тощо.

Острови лагуни Градо-Марано – San Pietro d'Orio, Ravaiarina, Gorgo, Morgo, Belli, Anfora, Barbana, Martignano, Schiusa та ін. відзначаються особливою різноманітністю рослинного і тваринного світу (La laguna di Marano e Grado. un mosaico di biodiversità, un patrimonio da preservare). Острів Martignano (або за іншою назвою l'Isola delle conchiglie) репрезентує унікальні зразки тимчасових поселень рибалок, т. зв. «casoni», конструкції з очерету та дерева (Laguna di Marano).

На острові Барбана знаходиться стародавній санктуарій Богородиці (santuario della Madonna di Barbana), церква і дзвіниця, каплиця з фресками тощо. Кожного року у цій місцевості відбувається паломництво «Perdòn di Barbana», витоки якого ще з XIII ст. (також особлива старовинна процесія човнів з прапорами від Градо до острова Барбана (Storia).

Острови Треміті (відомі в античних джерелах як Isole Diomedee) – єдиний італійський архіпелаг в Адріатичному морі, важливий центр розвитку туризму регіону Апулія. Архіпелаг складається з 5 островів – San Domino, San Nicola, Capraia, Cretaccio та Pianosa. З них заселені лише острови Сан Доміно і Сан Нікола. Острови Треміті у давнину були своєрідним містком для контактів між приморськими територіями Італії та Істрією, Далмацією, Грецією, регіоном східного Середземномор'я, що сприяло залученню острівних громад до торговельного, політичного та релігійного розвитку. Острови репрезентують важливу кандидатуру до внесення у список світової спадщини ЮНЕСКО. Сан Доміно – найбільший острів архіпелагу, найбільш заселений, тут зосереджено головні туристичні структури (Congiu, Gallerani, Meli, Pedico, Petta, Piaggio, Rondelli, Secci, Tare 2019, p. 136–140).

Історико-культурну спадщину Треміті представляють археологічні пам'ятки греко-римського періоду, а також архітектурні об'єкти. Зокрема важливо згадати фортифікаційний комплекс абатства Santa Maria a Mare di Tremi на острові Сан Нікола, де діяв старовинний бенедиктинський

монастир (Giannelli). Цей комплекс – особлива пам'ятка спадщини раннього адриатичного романського стилю, яка об'єднує елементи будівельної традиції Північно-Західної Європи з традиціями візантійської та середземноморської культури (Gigliozzi 2017, р. 283–284). На особливу увагу заслуговує мозаїка XI–XII ст. на підлозі храму (Cozzolino, Di Meo, & Gentile, 2019, р. 343; Bargellini 1987). Крім цього, важливу спадщину представляють вежа Torre del Cavaliere di S. Nicola, замок Castello Angioino di San Nicola, гроти, зокрема Grotta della Madonna (La Costa di San Nicola alle Isole Tremiti), grotta delle viole тощо.

На основі досліджень островів Треміті можна виокремити низку цікавих тематичних та методологічних підходів до вивчення спадщини островних територій. Зокрема мова йде про сучасні методи топографічних досліджень, фотограмметрії, лазерного сканування, археологічні дослідження тощо (Cozzolino, Di Meo, & Gentile, 2019). Також привертають увагу антропологічні дослідження розповідей мешканців островів з метою відновлення ідентичності, простеження історичних та культурних особливостей розвитку місцевих громад у контексті конкретного природного і культурного ландшафту, їхньої комунікації, їхнього бачення особливостей території та специфіки проживання на ній, колективної та індивідуальної пам'яті; вивчення туристичного простору, риторики розповідей про специфіку місця, його сприйняття відвідувачами тощо (Coretti 2021).

Еґадські острови біля Сицилії також репрезентують особливо цінну архітектурну, природну спадщину та культурний ландшафт (Badami 2020.) Головний острів Еґадських островів Favignana представляє особливий різновид середземноморської архітектурної спадщини, міські ландшафти малих островів як результат взаємодії природного чинника та людської діяльності (Napoli 2015, р. 333–339). З Еґадськими островами також пов'язані цікаві традиції народної культури і релігійності. Зокрема на о. Фавініяна 14 вересня кожного року відбувається урочиста процесія пошанування св. Хреста Господнього (la festa del SS. Crocifisso); у першу неділю жовтня – святкування на честь Богородиці Розарію (La Madonna del Rosario), традиційне свято рибаків; 14–15 серпня – на честь свята Успіння Пресвятої Богородиці (відбуваються урочисті процесії човнів у морі); 18–20 березня – святкування на честь св. Йосифа, з місцевими традиціями, зокрема з випіканням булочок «panuzzi»; свято Madonna di Custonaci (Buttitta, 2013) тощо.

Острови Пальмарія, Тіно і Тінетто відзначаються не тільки особливою природною спадщиною, ландшафтами, а також численними слідами древніх монастирських поселень (Portovenere, Cinque Terre e Isole di Palmaria, Tino, Tinetto). Острів Тіно репрезентує цікаву оборонну архітектуру, а також маяк XIX ст. (Il faro di San Venerio) (Borghini 2020, 1061–1062; Il faro dell'isola del Tino: centro culturale per le celebrazioni di San Venerio). Крім цього, історія острова пов'язана з життям св. Венерія (San Venerio Eremita, VI–VII ст., проживав тут у монастирі), покровителя затоки Il golfo della Spezia, моряків і працівників маяків. На честь цього святого кожного року, 13 вересня, у цій місцевості відбувається святкова процесія (The Feast of San Venerio in the Gulf of La Spezia).

Цікаві аспекти для дослідження представляє культурна спадщина італійських озерних островів (зокрема острів Сан Джуліо (l'isola di San Giulio) на озері Lago d'Orta, де знаходиться базиліка San Giulio, абатство та монастир; острів Комачіна (isola Comacina) на озері Комо, де є бароковий храм Сан Джованні; острів Монте Ізола на озері d'Iseo, де є санктуарій Madonna della Ceriola з цінними фресками; острів Лорето (Loreto); острів Польвезе (Polvese) на озері Trasimeno, де є стіни зруйнованого середньовічного замку, залишки монастиря di San Secondo; острів Сан Кlemente на озері Lesina (Laghi con isole al centro: le più belle da visitare in Italia).

На особливу увагу заслуговують озерні острови Борромео (Isole Borromee) на озері Маджоре (Lago Maggiore) – острови Белла, Мадре, острів Рибалок, Сан Джованні, риф Мальґера (Isola Bella, Isola Madre, Isola dei Pescatori, isolino di San Giovanni, scoglio della Malghera). Острів рибалок має давню історію ще з середньовіччя (село, каплиця, невелике кладовище, вузькі вулички, невелика пристань). Історично рибальство становило основний дохід жителів острова та сприяло формуванню особливої атмосфери та ідентичності острова. Таким чином острів репрезентує цікавий приклад взаємодії населення з екосистемою. Відповідно, острів привертає увагу туристів та має потенціал для розвитку туризму, місцевої кухні – страви з риби, островні народні святкування, елементи нематеріальної культурної спадщини тощо. Стратегії відновлення та збереження, проекти екомuzeю рибальства та острова передбачають відновлення культури, колективної пам'яті та ідентичності островної громади, елементів давніх ремесел (виготовлення та ремонт дерев'яних човнів, обладнання, сіток), реконструкцію спадщини рибальства разом із охороною довкілля та ландшафту, збереження та промоцію при-

родної та історично-мистецької спадщини, місцевих традицій, елементів усної історії від місцевих мешканців (Dondi 2018, р. 111–112). Одне з цікавих святкувань припадає на Ферраґосто (15 серпня), коли відбувається процесія святково освітлених рибальських човнів (Processione dell'Assunta), яка транспортує статую Пречистої Діви Марії навколо острова (The Borromean Islands). Сходи перед будинками прикрашають свічками, а також можна помітити святкову ілюмінацію на деревах (Ferragosto sull'isola dei pescatori: una notte d'incantesimo).

Острів Белла, незважаючи на малу територію, вміщує у собі багату культурну спадщину – архітектуру, садово-паркове мистецтво, мистецькі твори, що прикрашають інтер'єр та екстер'єр палацу Борромео XVII ст., галерею Берт'є (Galleria Berthier) з понад 130 картин, тронну залу (Sala del Trono), королівську залу (Sala delle Regine), залу гобеленів (Salone degli Arazzi), гроти (grotte), бароковий італійський сад, де на терасах відповідно до сезонів змінюються кольори квітів, Teatro Massimo в саду, рідкісні рослини, парки Parco Pallavicino, Parco Del Mottarone (Isola Bella).

Острів Мадре привертає увагу англійським садом, віллою XVIII ст., де зберігаються вироби з фарфору, унікальними зразками топіарного мистецтва, унікальними видами флори та фауни, зокрема білими павичами (The Borromean Islands).

Таким чином, тематика культурної спадщини островів Італії надає широкі перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень, case study сучасного стану, методів збереження та популяризації особливостей культурних ландшафтів менш відомих італійських островів. Кожен острів репрезентує свої особливості історичного, урбаністичного, суспільного, архітектурного, антропологічного, агрокультурного, економічного, культурного, мистецького розвитку. Всі ці аспекти відкривають нові горизонти аналітики культурних ландшафтів островних територій для сучасного сталого розвитку, культурного туризму та збереження унікальних місцевих об'єктів, традицій, святкувань, ремесел тощо. Відповідно, детальне дослідження та використання сучасних інноваційних підходів відкриває нові можливості для популяризації маловідомих спадщини та розгляду її об'єктів у контексті майбутнього включення у репрезентативні світові списки та нові культурні маршрути. Аналітика сучасних тенденцій промоції островної культурної спадщини, культурних заходів та фестивалів, збереження старовинних традицій місцевих святкувань на прикладі італійських островів відкриває унікальні міждисциплінарні перетини для інноваційних досліджень, проектів, та сталого культурного туризму. Таким чином, дослідження туристичної пропозиції, стратегій популяризації спадщини островів, комунікації з відвідувачами відкривають важливі аспекти сучасних тенденцій роботи з культурною та природною спадщиною.

Список використаних джерел та літератури

- ACHENZA, M., GIOVAGNORIO, I., CANNAS, L., 2015, Vernacular heritage solutions for sustainable architecture: the Phlegraean islands, Vernacular Architecture: Towards a Sustainable Future. Mileto, C., Vegas, F., Soriano, L. G., & Cristini, V.(editors), 27–32.
- ALBERTI, L., 1588, Isole appartenenti alla Italia.
- ALLAM, Z., & JONES, D., 2019, Climate change and economic resilience through urban and cultural heritage: The case of emerging small island developing states economies, Economies, 7(2), 62.
- ARGENTIERO, L., 2019, Il giro d'Italia in 50 isole. Guida alle mete in mezzo al mare. Iter Edizioni.
- BADAMI, A., 2020, Norme dal patrimonio culturale per la trasformazione e lo sviluppo sostenibile. Sperimentazione applicata al Piano del Colore delle Isole Egadi. PLANUM(3.2), 1609–1621.
- BARBATO, G., 2013, Capri. Il monte San Michele e la Chiesa de la Croce. Youcanprint.
- BARGELLINI, C., 1987, The Tremiti mosaic and eleventh-century floor decoration in eastern Italy. «Dumbarton Oaks papers».
- BORGHINI, F., 2020, Il faro dell'isola del Tino. Trasformazione di una struttura di difesa in riferimento per la navigazione. Defensive Architecture of the Mediterranean ,Vol XII / Navarro Palazón, García-Pulido (eds.), 1061–1068.
- BUTTITTA, I. E., 2013, Alla fiera della memoria. Feste, identità locali e mercato culturale in Sicilia. VOCI, 64. VOCI. Annuale di Scienze Umane diretto da Luigi M. Lombardi Satriani. Gruppo Periodici Pellegrini, Anno X, 64–77.
- CARRERA, F. M., CREMONESI, R. G., & TOSATTI, A. M., 2021, L'arte rupestre nella penisola e nelle isole italiane: rapporti tra rocce incise e dipinte, simboli, aree montane e viabilità. Oxford, Archaeopress.
- CHATZIGRIGORIOU, P., NIKOLAKOPOULOU, V., VAKKAS, T., VOSINAKIS, S., & KOUTSABASIS, P., 2021, Is Architecture Connected with Intangible Cultural Heritage? Reflections from Architectural Digital Documenta-

tion and Interactive Application Design in Three Aegean Islands, *Heritage*, 4(2), 664–689.

CIPRIANI, L., 2017, *Isole di possibilità/Islands of possibilities: Venezia e la città laguna/Venice and the lagoon city*. Aracne Editrice.

CONGIU, G., GALLERANI, V., MELI, F., PEDICO, L., PETTA, M., PIAGGIO, A., CORETTI, C. 2021, La narrazione dei luoghi come strumento di restituzione dei territori. *Atlante di genti remote: il racconto delle Isole Tremiti attraverso le storie dei suoi abitanti*, *Visual Ethnography*, 10(1).

COZZOLINO, M., Di MEO, A., & GENTILE, V., 2019, The contribution of indirect topographic surveys (photogrammetry and laser scanner) and GPR investigations in the study of the vulnerability of the Abbey of Santa Maria a Mare, Tremiti Islands (Italy), *Annals of Geophysics*, 62(3), 343.

CRISTALLO, F., DOLCE S., 2014, *Isole d'Italia*. LT Editore.

DI LIELLO, S., ROSSI, P., 2017, *Procida. Architettura e paesaggio. Documenti e immagini per la storia dell'isola*. Nutrimenti.

DONDI, L., 2018, *Isola Superiore dei Pescatori: Ecomuseo della Pesca e dell'Isola. Strategie per il recupero di un'identità lacuale*, *Urbanistica Informazioni*, n. 278, 111–116.

Elements on the Lists of Intangible Cultural Heritage <https://ich.unesco.org/en/state/italy-IT?info=elements-on-the-lists>

Ferragosto sull'isola dei pescatori: una notte d'incantesimo. [Online]. Available from: <http://www.dailyslow.it/ferragosto-sullisola-dei-pescatori-una-notte-dincantesimo/>

GALLIA, A., 2012, La valorizzazione dei beni culturali e ambientali per lo sviluppo delle isole minori italiane, *Rivista giuridica del Mezzogiorno*, 4, 929–962.

GALLIA, A., 2018, *Il paesaggio rurale insulare. L'isola di Ponza tra sedimentazioni storiche e processi di valorizzazione*. Roma: Tre Press.

GIANNELLI, A. Aree protette e turismo sostenibile: il Gargano e le Isole Tremiti, *Geotema*, 116–120.

GIGLIOZZI, M. T., 2017, L'abbazia delle Tremiti nell'ambito del Protoromanico adriatico: un esempio di integrazione tra Occidente e Mediterraneo in terra di frontiera/The Tremiti Abbey in the Adriatic Early Romanesque context. An example of integration in a border land, between the West and the Mediterranean area, *Il Capitale Culturale. Studies on the Value of Cultural Heritage*, (16), 283–298.

GIOVANELLI, G. San Venerio Eremita. [Online]. Available from: <http://www.santiebeati.it/dettaglio/93371>

GRIZZUTI HARRISON, B., 1991, *The Islands of Italy: Sicily, Sardinia, and the Aeolian Islands*. Ticknor & Fields.

HAMMER, K., LAGHETTI, G., & PERRINO, P., 2002, The small Italian agricultural islands-refuges for plant genetic resources? In *Broad variation and precise characterization-limitation for the future*. Proceedings of the XVIth EUCARPIA Genetic Resources Section workshop, Poznań, Poland, 16–20 May 2001, 22–32.

HSU, C. Y., CHEN, M. Y., NYAUPANE, G. P., & Lin, S. H., 2020. Measuring sustainable tourism attitude scale (SUS-TAS) in an Eastern island context, *Tourism Management Perspectives*, 33, 100617.

I nuovi Siti riconosciuti dal Comitato per il Patrimonio Mondiale // <http://www.veniceandlagoon.net/web/siti-2021/>
Il casale Vascello di Procida. [Online]. Available from: <http://www.procida.biz/fototour/vascello.asp>

Il faro dell'isola del Tino: centro culturale per le celebrazioni di San Venerio. [Online]. Available from: <https://www.cittadellaspezia.com/2021/09/09/il-faro-dellisola-del-tino-centro-culturale-per-le-celebrazioni-di-san-venerio-406434/>

Il prestigioso riconoscimento del MIBACT. Procida. *Capitale italiana Cultura 2022*. // Procida oggi. Periodico di Cultura, Costume e Vita Isolana. 20 Febbraio 2021

IODICE, R., FRATTA, A., 2017, Palazzo D'Avalos e l'ex carcere di Procida, il complesso monumentale rinascimentale tra passato presente e futuro. Nutrimenti.

Isola Bella. [Online]. Available from: <https://www.isoleborromee.it/en/isola-bella/>

Italy. Properties inscribed on the World Heritage List (58). [Online]. Available from: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/it>

KUMAR, G. M. K., 2019, Gastronomic tourism – A way of supplementing tourism in the Andaman & Nicobar Islands, *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 16, 100139.

L'Abbazia <https://www.abbaziasanmicheleprocida.it/ita/labbazia/>

La Costa di San Nicola alle Isole Tremiti. [Online]. Available from: https://www.tremiti.eu/isole/san_nicola/costa.aspx

La festa di San Michele Arcangelo a Sant'Angelo d'Ischia. [Online]. Available from: <https://www.benesserei-ischia.it/eventi/festa-san--michele-arcangelo-settembre-ischia-&lang=it>

La laguna di Marano e Grado. un mosaico di biodiversità, un patrimonio da preservare. [Online]. Available

from: https://www.regione.fvg.it/rafvfg/export/sites/default/RAFVG/economia-imprese/pesca-acquacoltura/allegati/15122015_La_Laguna_di_Marano_e_Grado_sett_2015_rid.pdf

Laghi con isole al centro: le più belle da visitare in Italia. [Online]. Available from: <https://siviaggia.it/viaggi/fotonotizia/laghi-con-isole-al-centro-piu-belle-italia/308050/>

Laguna di Marano. [Online]. Available from: <https://www.turismofvg.it/lagune/laguna-di-marano>

Le Processioni. [Online]. Available from: <https://www.abbaziasanmicheleprocida.it/ita/san-michele/le-processioni/>

LUCCHETTA, V., 2021, La seconda vita delle alghe della laguna di Venezia. Architetture produttive e sociali per riabitare l'isola di Poveglia.

MARTORELLI, R., 2018, Sardegna e Sicilia: relazioni culturali, religiose ed economiche fra le due isole tirreniche maggiori in età postclassical, *Spunti di ricerca*, 135–156.

MASTROPAOLO, R., 2021, MAREtica 2021 a Procida: il festival culturale nel suggestivo scenario di Terra Murata. [Online]. Available from: <https://www.napolidavivere.it/2021/09/11/maretica-2021-a-procida-il-festival-culturale-nel-suggestivo-scenario-di-terra-murata/>

MATARESE, I., 2020, Gusto ornamentale e scambi commerciali delle comunità dell'età del Bronzo in Italia meridionale, Sicilia e nelle isole del basso Tirreno. Gusto ornamentale e scambi commerciali delle comunità dell'età del Bronzo in Italia meridionale, Sicilia e nelle isole del basso Tirreno, *Rivista di scienze preistoriche* : LXX, S1, 345–356.

MONTALDO, E., 2014, Procida – Segni, sogni e storia di un'isola marinara. *Nutrimenti*.

Musica folk e produzioni locali, torna il Procida Sud Festival. [Online]. Available from: https://napoli.repubblica.it/cronaca/2021/07/15/news/musica_folk_e_produzioni_locali_torna_il_procida_sud_festival-310459079/

NAPOLI, G., 2015, The value of the useless in the urban landscape of small islands. In *Proceedings of the 18th IPSAPA/ISPALEM International Scientific Conference: The Usefulness of the Useless in the Landscape Cultural Mosaic: Liveability, Typicality, Biodiversity*, 333–339.

OIKONOMOPOULOU, E., DELEGOU, E. T., SAYAS, J., & MOROPOULOU, A., 2017, An innovative approach to the protection of cultural heritage: The case of cultural routes in Chios Island, Greece, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 14, 742–757.

ORLANDI, R., 1994, *Le isole italiane dell'Egeo (1912–1947)*. Levante.

PAPAKONSTANTINO, A., KAVROUDAKIS, D., KOURTZELLIS, Y., CHTENELLIS, M., KOPSACHILIS, V., TOPOUZELIS, K., & VAITIS, M., 2019, Mapping cultural heritage in coastal areas with UAS: The case study of Lesbos island. *Heritage*, 2(2), 1404–1422.

PERGOLA, P., 2014, Le origini cristiane di isole e «continenti» tra identità e uniformità, alla prova dell'archeologia. In *Atti 11. Congresso nazionale di archeologia cristiana, Cagliari... 23–27 settembre 2014*, 33–45. PFTS University Press.

Portovenere, Cinque Terre e Isole di Palmaria, Tino, Tinetto. [Online]. Available from: <https://www.unesco.beniculturali.it/projects/portovenere/>

Procida Film Festival, al via la IX edizione. [Online]. Available from: <https://www.napolitoday.it/eventi/procida-film-festival-22-25-settembre-2021.html>

RONDELLI, F., SECCI, M., TARE, A., 2019, Progetto Survey Isole Tremiti: studio territoriale dell'arcipelago Tremitese, *Ocnus. Quaderni della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici*, 27, 135–180.

SCIC | Sustainable, Collaborative and Innovative Capri. Verso Capri 4.0 Progetto di sviluppo locale di comunità per l'innovazione e la sostenibilità dell'isola di Capri. [Online]. Available from: https://iris.luiss.it/retrieve/handle/11385/195373/98303/Report_Verso%20Capri%204.0.pdf

SERCI, S., 2019, *Corona d'Aragona e Mediterraneo. Storia archivistica dei regni di Sicilia, Sardegna e Napoli*. Carghe (SS): Editoriale Documenta, (Bibliographica, 14)

SPALDING, W., 1841, *Italy and the Italian Islands: From the Earliest Ages to the Present Time*, Tom 1. Oliver & Boyd. Storia. [Online]. Available from: <https://www.santuariodibarbana.it/storia/>

The Borromean Islands. [Online]. Available from: <http://www.italia.it/en/travel-ideas/lakes/the-borromean-islands.html>

The Feast of San Venerio in the Gulf of La Spezia <https://www.navigazionegolfodeipoeti.it/en/the-feast-of-san-venerio-in-th-gulf-of-la-spezia/>

Un'estate tra processioni e luminarie, viaggio nell'Italia dei santi patroni. [Online]. Available from: <https://www.lastampa.it/viaggi/italia/2016/07/29/news/un-estate-tra-processioni-e-luminarie-viaggio-nell-italia-dei-santi-patroni-1.34842356>

Venezia. [Online]. Available from: 421-2021 <https://1600.venezia.it/>

Venezia e la sua laguna <http://www.unesco.it/it/PatrimonioMondiale/Detail/479>

WARD, P., 1974, The Aeolian Islands. The Oleander Press.

Культурна спадщина островів Італії: сучасні тенденції збереження та популяризації

Культурна спадщина та вивчення культурних ландшафтів островів стає щоразу актуальнішим завданням для сучасних дослідників у міждисциплінарному контексті. На особливу увагу заслуговують менш відомі острови, які можуть бути репрезентовані особливим поєднанням матеріальної та нематеріальної місцевої культурної спадщини. Аналітичне вивчення, case study, інноваційні проекти та популяризація культурних ландшафтів островів надає широкі перспективи для розвитку сталого культурного туризму, економічного розвитку місцевих громад та збереження місцевої культурної спадщини. У цьому контексті унікальне поле для досліджень репрезентує культурна спадщина островів Італії. У статті досліджено особливості збереження, популяризації матеріальної та нематеріальної культурної спадщини італійських островів у контексті інноваційних підходів та культурного туризму. На фоні аналізу особливостей культурної спадщини острівних територій Італії, що є у списку світової спадщини ЮНЕСКО, особлива аналітика присвячена спадщині менш відомих островів, які не входять у цей перелік, однак представляють цінні аспекти культурної спадщини. Особливої актуальності зазначеній тематиці надає цьогогорічне 1600-річчя від заснування Венеції, а також проголошення острова Прочіди культурною столицею Італії на 2022 рік. На основі вивчення італомовної літератури здійснено аналіз тенденцій сучасного стану дослідження, популяризації та сталого розвитку різних видів культурної спадщини італійських островів з метою збереження унікальності культурного ландшафту, ідентичності та розвитку місцевих громад. Дослідження цікавих інноваційних проектів розвитку островів Італії надає можливості відстежувати досвід та нові підходи у контексті збереження та популяризації культурної спадщини островів. У статті проаналізовано головні тематичні аспекти сучасних досліджень культурної спадщини острівних територій, виокремлено напрями сучасних італомовних досліджень у цьому вимірі та проаналізовано перспективи подальшого вивчення зазначеної тематики.

Ключові слова: острови, Італія, культурна спадщина, культурний ландшафт, популяризація.

Iryna Hnidyk, Candidate of Historical Sciences, docent of Department of History, Museology and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University

Ірина Гнідик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7560-3365>

Received: 29.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

«СІНЯНЬ» («ВПОРЯДКОВАНІ ПО РОКАХ») ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Сергій Кошовий

«XINIAN» AS A HISTORICAL SOURCE OF ANCIENT CHINA

Serhiy Koshovyi

The article presents a comprehensive reference of the historical narrative source of Ancient China «Xinian» from the collection of Tsinghua University, the study and research of which continues to this day.

This work is introduced into the domestic academic community and Ukrainian oriental studies for the first time, the historical context of its creation is briefly considered. It is noted that the recorded historical events start with the beginning of the Western Zhou period and bring researcher up to the early period of the Warring States, so it allows a new look at the traditional approach of historical events, historical figures, rulers, which are presented in the great work «Historical Records» ('Shiji') by Sima Qian and have many new nuances, a number of disproofs, bias and fill the gaps in our knowledge of the history of Ancient China.

Based on already published sources and research materials by foreign authors, it is studied that the events in the narrative source «Xinian» partially match the material with such classic works as «Bamboo Annals» («Zhushu jinian»), «History Book / Book of Documents» («Shujing») and so on. The study found that since the Western Zhou period, the Chu State, which many researchers have identified as barbarians, has been deeply influenced by the Chinese traditional culture of the Central Plains and has contributed to this cultural tradition of mutual integration and cultural exchange. It also reveals new horizons in the early history of Qin state. These facts have been found to require a review of various aspects of the political, administrative, legal, and religious history of the «Chinese» world.

Practical value: invaluable material for clarification of the established postulates in textbooks and materials of seminars on the history of the Ancient World, Ancient China in particular on the subject of the analyzed historical period.

Keywords: Xinian of Tsinghua bamboo slips, history of Ancient China, Qin state, Chu state, Western Zhou period, the Spring and Autumn period, the period of the Warring States (Zhanguo), Chinese intellectual tradition.

Безсумнівно, відомо що Китай – одна з найдавніших держав світу і єдина цивілізація світу, розвиток якої не переривався. З тривалим періодом історичної спадщини нарощується послужний перелік подій та явищ, які формують мислення та характер нації, інтелектуальну традицію та поведінку, разом із стереотипами та упередженістю охоплюючи усі сфери життєдіяльності суспільства.

Вже майже 10 років минуло з тих пір, як було офіційно оприлюднено матеріали з колекції провідного китайського університету Цінхуа (м. Пекін), які були названі дослідниками-видавцями «Сінянь» («Впорядковані по роках», 繫年) (Qinghua 2011). Існували і альтернативні пропозиції від китайських вчених щодо назви пам'ятки, зокрема «Історії впорядковані по роках» (故事繫年) та «Старожитності впорядковані по роках» (古事繫年) (Liao Mingchun 2012). Дане письмове історичне джерело представляє собою збірку текстів історичного, літературного жанру, що оповідають про історію та допомагають заповнити існуючі прогалини у вивченні різноманітних питань династії Чжоу (周朝) і написані на бамбукових планках – найпоширенішому матеріалі для фіксування та передачі інформації тієї історичної доби поряд з дощечками із різних порід дерева та шовку. Можна сказати, що використання пам'ятки «Впорядковані по роках» вкрай доречно для вивчення історичних подій, що відбувалися на ранніх етапах розвитку держави Цін та є важливим завданням для здійснення майбутніх досліджень тексту у цьому напрямку,

особливо у частині походження, становлення та посилення цього державного утворення серед інших держав.

Відомо, що у 2008 р. випускник вищезазначеного університету та доларовий мільярдер по версії журналу Forbes пан Чжао Вейго (趙偉國) (Forbes 2021) купив на аукціоні у Гонконзі матеріали не встановленого походження та передав у дар колекцію з 2388 бамбукових планок з стародавніми текстами ієрогліфічної спадщини держави Чу (楚國文字) (Haeghe Park 2016, с. 143).

У західному академічному співтоваристві, незважаючи на загальну тенденцію розглядати історичну класику в критично-текстологічному ключі, яка пов'язана з традиційними китайськими творами, які зараз класифікуються як класичні (经) або історичні (史) за жанровими особливостями, все ж порушувалося ряд питань, пов'язаних із заповненням прогалин в історичних матеріалах зазначеного періоду та було кинуте виклик існуючим інтерпретаціям природи та достовірності канонічних історичних текстів епохи Чжоу. Перші спроби формулювання основних завдань, визначення важливих аспектів історичної спадщини джерела реалізував вчений Ю. А. Пінес у дебютній англійській публікації «Історія та історіографія Чжоу: Введення до рукопису з бамбуку «Сінянь»» (Pines 2014). Крім цього, у 2016 р. з'явилася публікація (Liu Guozhang 2016) також англійською мовою авторства Лю Гочжан [刘国忠], яка є перекладом видання книги 2011 р. «Дотик до бамбукових планок із Цінхуа» (走近清华简), що безпосередньо актуалізує питання пам'ятки «Впорядковані по роках» не лише для академічної спільноти, але і для широкої аудиторії читачів.

За даними ізраїльського вченого-китаєзнавця Ю. А. Пінеса, автора солідних теоретико-методологічних монографій та здебільшого інформативних статей енциклопедичного формату, чий науковий доробок у царині історії Стародавнього Китаю ми вважаємо засадничим для цієї роботи, зазначає, що до 2019 р. вивченню даного джерела було присвячено не менше дванадцяти монографій та більше двохсот академічних статей опублікованих у КНР, Японії, на Тайвані та у науковому доробку синологів західного світу (Pines 2020, с.37). Варто зауважити, що продовжують з'являтися наукові статті, дисертації, тематичні публікації про тлумачення стародавнього тексту, наратив, історичні постаті, події, художньо-стильові особливості твору, датування, граматичні та стилістичні особливості, часові модифікації, структуру розділів, риторичну та його політичний меседж, достовірність історичних епізодів викладених на його сторінках тощо. Результати цих досліджень спричинили неабиякий вплив на подальші напрями дослідницької думки, зокрема на переклад досліджуваного нами тексту твору англійською мовою (табл. 1). Дана тема не представлена у вітчизняній китаїстиці і на жаль жодної публікації з цієї тематики за весь час не було серед представників української синологічної спільноти та академічної наукової думки.

Таблиця 1

**Пропозиції вчених-синологів щодо англійської назви твору «Сінянь»
(«Впорядковані по роках»)**

Автор	Пропонована назва джерела для англійської спільноти
Ю. Пінес (Pines 2020, с. 37)	«String of Years» («Вервечка років») або «Linked Years» («Зв'язані/Поєднанні роки»).
О. Мільберн (Milburn 2016, с. 54)	«Annalistic History» («Літописна історія»).
П. ван Ельс, С. Квін (P. van Els, S. Queen 2017, с. 20)	«Sequence of Years» («Послідовність років»).

Примітка: згруповано автором на основі джерел (Pines 2020, Milburn 2016, P. van Els, S. Queen 2017)

У цьому контексті варто зазначити, що перша публікація про знахідку була оприлюднена у китайському археологічному журналі «Культурне надбання» (文物) у 2011 році (Lixueqin 2011).

Прикметно, що з тих пір представники академічних кіл зарубіжної наукової думки, китаєзнавці доволі активно розпочали жваву дискусію щодо цього твору, змістовної частини викладених подій у ньому.

Для вивчення цих процесів та з огляду на значну історичну, культурну цінність пам'ятки у тому ж році було засновано Центр з охорони і дослідження розкопаних літературних пам'яток при університеті Цінхуа (清华大学出土文献研究与保护中心) (Qinghua daxue). На основі обробки і дослідження цих даних Центр почав щорічно випускати по одному альбому зі сканованими зображеннями бамбукових дощочок «цзянь» (竹简) із цієї колекції. Станом на листопад 2020 р. було видано десять томів, які є результатом довготривалої командної роботи та багаторічної співпраці китайських вчених з різних центрів і освітньо-наукових середовищ. Безперечно слід відмітити, що цьому передують етапи обстеження матеріалів, їх обробки, очищення, видалення забруднень, проведення консерваційних робіт та реставрації пам'ятки, копіювання, виконання ескізів, попередній аналіз, тлумачення археологічного матеріалу, який повинний ґрунтуватись на бережливому ставленні до історичної субстанції та автентичних елементів і характерних рис пам'ятки, а також передбачати розкриття і збереження її культурної та історичної цінності. Важливим є те що, кожен том публікації містить неоцінений науковий скарб, який складається з чотирьох основних частин: скан дощочок з високою роздільною здатністю у повну величину та необхідні деталі широким планом; збільшені фрагменти сканів дощочок із текстом; тексти з транскрипцією та з детальною анотацією дослідників і аналізом історичної і лінгвістичної складової; таблиці ієрогліфів. Крім цього фахівцями було розпочато видання наукового вісника «Виявлені [розкопані] документи» (出土文献).

За оцінкою визнаного китайського вченого, досвідченого й вимогливого упорядника стародавніх текстів пана Лі Сюеціна (李学勤, 1933–2019 рр.) твір був написаний близько 370 р. до Р. Х. На додаток, у грудні 2018 р. способом радіовуглецевого датування, яке провів Пекінський університет було встановлено, що знайдені бамбукові планки датуються 305 ± 30 рр. до н.е., тобто середнім або пізнім періодом Чжаньго («Воюючі держави»).

За твердженням Ю. А. Пінеса, яку ми цілком поділяємо – це без сумніву найбільш значуща документальна пам'ятка з огляду на можливість пізнати еволюцію поглядів історіографічних традицій Стародавнього Китаю.

Даючи характеристику джерела варто наголосити, що текст пам'ятки не надто великий, містить трохи більше 5000 символів, написаний на 138 бамбукових планках довжиною 44,6–45 см. Фактично у теперішньому вигляді цей твір розділений на 23 розділи. Аналіз мовних зворотів, стилістика та зміст вказує на те, що цей текст за припущенням науковців базувався на попередніх історичних джерелах держав Чу (楚國) та Цзінь (晉國) на додаток до автентичних джерел із спадщини правлячої династії Чжоу (周朝). На це вказує хоча б такий факт, що більшість історичних подій співпадає та перегукується з матеріалами викладеними у таких наративних джерелах, як «Коментар Цзо» (左传), «Промови держав» (国语), «Бамбукові Анналі» (竹书纪年), «Книга історії/Книга документів» (尚书) тощо. Вдаючись до паралелізму між різними явищами і подіями цей оповідний документ віддзеркалює тогочасну політичну боротьбу та являє собою репрезентативну сукупність фактів для дослідників доціньської доби (історичний період до першої об'єднаної імперії) в історії Стародавнього Китаю. У них представлені відомості, що значно розширюють наші уявлення у питаннях історії Стародавнього Китаю (зокрема господарські відносини, юридичні практики, міждержавні стосунки), проте відомості політичної історії (події) описані – найменше. Головна увага приділена міждержавним стосункам більше ніж шістьох століть. Разом з тим він не є суто канонічним текстом з чіткими хронологічними рамками.

Зупиняючись більш детально на самому джерелі, варто зауважити, що для зручності аналізу вчені поділяють його на умовні три частини. Як свідчить аналіз тексту, частина 1 (розділи 1–3) оповідає події періоду Західна (Рання) Чжоу (бл. 1046–771 рр. до Р. Х.): розділ 1 висвітлює піднесення та занепад династії Чжоу від повалення династії Шан до поразки її військових підрозділів від ворогів кочівників-жунів (戎) у 789 р. до Р.Х.; розділи 2–3 зосереджуються на піднесенні великих регіональних держав, опис подій триває до перших років періоду Чуньцю («Весни і осені», 770–453 рр. до Р.Х.). Мова зокрема йде про підйом та посилення держав Цзінь, Чу та Цін (秦國) в системі «семи найсильніших держав Чжаньго» (戰國七雄) в Піднебесній вже в наступний історичний період. Частина 2 (розділи 4–19) головним чином охоплює період Чуньцю і оповідає історії цього етапу розвитку. Ці розділи перегукуються з частинами «Коментар Цзо» та широко відображають міждержавні стосунки між ними. Виклад матеріалу головним чином зосереджено на зовнішніх відносинах держави Чу та його основних союзників та су-

перників, зокрема держави Цзінь. Висвітленню подій, пов'язаних з державою Цінь приділено доволі багато місця і уваги у викладі бачення держави Чу, даючи власну оцінку розвитку подій китайського минулого. Власне держава Цінь – важливий союзник Чу протягом більшої частини обговорюваного періоду. Вдаючись до ретроспективи доречно зауважити, що свідчення матеріалів «Сінянь» в тому, що вони коректують виклад китайської історії з точки зору подання її у викладі перспективи, яка представлена у текстах і джерелах доби Чжаньго, більшість з яких пов'язані з стародавніми державами Ці (齊國), У (吳國), Юе (越國) та іншими. Також описується історія держави Вей (魏國), утворення міждержавних альянсів та їх розпади, є намагання осмислення складних соціально-політичних процесів у тогочасному суспільстві, зумовлених кардинальними змінами, які обумовили потребу в нових управлінських методах, політичному контролі, підходах до соціальної організації, формах збору податків, обліку і контролю за робочою силою, оновлених завданнях для армії. Частина 3 (розділи 20–23) головним чином висвітлює події середини V – початку IV ст. до Р. Х., за винятком окремих пасажів розділу 20, які подають історію періоду Чуньцю. Ця частина, надзвичайно інформативна та не має аналогів ні в отриманих, ні знайдених раніше під час розкопок текстах, заповнюючи існуючі прогалини в історичних даних цього періоду.

Отже, стародавній текст «Сінянь» («Впорядковані по роках») має дуже важливе значення для вивчення історії та культури Стародавнього Китаю. Практичне значення вивчення полягає у тому, що результати дослідження можуть використовуватися у курсах лекцій з історії Стародавнього Китаю, у спецкурсах і спецсеминарах, при написанні підручників та посібників для вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, курсових і кваліфікаційних студентських робіт, у процесі подальшого вивчення окремих аспектів минулих взаємовідносин між державами доби Чуньцю («Весни і осені») та доби Чжаньго («Воюючі держави») до періоду об'єднання в єдине ціле, окрім цього дозволяє розкрити важливі, але маловивчені сторінки минулого Китаю.

Без сумніву, введення у науковий обіг цієї історичної пам'ятки має широкий і глибокий вплив на такі дисципліни, як історія Стародавнього Китаю, історична географія, філологія, археологія, дипломатія, вивчення і дослідження ієрогліфічного письма, становлення китайської інтелектуальної традиції тощо.

В англomовних працях та китаємовному науковому дискурсі порушені теми, які до сих пір недостатньо висвітлені у вітчизняному сходознавстві, китаєзнавстві зокрема, тому представляють особливий інтерес при вивченні даного джерела.

Автор планує провести більш детальне вивчення цієї пам'ятки, зокрема здійснення перекладу та тлумачення цілого тексту або його фрагментів на українську мову.

Список джерел та літератури

- Forbes.Електроннийресурс].–Режимдоступу:<https://www.forbes.com/profile/zhao-weiguo/?sh=2b17cd903a58>
- HAEREE, PARK, 2016, The Writing System of Scribe Zhou Evidence from Late Pre-imperial Chinese Manuscripts and Inscriptions (5th – 3rd Centuries BCE). Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 391.
- 廖名春：《清華簡〈繫年〉管窺》·《深圳大學學報》（人文社會科學版）2012年 第3期。[Liao Mingchun: «Qinghua jian «Xi nian» guankui», «Shenzhen daxue xuebao» (Renwen shehui kexue ban) 2012 nian di 3 qi].
- 李學勤：《清華簡〈繫年〉及有關古史問題》·《文物》2011年 第3期: 70–74 [Lixueqin: «Qinghua jian «Xi nian» ji youguan gu shi wenti», «Wenwu» 2011 nian di 3 qi: 70–74].
- LIU, GUOZHANG, 2016, Introduction to the Tsinghua Bamboo-Strip Manuscripts. Leiden/Boston: Brill, 242.
- MILBURN, O., 2016, The Xinian: an Ancient historical text from the Qinghua university collection of bamboo books. Early China. Vol. 39, 53–109.
- PINES, Y., 2014, Zhou History and Historiography: Introducing the Bamboo manuscript Xinian. T'oung Pao. Vol. 100. No 4–5, 287–324.
- PINES, Y., 2020, Zhou History Unearthed: The Bamboo Manuscript Xinian and Early Chinese Historiography. Columbia University Press, 352.
- P. VAN ELS, S. QUEEN (eds.), 2017, Between History and Philosophy: Anecdotes in Early China. Albany: State University of New York Press, 376.
- 清华大学出土文献研究与保护中心编·李学勤主编：《清华大学藏战国竹简（貳）》（上海：中西書局·2011年）·頁135 [Qinghua daxue chutu wenxian yanjiu yu baohu zhongxin bian, Lixueqin zhubian: «Qinghua daxue cang zhanguo zhujian (er)» Shanghai:zhongxi shuju, 2011 nian), ye 135].

清华大学出土文献研究与保护中心. [Qinghua daxue chutu wenxian yanjiu yu baohu zhongxin]. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.ctwx.tsinghua.edu.cn/>

References

- Forbes. [Online]. Available from: <https://www.forbes.com/profile/zhao-weiguo/?sh=2b17cd903a58> [In English].
- HAEREE PARK, 2016, The Writing System of Scribe Zhou Evidence from Late Pre-imperial Chinese Manuscripts and Inscriptions (5th – 3rd Centuries BCE). Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 391. [In English].
- 廖名春：《清华简〈繫年〉管窥》，《深圳大學學報》（人文社會科學版）2012年 第3期。[Liao Mingchun: «Qinghua jian «Xi nian» guankui», «Shenzhen daxue xuebao» (Renwen shehui kexue ban) 2012 nian di 3 qi]. [Liao Mingchun: «A Glimpse of Tsinghua Bamboo Slips «Xinian», «Journal of Shenzhen University», Humanities and Social Sciences Edition, 2012, Issue 3]. [In Chinese].
- 李學勤：《清华简〈繫年〉及有關古史問題》，《文物》2011年 第3期：70–74。[Lixueqin: «Qinghua jian «Xi nian» ji youguan gu shi wenti», «Wenwu» 2011 nian di 3 qi: 70–74]. [In Chinese].
- LIU GUOZHANG, 2016, Introduction to the Tsinghua Bamboo-Strip Manuscripts. Leiden/Boston: Brill, 242. [In English].
- MILBURN, O., 2016, The Xinian: an Ancient historical text from the Qinghua university collection of bamboo books. Early China. Vol. 39, 53–109. [In English].
- PINES, Y., 2014, Zhou History and Historiography: Introducing the Bamboo manuscript Xinian. T'oung Pao. Vol. 100. No 4–5, 287–324. [In English].
- PINES, Y., 2020, Zhou History Unearthed: The Bamboo Manuscript Xinian and Early Chinese Historiography. Columbia University Press, 352. [In English].
- P. VAN ELS, S. QUEEN (eds.), 2017, Between History and Philosophy: Anecdotes in Early China. Albany: State University of New York Press, 376. [In English].
- 清华大学出土文献研究与保护中心编·李学勤主编：《清华大学藏战国竹简（貳）》（上海：中西書局·2011年）·頁135。[Qinghua daxue chutu wenxian yanjiu yu baohu zhongxin bian, Lixueqin zhubian: «Qinghua daxue cang zhanguo zhujian (er)» Shanghai:zhongxi shuju, 2011 nian), ye 135]. [Center for Unearthed Research and Protection, Tsinghua University, edited by Li Xueqin: «Bamboo Slips from the Warring States Period in Tsinghua University, Vol. 2». Shanghai: Zhongxi Publishing House, 2011, 135.] [In Chinese].
- 清华大学出土文献研究与保护中心. [Qinghua daxue chutu wenxian yanjiu yu baohu zhongxin] [Center for Unearthed Research and Protection, Tsinghua University]. [Online]. Available from: <https://www.ctwx.tsinghua.edu.cn/> [In Chinese].

«Сінянь» («Впорядковані по роках») як історичне джерело Стародавнього Китаю

У статті подано комплексну характеристику історичного наративного джерела Стародавнього Китаю «Сінянь» («Впорядковані по роках») з колекції університету Цінхуа, вивчення і дослідження якого триває і донині.

У вітчизняний науковий обіг та українське сходознавство вперше вводиться цей твір, коротко розглядається історичний контекст його створення. Встановлено, що зафіксовані історичні події починаються з початку династії Західна (Рання) Чжоу і доводять виклад матеріалу до раннього періоду доби Чжаньго («Воюючі держави»), відтак це дає змогу по-новому поглянути на традиційний виклад перебігу історичних подій, історичних персонажів, правителів, які представлені у великій праці «Історичні записи» («Ши цзі») авторства Сима Цяня та мають багато нових відтінків, низку спростувань, упереджень і заповнюють прогалини наших знань з історії Стародавнього Китаю.

На основі вже опублікованих джерел та дослідницьких матеріалів зарубіжних авторів вивчено, що події у творі «Сінянь» частково співпадають по представленню матеріалу з такими класичними працями як «Бамбукові Аннали», «Книга історії/Книга документів» тощо. У процесі дослідження вдалося встановити, що з часів династії Західна (Рання) Чжоу держава Чу, яка багатьма дослідниками була віднесена до варварів, перебувала під глибоким впливом китайської традиційної культури мешканців Центральної рівнини і зробила власний внесок у цю культурну традицію взаємної інтеграції та культурного обміну. Також

розкриває нові горизонти ранньої історії держави Цінь. З'ясовано, що ці факти вимагають перегляду різноманітних аспектів політичної, адміністративної, правової та релігійної історії «китайського» світу.

Практичне значення: неоціненний матеріал для уточнення усталених постулатів у підручниках та матеріалах семінарських занять з історії Стародавнього світу, Стародавнього Китаю зокрема з тематики аналізованого історичного періоду.

Ключові слова: «Сінянь» («Впорядковані по роках»), бамбукові планки «цзянь» з колекції університету Цінхуа, Історія Стародавнього Китаю, держава Цінь, держава Чу, Західна (Рання) Чжоу, доба Чуньцю («Весни і осені»), доба Чжаньго («Воюючі держави»), китайська інтелектуальна традиція.

Serhiy Koshovyi, Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Chief consultant, The Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Сергій Кошовий, кандидат історичних наук, головний консультант, Апарат Верховної Ради України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1079-1040>

Received: 14.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОЇ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ

Андрій Пількевич

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PERSPECTIVES OF MODERN POPULAR CULTURE

Andrii Pilkevych

The article deals with the problem of modern understanding the phenomenon of «popular culture». At the same time, classical approaches to the consideration of the complex of issues of «popular culture» without losing their relevance are needed reinterpretation of concepts and theoretical models to understand the key-elements of the content and understanding of new realities. Popular culture can be characterized as an extremely dynamic phenomenon that continues to take new forms, changing its nature. Author defines its essence as the presentation of a set of content available for understanding by the vast majority of people, regardless of social background, financial status and education. Modern popular culture is characterized by a pronounced syncretic nature. It is emphasized that today there is no universal approach to understanding the term «popular culture». Some countries have their own internal models of representation, due to the peculiarities of national scientific schools. In the concepts of information society development, one of the most relevant areas for the humanities research remains the dichotomy of «human» and «mechanical». The formation of concepts of popular culture is assigned to commercial institutions of highly developed countries, which is associated with the new role of information and communication opportunities. Attention is drawn to an important feature of the representation of the term in Anglo-American historiography, namely the fundamental difference in the understanding of the terms popular culture for the period of the late XVIII – mid XX centuries and for the second half of the twentieth century when the «ethnological» component is leveled and there is a gradual identification of the terms «popular culture» with «mass culture». Instead, the term «folk culture» is used in the Ukrainian scientific tradition, which at the present stage may have intersections, but is completely incomparable with the term «popular culture».

Keywords: popular culture, mass culture, information society, communication, theoretical models.

Комплекс понять, що сьогодні асоціюється із узагальнюючим терміном «сучасна популярна культура», є незаперечним феноменом. Автор пропонованої статті визначає її сутність як представлення сукупності контенту, доступного для розуміння абсолютною більшістю людей незалежно від особливостей соціального походження, матеріального становища і рівня освіти. Для її засвоєння не потрібно спеціальних знань і навичок, оскільки смислові звернення направлені на загальноприйняті в соціальному та естетичному сенсі норми повсякденної свідомості. Сучасна популярна культура характеризується яскраво вираженим синкретичним характером, орієнтована на дозвілля, її основна функція – розважальна, а генеративна мета обумовлена, преш за все, прагненням до отримання прибутку.

Варто звернути увагу на важливу особливість, представлену в західній історіографії. Мова йде про принципову різницю у розумінні термінів «популярна культура» (popular culture латинізм від *populus* – народ) для означення періоду з кінця XVIII до середини XX ст. і, відповідно, від другої половини XX ст. до сьогодення. Перший період представлений розумінням терміну «popular culture» з однієї сторони як синоніму масової культури, але, водночас, і як народної культури у термінологічному розумінні, наближеному до вітчизняного наукового поля, тобто культуру народу, етносу, нації, що обрамлена етнологічними модусами: несе в собі певні традиції, виступає як спосіб передачі досвіду, виконує обрядові функції тощо. Також при всіх відмінностях має спільну лінію з масовою культурою у фокусі розуміння її протистояння культурі

елітарній. В другій половині ХХ ст. вже вказана «умовно етнологічна» складова нівелюється, відбувається поступове ототожнення термінів «popular culture» з «mass culture», домінуючою формулою є функціонування їх як синонімів. Натомість в українській науковій традиції вживається термін «народна культура», що на сучасному етапі може мати перетини, але є зовсім неспівставним з терміном «популярна культура». Важливо відмітити, що в пострадянській науковій літературі і досі актуальним та дискусійним залишається питання протиставлення термінів «popular culture» та «mass culture», де останній є помітно домінуючим (Костина 2010; 2019).

Для комплексного аналізу теоретико-методологічних основ розуміння сучасної популярної культури підсумуємо найбільш актуальні здобутки.

Ідейна спадщина Алексіса де Токвіля може слугувати своєрідною відправною точкою в утворенні «класичного компендіуму» теоретико-методологічної основи поняття «популярної культури». Його двотомна праця «Демократія в Америці» (1835, 1840) формалізує проблему «тиранії більшості», що дискутується як в політичному, так і в культурному вимірах. Концепт диктату та примусового нав'язування своєї волі умовній меншості несе в собі латентну деспотичну природу (Токвиль 2000).

Актуальними залишаються ідеї Вільгельма Дільтей, викладені у його праці «Побудова історичного методу в науках про дух» від 1910 р. (Der Aufbau der geschichtlichen Methode in den Geisteswissenschaften). Автор, обстоюючи ідеалістичні погляди, розмірковує над «досконалою моделлю єдиного духу», де поєднуються окремі області культури – умовно «висока» та «низька» (Дільтей 2004).

Серед низки робіт Гюстава Лебона на особливу увагу заслуговують «Психологія народів», що побачила світ у 1894 р. (Les Lois Psychologiques de l'Évolution des Peuples) та «Психологія натовпу» від 1895 р. (La Psychologie des Foules). Описана автором теорія загального падіння, деградації культурного розвитку, що обумовлювалась домінуванням народних мас як деструктивного елементу з функцією пригнічення «життєздатного» елітарного компоненту, не витримала перевірки часом (Лебон 2011). Натомість ряд проблем, пов'язаних з посиленням ролі мас у суспільних процесах: «розчинення людини» у натовпі, деградація інтелекту та здатності до критичного мислення, активізація потягу до несвідомих інстинктів, «розмита відповідальність», а також представлені Лебоном моделі поведінки натовпу, не втратили, а лише посилили свою актуальність сьогодні. Особливо цінними постають описані методи впливу на маси, техніки маніпуляції масовою свідомістю.

Своєрідним підсумком здобутків Георга Зіммеля та Макса Вебера є узагальнене бачення проблеми «популярної культури» Зігфрідом Кракауером. З широкого наукового доробку автора, перш за все, варто виділити збірку статей «Орнамент маси» кінця 20-х років ХХ ст. Через призму індустрії популярних розваг Кракауер аналізує феномен «міської нудьги», «градацію дозвілля», питання ізоляції та відчуження, відносини індивіда з групою, причини схильності до певних масових вподобання. Цілком актуальним є описаний автором образ «середньої людини».

До найбільш впливових теоретиків проблеми феномену «популярної культури» неодмінно належить Хосе Ортега-і-Гассет. Його праці «Дегуманізація мистецтва» від 1925 р. та «Повстання мас» від 1929 р. розлого аналізують проблему дихотомії елітарної та популярної культур. Автор поділяє суспільство на «обраних», що складають жалюгідну меншість, та основну масу. «Маса» розуміється не як певний соціальний клас, а як спосіб людського мислення. «Людина маси» живе без певного життєвого проекту. Вона задовольняється своєю ідентичністю з іншими людьми, збігом своїх ідей і бажань до загальноновизнаних стандартів (Ортега-і-Гассет 2008). Причини такого стану речей вбачаються у технологічних здобутках та ліберальній демократії. Ортега розкриває образ «Людини маси», що вийшла на авансцену, нав'язуючи свої смаки, стверджуючи своє «право не бути правим».

Науковий спадок засновників Франкфуртської школи Макса Хоркхаймера та Теодора Адорно важко переоцінити. Їх праця «Діалектика просвітництва. Філософські фрагменти» вперше опублікована в 1947 р. (Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente) і досі слугує практичним дороговказом для означення методології сприйняття популярної культури як інструменту маніпуляції. Концепція «Індустрії культури» представлена у вигляді умовного промислового конвеєра із виробництва уніфікованих «товарів» мистецтва, позбавлених ціннісних орієнтирів (Horkheimer & Adorno 1969). Споживачем виступають маси, які за допомогою стандартизованого мистецтва є об'єктом маніпулювання в капіталістичному суспільстві. Генеруючи хибні потреби, індустрія культури перетворює людину на пасивного, байдужого та керованого споживача. «Індустрія культури» розглядалася як знаряддя встановлення тотальної форми підпорядкування реалізації «технологічної раціональності».

Однією з найбільш актуальних на сьогодні залишається теорія «соціального конструкціонізму» Пітера Бергера і Томаса Лукмана (*The Social Construction of Reality*). Описаний авторами умовний соціальний конструкт є концептом, що сприймається як природна і очевидна річ, що належить певній культурі або спільноті. Ідея штучно створених культурних артефактів, що є вибірковими по відношенню до соціальних конструктів, базується на соціальній конвенції (домовленості людей). Модусом самих соціальних конвенцій виступають типології та системи цінностей, які обґрунтовуються як об'єктивна реальність. Культурна взаємодія конструюється на принципах схожості у сприйнятті типової наповненості повсякденного життя, що таким же чином відтворюються і закріплюються.

Не можна залишити без уваги працю Жана Бодріяра «Суспільство споживання» 1970 р. (*La société de consommation: ses mythes et ses structures*). На думку автора, в основі популярної культури лежить принцип «старіння та відмирання» традиційних цінностей. Сама популярна культура є середовищем зміни знаків та символів, а її імперативом є потреба в актуальності, сучасності, функціональній корисності для людини-споживача (Baudrillard 1970). Далі на зміну індивідуальності та «живий культурі» приходить ритуалізація безглузвих знаків, які не мають глибинного змісту. Формується певний мінімум подібних «наборів знаків», що визначається як обов'язковий для «культурної» людини.

В цілому ж сучасний дискурс та розвиток теорії «популярної культури» не можуть розглядатись без урахування актуальних тенденцій еволюції інформаційних технологій (Rayward 2017), оскільки цілком очевидно постає невідповідність усталених підходів до сучасних інформаційних реалій (Berger & Luckmann 1966). Популярна культура сьогодення вже не обмежується тим змістовим наповненням та семантикою, що вкладали в неї вчені XIX–XX ст. (Schement & Ruben 2017). Підкреслено, що методологічно історична наука постійно потребує інформаційно-статистичного аналізу минулого та створення більш точних моделей для визначення закономірностей розвитку людських суспільств (Martin 2017).

Сучасні тенденції у розвитку популярної культури характеризуються «масштабною» комунікацією через загальнодоступні інтернет-інструменти (Rannenberg 2009). Світовий інформаційний простір забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей через призму існуючих мережевих сервісів (Asif 2019). Контроль над фокусом концентрації та утворення глобальних «ІТ-призм» (Krüger 2013), які оперують тематичним контентом та заданою оцінкою інформаційних потоків, видається найбільш актуальною проблемою для подальших напрямків еволюції сучасної популярної культури (Kerschbaumer 2020).

Окреслені вище наукові напрями та підходи, які можна охарактеризувати як «обов'язкову класику», безумовно продовжують залишатись актуальними та складають основу теоретико-методологічного комплексу проблематики «популярної культури». Водночас, представлені тенденції, що продукують трансформаційні процеси, пов'язані з розвитком інформаційних технологій (з ключових актуалізуючих факторів варто виділити, перш за все, комунікаційний вплив технологій Broadband Internet Access, масову доступність мобільного інтернету 4G та 5G, ультра-транспарентність та проблеми інтернет-адикції, ІТ-гіпонімію соціальних мереж та месенджерів тощо (Webster 2006) беззаперечно вказують на те, що сьогодні популярну культуру можна характеризувати як явище вкрай динамічне. Особливо помітними в загальній канві постають останні 20 років, за які відбулась вкрай швидка еволюція. Обрис популярної культури продовжує набувати нових форм, змінюючи свою природу. Цілком очевидно є актуальна необхідність концептуального переосмислення цілого ряду понять та підходів до розуміння ключових проблем складного та багатогранного феномену сучасної популярної культури.

Список джерел та літератури

- ДИЛЬТЕЙ, В., 2004, Построение исторического мира в науках о духе, Собрание сочинений. Т. 3. М.: Три квадрата, 2004, 10–413.
- КОСТИНА, А., 2010, Массовая культура как феномен постиндустриального общества. М.: Ленанд.
- КОСТИНА, А., 2019, Национальная культура – этническая культура – массовая культура: «Баланс интересов» в современном обществе. М.: Ленанд.
- КОСТИНА, А., 2019, Цифровое общество: новые возможности – новые угрозы, Знание. Понимание. Умение, 3, 172–183.
- ЛЕБОН, Г., 2011, Психология народов и масс. М.: Академический проект.

- ОРТЕГА-И-ГАСЦЕТ, Х., 2008, Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания. М.: АСТ.
- ТОКВИЛЬ, А., 2000, Демократия в Америке. М.: Издательство «Весь Мир».
- ASIF, S., 2019, 5G Mobile Communications. London: Routledge.
- BAUDRILLARD, J., 1970, La société de consommation : ses mythes ses structures. Paris: S.G.P.P.
- BERGER, P. & LUCKMANN, T., 1966, The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge, Garden City. NY: Anchor Books
- HORKHEIMER, M. & ADORNO, T., 1969, Dialektik der Aufklärung. Frankfurt.
- KERSCHBAUMER, F. et al., 2020, The Power of Networks: prospects of Historical Network Research. London: Routledge.
- KRÜGER, J., NICKOLAY, B. & GAYCKEN, S., 2013, The Secure Information Society: London: Springer.
- MARTIN, W., 2017, The Global Information Society. London: ImprintRoutledge
- RANNENBERG, K., ROYER, D. & DEUKER, A., 2009, The Future of Identity in the Information Society. Berlin: Springer.
- RAYWARD, W., 2017, European Modernism and the Information Society. London: ImprintRoutledge.
- SCHEMENT, J. & RUBEN, B., 2017, Information and Behavior, Between Communication and Information. Vol. 4. New York: ImprintRoutledge.
- WEBSTER, F., 2006, Theories of the Information Society. London: Routledge.

References

- DILTEI, V., 2004, Postroenie istoricheskogo mira v naukakh o duhe, Sobranie sochinenii [Construction of the Historical World in the Sciences of the Spirit, Collected Works] T. 3. М.: Tri kvadrata, 2004, 10–413. [In Russian].
- KOSTINA, A., 2010, Massovaia kultura kak fenomen postindustrialnogo obshchestva [Mass culture as a phenomenon of post-industrial society]. М.: Lenand. [In Russian].
- KOSTINA, A., 2019, Natsionalnaia kultura – etnicheskaia kultura – massovaia kultura: «Balans interesov» v sovremennom obshchestve [National culture - ethnic culture - mass culture: «Balance of interests» in modern society]. М.: Lenand. [In Russian].
- KOSTINA, A., 2019, Tsifrovoe obshchestvo: novye vozmozhnosti – novye ugrozy, Znanie. Ponimanie. Umenie [Digital Society: New Opportunities – New Threats, Knowledge. Understanding. Skill]. 3, 172–183. [In Russian].
- LEBON, G., 2011, Psihologhiia narodov i mass [Psychology of peoples and masses]. М.: Akademicheskii proekt. [In Russian].
- ORTEGA-I-GASSET, H., 2008, Vosstanie mass. Dehumanizaciia iskusstva. Beskhrebetnaia Ispaniia [Revolt of the masses. Dehumanization of art. Spineless Spain]. М.: АСТ. [In Russian].
- ТОКВИЛ, А., 2000, Демократиia в Америке [Democracy in America]. М.: «Ves Mir». [In Russian].
- ASIF, S., 2019, 5G Mobile Communications. London: Routledge.
- BAUDRILLARD, J., 1970, La société de consommation : ses mythes ses structures. Paris: S.G.P.P.
- BERGER, P. & LUCKMANN, T., 1966, The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge, Garden City. NY: Anchor Books
- HORKHEIMER, M. & ADORNO, T., 1969, Dialektik der Aufklärung. Frankfurt.
- KERSCHBAUMER, F. et al., 2020, The Power of Networks: prospects of Historical Network Research. London: Routledge.
- KRÜGER, J., NICKOLAY, B. & GAYCKEN, S., 2013, The Secure Information Society: London: Springer.
- MARTIN, W., 2017, The Global Information Society. London: ImprintRoutledge
- RANNENBERG, K., ROYER, D. & DEUKER, A., 2009, The Future of Identity in the Information Society. Berlin: Springer.
- RAYWARD, W., 2017, European Modernism and the Information Society. London: ImprintRoutledge.
- SCHEMENT, J. & RUBEN, B., 2017, Information and Behavior, Between Communication and Information. Vol. 4. New York: ImprintRoutledge.
- WEBSTER, F., 2006, Theories of the Information Society. London: Routledge.

Теоретико-методологічні перспективи сучасної популярної культури

Пропонована стаття присвячена проблемі сучасного розуміння феномену «популярної культури». Класичні підходи до розгляду комплексу питань «popular culture» не втрачаючи своєї актуальності водночас потребують

концептуального переосмислення ряду понять та теоретичних моделей для розуміння ключових змістовних елементів наповнення та осмислення нових реалій. Сьогодні популярну культуру можна характеризувати як явище вкрай динамічне, що продовжує набувати нових форм, змінює свою природу. Автор

визначає її сутність як представлення сукупності контенту доступного для розуміння абсолютною більшістю людей незалежно від особливостей соціального походження, матеріального становища і рівня освіти. Сучасна популярна культура характеризується яскраво вираженим синкретичним характером. Підкреслено, що сьогодні не існує універсального підходу до розуміння терміну «popular culture». В окремих країнах існують свої внутрішні моделі представлення, що обумовлені особливостями національних наукових шкіл. У концепціях розвитку інформаційного суспільства одним з найбільш актуальних напрямів для гуманітарної сфери досліджень залишається дихотомія «людського» та «механічного». Формування концептів популярної культури закріплюється за комерційними установами високорозвинених країн, що пов'язано з новою роллю інформації та можливостями комунікації. Звернено увагу на важливу особливість представлення терміну в англо-американській історіографії, а саме принципову різницю у розумінні термінів популярна культура для періоду кінця XVIII - середини XX ст. і для другої половини XX ст. коли «етнологічна» складова нівелюється і відбувається поступове отождолення термінів «popular culture» з «mass culture». Натомість в українській науковій традиції вживається термін «народна культура», що на сучасному етапі може мати перетини, але є зовсім неспівставним з терміном «популярна культура».

Ключові слова: популярна культура, масова культура, інформаційне суспільство, комунікація, теоретичні моделі.

Andrii Pilkevych, PhD, Associate professor, Department of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Андрій Пількевич, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4154-064X>

Received: 14.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

**ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ В 1785–1917 рр.**

Рецензія на монографію Олександра Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): Історіографічний дискурс. Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2021. – 364 с.»

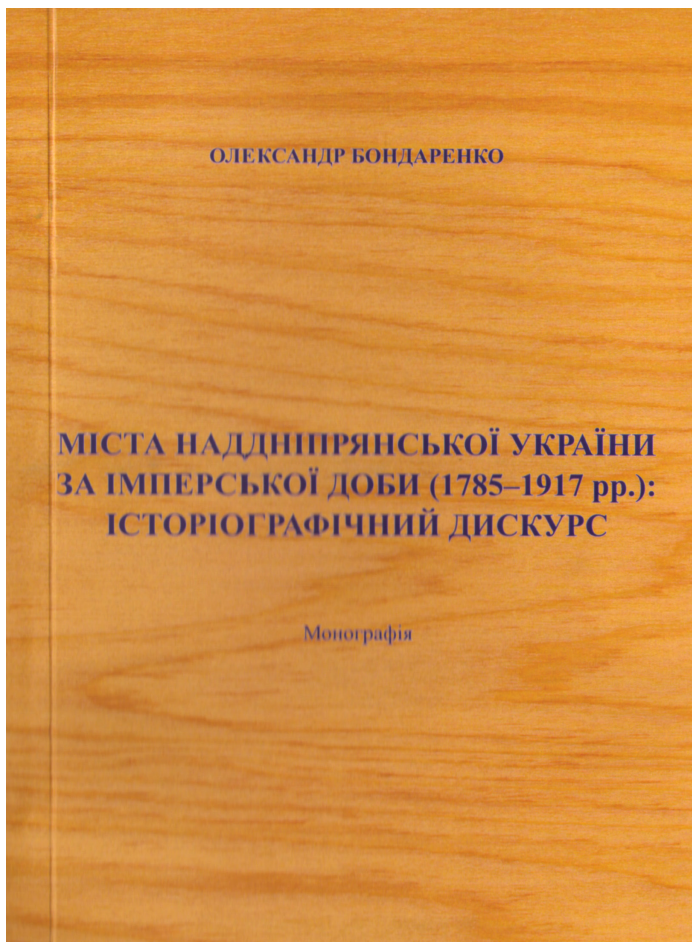
Валерій Капелюшний, Віктор Пилипенко

**HISTORIOGRAPHY OF SOCIO-ECONOMIC AND SOCIO-CULTURAL
PROCESSES IN THE CITIES OF DNIEPER UKRAINE IN 1785–1917.**

Review of the monograph by Oleksandr Bondarenko «Cities of Dnieper Ukraine During the Imperial Era (1785–1917): Historiographical Discourse. Kropyvnytskyi: Publisher Lysenko V.F., 2021. – 364 p.»

Valerii Kapeliushnyi, Viktor Pylypenko

The authors reviewed Oleksandr Bondarenko's monograph «Cities of Dnieper Ukraine during the Imperial Era (1785–1917): Historiographical Discourse», which was the result of his many years of research on this topic. It is noted that the peer-reviewed work is the first comprehensive study in modern domestic historical science, in which according the problem-chronological principle the historiography of socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Dnieper Ukraine in 1785-1917 was summarized.

The reviewers analyzed the degree of coverage by O. V. Bondarenko historiography of the history of formation and evolution of urban self-government institutions, financial activities of municipal governments, development of urban industry and trade in the cities of the Dnieper region in the period, as well as the degree of research of the main urban estates – merchants and bourgeoisie, charitable activities of the urban elite. It is concluded that the peer-reviewed monograph is multifaceted, encourages further research, determines the activation of creative thought of its readers.

Keywords: historiography, Dnieper Ukraine, cities, city self-government, city finances, industry, trade, merchants, bourgeoisie, charity.

Детальний аналіз монографії О. В. Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): Історіографічний дискурс» дає змогу сформулювати деякі узагальнення щодо актуальності дослідження, ступеня обґрунтованості та достовірності його основних положень і висновків та загальної оцінки дослідження.

Сьогодні для історичної науки актуальним є завдання не лише емпіричного дослідження різноманітних сторін історії міст, а й історіографічного узагальнення, наукової рефлексії та теоретико-методологічного осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів, підведення певних підсумків, накреслення подальших шляхів розробки порушеної теми. З огляду на це та відсутність історіографічного дослідження з цієї теми, яке мало б системний, узагальнювальний характер й охоплювало відповідний хронологічний період, комплексне дослідження з історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів у містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. є вагомим науковою проблемою та актуальною темою для монографічного дослідження.

У «Вступі» до монографії автором обґрунтовано вибір теми, її актуальність, об'єкт та предмет дослідження, хронологічні та географічні межі.

У першому розділі «Визначення поняття «місто», його типологія та функціональне призначення в історіографії», висвітлюючи основні теоретико-методологічні засади наукового пошуку, О. В. Бондаренко детально простежив погляди дорадянських, радянських та сучасних науковців щодо важливих та недостатньо вивчених методологічних проблем історії міст – наукового визначення поняття «місто», типології та функціонального призначення. Автор констатує, що починаючи з 1990-х рр. науковий інтерес дослідників до проблем історії міст імперської доби істотно підвищився, розширилося коло наукових проблем, дослідницьке поле поповнилося новими напрямками в історичній науці, зокрема історичною антропологією, історією повсякдення, історією ментальності, мікроісторією, історією низу, локальною історією, гендерною історією, історією сім'ї. Серед них важливе місце посідає міська історія, як окремий дослідницький напрям. Передусім зусиллями науковців, що розробляють цей напрям, сьогодні у вітчизняній історіографії спостерігається певна зміна напрямку розвитку міської історії. Місто поступово починає розумітися дослідниками, насамперед, як складний, динамічний соціокультурний універсум, котрий зумовлює зміну парадигми знання про місто загалом. Тому в сучасній українській історіографії найактуальнішими стають дослідження міського феномену, що мають міждисциплінарний характер. Незважаючи на те, що проблема визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення порушувалася в імперській, радянській та сучасній історіографії, автор стверджує, що вона недостатньо вивчена й до сьогодні і це спонукає до подальшого наукового пошуку у цьому напрямі.

У другому розділі «Міське самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. у працях дослідників» увага автора сфокусована на історіографічному аналізі праць, які присвячені як безпосередньо вивченню міського самоврядування в Наддніпрянській Україні, так і праць, які стосуються міських самоврядних інституцій імперії загалом.

О. В. Бондаренко увесь комплекс публікацій з цієї проблеми поділив на три основні історіографічні періоди, які відповідають загальним тенденціям розвитку історичної науки – перший – імперський, другий – радянський і третій – сучасний, наголосивши, що ця періодизація зумовлена насамперед формуванням нового бачення досліджуваної проблеми, що принципово відрізняються від інших напрямів досліджень, постановкою проблем, їхнім об'єктивним розглядом, загальними концептуальними підходами.

Особливу увагу автор рецензованої монографії приділив реформам 60-70 рр. XIX ст., які, спричинили в науково-політичному дискурсі царської Росії дискусію серед учених, публіцистів та громадських діячів щодо ролі й місця самоврядування в державному устрої, механізму взаємодії місцевих самоврядних інституцій з державними владними структурами. У процесі дискусії у центрі уваги науковців, публіцистів та діячів місцевого самоврядування опинилися громадська (громадівська) та державна теорії, які з різних позицій з'ясовують його сутність та особливості взаємин з державою.

Дослідник показав негативне ставлення радянської історіографії до історії міського самоврядування, яке практично не досліджувалося, що було зумовлено тим, що інститут міського самоврядування трактувався як явище буржуазного суспільства, через те класово чуже марксистсько-ленінській ідеології. Натомість питання формування та еволюції міських самоврядних інституцій є достатньо популярними у сучасних учених та найбільш дослідженими.

У цьому ж розділі істотну увагу автор приділив аналізу праць з історії формування, становлення та фінансової діяльності міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Ця проблема знайшла відображення у широкому масиві різнопланових праць сучасників імперської доби, в радянській історіографії та в наукових студіях сучасних вітчизняних дослідників.

У третьому розділі монографії «Економічний розвиток міст Наддніпрянщини: історіографічний дискурс» здійснено аналіз публікацій з історії промислового та торговельного розвитку у

містах. О. В. Бондаренко акцентує, що в історіографії імперської доби не склався науковий напрям, метою якого було б комплексне вивчення промислового й торговельного розвитку міста, а наукове осмислення зазначеної проблеми так і не вийшло за межі збору та публікацій фактичного матеріалу щодо торгових, ремісничих та промислових занять населення міст. На його думку, характерними рисами більшості праць було домінування фактологічного підходу, описовість, відсутність наукового аналізу та серйозних узагальнень.

Автор наголосив, що в радянській історіографії основна увага зосереджувалася на вивченні торгового та промислового законодавства, розвитку мануфактури, торгівлі, фінансів, міського транспорту. Специфічними рисами, властивими всім науковим працям цього періоду, були класовий підхід до оцінки та аналізу соціально-економічного розвитку міст, завідомо вкрай негативне ставлення до будь-яких заходів уряду, сприйняття законодавчих актів необ'єктивно та односторонньо, що обмежувало та звужувало дослідницьке пошукове поле.

На основі аналізу сучасних наукових публікацій, О. В. Бондаренко зазначив, що наукове студіювання промислового та економічного розвитку міст Наддніпрянщини й дотепер не набуло системного та комплексного цілеспрямованого характеру. Незважаючи на побутування стереотипу щодо найбільшої вивченості міського економічного розвитку, вивчення літератури свідчить, що далеко не всі його аспекти знайшли своє висвітлення та не порушені навіть у постановочному ключі.

Четвертий розділ монографії «Міські стани Наддніпрянської України як об'єкт дослідження» присвячений аналізу комплексу праць з історії основних міських станів – купецтва й міщанства та історії благодійності міської еліти.

В книзі підкреслюється, що для дорадянської історіографії була властива розробка лише деяких аспектів історії купецтва. Важливою ознакою досліджень дорадянських та радянських авторів було ототожнення купецтва, буржуазії та підприємців як однієї соціальної верстви, що свідчило про відсутність методологічних засад дослідження не лише проблеми підприємництва, а й аспектів, пов'язаних з трансформацією станової соціальної структури у Російській імперії.

Автор вказав на позитивні риси щодо вивчення купецтва у сучасній вітчизняній історіографії, яка позначена пошуком нових підходів до дослідження купецтва, введенням в обіг нових джерел та систематизацією значного масиву фактичного матеріалу, та появою низки нових тем та напрямів досліджень, не властивих для історіографії попередніх періодів. Він також наголосив, що предметом дослідження сьогодні є соціальний образ, особливості внутрішнього світу купецтва, специфіка менталітету, його повсякденного життя.

Міщанство, зауважив О. В. Бондаренко, належить до найменш вивченого стану міського населення періоду імперії. У радянській історіографії воно розглядалося як носій дрібнобуржуазної свідомості, а саме поняття «міщанин» набуло негативного відтінку і стало означати обмежену, аполітичну, недалеку людину, що схильна до накопичення, користюлюбства тощо. До того ж, міщанство розглядалося не як один із міських соціальних станів, а як соціально-психологічне та моральне явище.

Хоч сучасні українські дослідники й зробили певний внесок у вивчення історії міщанства, проте історія найчисленнішої міської верстви й досі не знайшла достатнього висвітлення в історичній науці.

Автор монографії встановив, що в історіографії широко представлена благодійна діяльність міської еліти. Дорадянська історіографія розглядала значне коло питань добродійності – систематизація фактів та визначення основних етапів розвитку доброчинності; дослідження взаємин держави і системи громадського піклування; вивчення причин жебрацтва та пошук заходів щодо його запобігання; висвітлення церковної доброчинності; дослідження діяльності благодійних установ, визначення ефективності форм і способів надання допомоги нужденним; вивчення ролі органів громадського управління щодо доброчинної діяльності й громадського піклування та досвіду самоврядування західних держав, діяльність яких надзвичайно високо оцінювали сучасники; звернення до мотиваційних установок благодійності тощо.

На думку автора, за радянських часів доброчинність не була предметом спеціального дослідження, оскільки саме поняття «благодійність» було чужим для тоталітарного суспільства та суперечило ідеологічним постулатам марксизму-ленізму. Добродійність розглядалася виключно як один з інструментів, який царизм з буржуазією використовували з метою відвернення трудящих від класової боротьби, через те дослідження з історії благодійності не здійснювалися.

О. В. Бондаренко наголошує, що після здобуття незалежності в Україні відроджується наукове зацікавлення до тих проблем, які раніше фальсифікувались або замовчувались радянською історіографією, серед яких – благодійна діяльність міської еліти. Питання добродійної

діяльності міського населення Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. знайшли широке відображення у численній та тематично і жанрово різноплановій літературі.

Висновки монографічного дослідження підсумовують та узагальнюють матеріал, що викладений в його основній частині і є логічними та аргументованими.

Хочемо підкреслити, що О. В. Бондаренко акцентував увагу на перспективних для подальшого вивчення проблемах: місце міських органів самоврядування в системі губернських та повітових владних державних структур, взаємини міських фінансових та державних інституцій, повсякдення чиновників міського самоврядування, з'ясування їхньої ролі у громадському та культурному житті міських громад, комплексні історичні та історіографічні дослідження історії соціально-економічних процесів в українських містах з використанням компаративного інструментарію, соціокультурного розвитку міського соціуму, зокрема повсякдення містян, менталітет міських верств.

Загалом рецензована монографія є завершеним та цілісним науковим дослідженням, утім, віддаючи належне високому рівню її підготовки, вважаємо за доцільне висловити такі побажання: значного полегшення у сприйнятті основних положень роботи можна було б досягнути поданням словника використаних термінів та понять; автором не акцентовано й не цілісно в монографії подано аналіз праць з історії міст Наддніпрянщини в працях істориків, які працювали поза межами України. Монографія Олександра Володимировича Бондаренка є самостійним дослідженням, яке, безперечно є вагомим внеском у вітчизняну історичну науку, адже сприяє систематизації та теоретичному осмисленню історіографічного доробку з означеної наукової проблеми.

ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1785–1917 рр.

Рецензія на монографію Олександра Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): Історіографічний дискурс. Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2021. – 364 с.»

Автори рецензували монографію Олександра Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): Історіографічний дискурс», яка стала підсумком багаторічних досліджень ним цієї теми. Зазначено, що рецензована праця є першим комплексним дослідженням у сучасній вітчизняній історичній науці, в якому за проблемно-хронологічним принципом узагальнено історіографію соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України у 1785–1917 рр.

Рецензентами проаналізовано ступінь висвітлення О. В. Бондаренком історіографії історії формування та еволюції міських самоврядних інститутів, фінансової діяльності органів міського самоврядування, розвитку міської промисловості та торгівлі в містах Наддніпрянщини в окреслений період, а також ступінь дослідження основних міських станів – купецтва та міщанства, благодійної діяльності міської еліти. Зроблено висновок, що рецензована монографія є багатоплановою, спонукає до подальших досліджень, зумовлює активізацію творчої думки її читачів.

Ключові слова: історіографія, Наддніпрянська Україна, міста, міське самоврядування, міські фінанси, промисловість, торгівля, купецтво, міщанство, благодійність.

Valerii Kapeliushnyi, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Валерій Капелюшний, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3552-3675>

Viktor Pylypenko, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Віктор Пилипенко, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4397-9039>

Received: 16-09-2021

Advance Access Published: October, 2021

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Рецензія на монографію Костянтина Рахна «Крик кажана: гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народнознавство, 2020. – 1472 с. – (Українські керамологічні студії; вип. 22)»

Андрій Сидоренко

FUNDAMENTAL RESEARCH ON UKRAINIAN FOLKLORE

Review of the monograph by Kostyantyn Rakhno «Bat's Cry: Pottery Craft in the Folklore Heritage of the Ukrainians: a monograph. Opishne: Ukrainian Ethnology, 2020. – 1472 p. – (Ukrainian Ceramological Studies; issue 22)»

Andriy Sydorenko

The author reviewed K. Yu. Rakhno's monograph «Bat's Cry: Pottery Craft in the Folklore Heritage of the Ukrainians». The complex nature of the research and the interdisciplinary approach in covering the announced topic are emphasized. It is noted that the author of the monograph builds a holistic concept of the development of Ukrainian historiography of pottery folklore from the first mentions in chronicles and polemical treatises to the emergence of a full-fledged synthetic science of

ceramics. The components of the author's concept have been covered and analyzed: the first mentions of pottery in written sources, the period of collecting Ukrainian folklore, the period of comprehension of folklore data and their introduction into scientific circulation, the period of complex study of pottery as an ethnographic phenomenon with the emergence of relevant scientific schools, period of Soviet repression and levelling of the spiritual component of pottery as a phenomenon with the parallel continuation of studies in exile and in the Diaspora, the period of resumption of research in pottery folklore and the emergence of a comprehensive science of ceramics. The methodological component of the monograph, its prosopographical character, and introduction into scientific circulation of a number of statements, fundamentally new for domestic historiography, are emphasized.

Keywords: pottery, pottery folklore, ceramology, folklore studies, historiography.

Вітчизняна історична наука досить часто страждає на брак концептуальних ідей. Особливо виразно це помітно в царині, власне, історії України. Кажучи алегорично, вона знаходиться між Сциллою постмодерністського карго-культу та Харибдою народницько-радянських рудиментів. Перший фактор в категорично-бе-

запеляційному ключі постулює тези про «необхідність тотальної деконструкції», «боротьбу з гранд-нарративом», подаючи це як самодостатній процес та дивним чином трактуючи окремі драматичні події вітчизняної історії в українофобському тоні (найбільш показово це виражено в спробах окремих «публічних істориків» заперечити Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу). Другий фактор все ще намагається привнести у вітчизняну історію глибокі елементи «споконвічного егалітаризму», артикулювати «класовий характер» її модерного періоду, та, головне, не гребує марксистською тезою про «базис і надбудову», відтісняючи цим культурно-гуманітарну складову на задній план. За вищевказаних умов, поява свіжого концептуального дослідження, котре підіймає глибинні нарративні пласти та постулює нове авторське бачення низки елементів історичного процесу – це, звісно, знакова подія в науці. Саме таким дослідженням є монографія полтавського вченого, історика, етнолога, керамолога та культуролога, доктора історичних наук Костянтина Юрійовича Рахна «Крик кажана: гончарство у фольклорній спадщині українців».

Вже сам обсяг даної книги – 1472 сторінки, що є вкрай нетиповим для вітчизняної історіографії – наочно демонструє нам, що автор підіймає такий широкий спектр питань, який, імовірно, не завжди до снаги охопити і колективу авторів. У вступній частині Костянтин Рахно, спираючись на візію західноєвропейської академічної науки, декларує магістральну проблему свого дослідження: розглянути гончарство крізь призму студій з української фольклористики не суто в контексті усної народної творчості з артикуляцією виробничо-ремісничих аспектів, але в якості феномену, котрий відображає комплекс міфологічних, ритуальних, світоглядних, філософських, морально-етичних, правових та побутових аспектів духовного життя українського народу (с. 10–12).

Аналізуючи всю сукупність історіографічних матеріалів у вигляді літописних даних, фольклорних розвідок та збірників, наукових статей та монографічних праць, літературних творів, автор наголошує на хронологічній тягlostі предмету свого дослідження від доби Київської Русі до сьогодення. Це, відповідно, відобразилося і на структурі книги, основний виклад якої складається із 8 розділів.

Перший розділ праці охоплює період накопичення знань про гончарство як культурне явище від давньоруської доби до кінця XVIII століття. Автор не просто аналізує матеріали літописів та літературних пам'яток (здебільшого – полемічних трактатів), а повноцінно реконструює комплекс тогочасних уявлень про феномен загалом та про постать гончаря зокрема, наголошуючи на її особливому культовому (мало не деміургічному) статусі та аналізуючи на її прикладі динаміку ролі сакрального в житті народу впродовж означеного хронологічного проміжку.

Другий розділ монографії фокусує увагу на накопиченні дослідницького фактологічного матеріалу стосовно гончарського фольклору в I половині XIX століття. Автор аналізує численні пісні, казки, прислів'я, замовляння з народної магії, розкриває перед нами не лише специфіку діяльності тогочасних письменників, мовознавців, етнографів а й детально висвітлює їх наукові зацікавлення, світоглядні переконання та, нерідко, стосунки з представниками монарших родів. Так, до прикладу, відомий фольклорист Яків Головацький у 1846–1847 роках підготував до друку 2 томи зібрання «Вінок русинам на обжинки», котрі були видані у Відні коштом герцога Лукки Карла II Людовіка Бурбон-Пармського, що симпатизував українській культурі (с. 76). Ще одним промовистим прикладом є козацький генерал-лейтенант Іван Попко, котрий паралельно з військовою службою займався народознавчими студіями – зокрема в 1850 році він підготував історичну розвідку «Про стан Чорноморського козачого війська з 1 січня 1825 до 1 січня 1850 року», за яку від російського імператора Миколи I отримав у подарунок діамантовий перстень (с. 144).

Третій розділ книги торкається II половини XIX століття. Костянтин Рахно наголошує, що в цей час постать гончаря стає самодостатнім об'єктом досліджень фольклористів. Так, зокрема, матеріали фольклорно-етнографічної експедиції Павла Чубинського, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, зібрані дані низки письменників та літературознавців не просто описували гончарство, а й, відштовхуючись від цього феномену, доводили самотність української мови та української культури і, що важливо, намагалися інституціоналізувати отримані знання в тодішній науковий простір, що вилилося, зокрема, у створення Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Особливо автор виділяє постать Павла Чубинського, вченого виразно правоконсервативних переконань, підкреслюючи роль того у визначенні етнічних меж українства та практичному доведенні самотності українського народу (с. 239, 267).

Четвертий розділ праці зосереджує увагу на періоді кінця XIX – початку XX століття. Автор підкреслює, що в центрі історико-етнографічних досліджень цього часу була саме міфологічна складова гончарства, крізь призму якої розкривалася, власне, міфологічна парадигма світо-

будови як такої. Нагромаджений фактологічний матеріал розкривав увесь процес створення та використання гончарних виробів як з точки зору матеріальної культури (значення у побуті), так і, головне, духовної – роль глини як матеріалу в народних переказах, сакральний аспект ліплення та випалювання виробу, місце виробу в традиційній культурі українців. На думку Костянтина Рахна, саме цей період заклав підвалини для майбутніх керамологічних студій.

П'ятий розділ охоплює дуже складні 1920–1940-ві роки. Автор визначає їх як «період учнів», підкреслюючи спадкоємність з науковими школами кінця XIX – початку XX століть. Він, зокрема, фокусує увагу на дослідженні семантики глиняного посуду крізь призму тогочасної західноєвропейської етнологічної думки, гончарних осередків та гончарного цеху як етнографічного явища. Костянтин Рахно показує, що саме більшовицькі репресії обірвали не лише злет української етнографічної думки, але й знищили спадкоємність наукових шкіл з т.зв. «дореволюційних» часів, оскільки більшість вчених розходилися з марксистською ідеологією та звинувачувалися в цікавості до минушини. В той же час, на українських землях, котрі в міжвоєнний період опинилися у складі Польщі та Чехословаччини, продовжувалася плідна фольклорно-етнографічна діяльність, як і в середовищі української еміграції після поразки Національно-визвольних змагань 1917–1921 років (с. 873–875). Торкаючись періоду Другої світової війни, автор аргументовано демонструє, що на території Райхскомісаріату Україна вітчизняними вченими було поновлено фольклорно-етнографічну діяльність – як і видавничу справу, роботу архівних та освітніх установ, що в порівняльному аналізі з часами сталінських репресій 1930-х років не може не наштовхувати на відповідні висновки (с. 991).

Шостий розділ монографії присвячений діаспорному періоду української науки, в контексті якого зуміли вижити повноцінні керамологічні студії. Автор зазначає, що в центрі уваги більшості тогочасних дослідників була обрядова роль гончарства, використання гончарних виробів у дохристиянській ритуалістиці й системі вірувань, пошук паралелей не лише з європейським світом, але й із середньовічним, скіфським періодами та навіть з індоарійською міфологією (с. 1024).

Сьомий розділ книги розповідає про дослідження гончарства в часи 1950–1980-х років на теренах СРСР. Автор вказує, що офіційний радянський підхід до цього феномену передбачав його виключно мистецтвознавче сприйняття в конотації матеріальної культури соціально-економічного плану та соціалістичних перетворень у побуті села. Гончарський фольклор практично не досліджувався, ну а складова духовної культури повністю виключалася з наукового обігу. Костянтин Рахно акцентує, що за таких умов фактичного загальмування даної тематики з боку офіційних академічних інституцій, до неї зверталася у своїх творах низка українських радянських письменників.

Восьмий розділ праці аналізує студії з гончарського фольклору від початку 1990-х років до сучасності. Автор наочно демонструє, що бурхливий суспільно-політичний злам 1980–1990-х років та відновлення української незалежності повністю повернули у вітчизняну науку дослідження гончарства як складової духовної культури. Він наголошує, що ґрунтовні концептуальні праці етнологів нового покоління (передусім – професора Олеса Пошивайла) не лише відновили ментальну тяглість із науковими школами початку XX століття та аналізували гончарство як практичне втілення народного світобачення, але й створили фундамент для появи науки керамології, акцентуючи її міждисциплінарний характер.

Висновки автора констатують, що студії з гончарського фольклору мали багатоступеневу еволюцію. Вони пройшли шлях від протоетнографічних розвідок до оформлення в повноцінну самостійну наукову дисципліну. Використання широкої джерельної та історіографічної бази, наявність ґрунтового апарату у вигляді іменного та географічного покажчиків дають усі підстави назвати монографію Костянтина Рахна фундаментальним концептуальним дослідженням. Заявлена як історіографічна, ця праця суттєво виходить за анонсовані вузькі тематичні рамки. Відзначимо найбільш показові її риси.

1. Автор не просто вивчає згадки про постать гончаря в досліджуваних джерелах, а вписує її в площину сакральних вимірів, міфологічних уявлень, побуту, соціального життя суспільства, по суті – крізь її призму аналізує історичні деталі означеного хронологічного проміжку. В цьому можна простежити окремі паралелі між його підходом та методологічними заувагами французької Школи «Анналів» загалом та її засновника Марка Блока зокрема.

2. Історіографічна база у Костянтина Рахна представлена не лише проаналізованими працями, а й зверненням до їхніх авторів. Ці автори аж ніяк не є «безликими прізвищами» – кожен з них коротко розкритий на сторінках монографії включно з описом його біографії, методів наукових студій та суспільними поглядами. Таким чином, можемо констатувати просопографічний характер праці.

3. Автор не уникає неоднозначних чи табуйованих тем у вітчизняній історії, нерідко йде всупереч закріпленим історіографічним штампам. Він аргументовано доводить власне бачення окремих періодів та подій, підкріплюючи його документами та свідченнями. Так, цікавим є висвітлення ролі таємних націоналістичних товариств Громада й Братство тарасівців, підкреслення, всупереч народницькій візії, консервативно-монархічних переконань Івана Попка, Якова Головацького, Павла Чубинського, Івана Білика, Олександра Малинки. Аналогічно це стосується і Другої Світової війни та аналізу культурно-наукового життя українського народу на теренах Райхскомісаріату Україна. Окрім того, відзначимо вживання автором стосовно вказаного періоду терміну «Другі Визвольні змагання». Вважаємо, що цей термін буде найбільш близьким до дійсності, якщо брати за константу подій 1939–1945 років спроби поновлення української державності.

Таким чином, книга доктора історичних наук Костянтина Рахна – це комплексне концептуальне дослідження, що містить, власне, не лише виконання поставлених мети та завдань, а й наявність низки авторських рефлексій, котрі сміливо можна назвати новаторськими як для вітчизняної історичної науки зокрема, так і для вітчизняної гуманітаристики загалом. З цього приводу буде доречною цитата видатного українського історіософа, культуролога та археолога, доктора філософських наук Юрія Павленка стосовно інтелектуального доробку іншого вченого – археолога, доктора історичних наук Миколи Чмихова: «З цього погляду важливою заслугою М. Чмихова було його наполегливе прагнення прорвати завісу часу й уявити духовний світ людей тих далеких від нас тисячоліть. А для цього замало самих лише наукових даних і теоретико-методологічних побудов. Потрібна ще неабияка сила уяви, на «продуктивних здібностях» якої наголошував раціоналістичний філософ І. Кант. Спираючись на самі факти та їх тлумачення за усталеними методичними схемами, ми можемо продукувати нове знання лише у визначених цими схемами концептуальних межах. Прорив у невідоме обов'язково пов'язаний зі зміною ракурсу погляду на предмет дослідження, а це можливо за умови включення в пошук усієї сукупності духовних властивостей людини» (Павленко 2001, с. 8). Візьмемо на себе сміливість у повній мірі екстраполювати цю цитату і на монографію Костянтина Рахна.

Список джерел та літератури

ПАВЛЕНКО, Ю., 2001, Микола Чмихов і світоглядне підґрунтя його космоархеологічної концепції. У: Чмихов М., Від яйця-райця до ідеї Спасителя. Київ: Либідь.

References

PAVLENKO, Yu., 2001, Mykola Chmykhov i svitohliadne pidgruntia yoho kosmoarheolohichnoi kontseptsii [Mykola Chmykhov and the worldview basis of his cosmoarchaeological concept]. In: M. Chmykhov, Vid yaitsia-raitsia do idei Spasytelia. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ **Рецензія на монографію Костянтина Рахна «Крик кажана: гончарство** **у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське** **Народознавство, 2020. – 1472 с. (Українські керамологічні студії; вип. 22)»**

Автором прорецензовано монографію К. Ю. Рахна «Крик кажана: гончарство у фольклорній спадщині українців». Підкреслюється комплексний характер дослідження та міждисциплінарний підхід у висвітленні анонсованої теми. Зазначається, що автор монографії вибудовує цілісну концепцію розвитку української історіографії гончарського фольклористики від перших згадок у літописах та полемічних трактатах до появи повноцінної синтетичної науки керамології. Висвітлюються та аналізуються складові авторської концепції: перші згадки про гончарство у писемних джерелах, період збирання українського фольклору, період осмислення фольклорних даних та введення їх до наукового обігу, період комплексного вивчення гончарства як етнографічного явища з появою відповідних наукових шкіл, період радянських репресій та нівеляції духовної складової гончарства як феномену з паралельним продовженням студій на еміграції та в діаспорі, період відновлення досліджень гончарського фольклору та появи комплексної науки керамології. Підкреслюється методологічна складо-

ва монографії, її просопографічний характер та введення в науковий обіг низки тверджень, принципово нових для вітчизняної історіографії.

Ключові слова: гончарство, гончарський фольклор, керамологія, фольклористика, історіографія.

Andriy Sydorenko, graduate student of the Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Андрій Сидоренко, аспірант кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4144-7936>

Received: 16.09.2021

Advance Access Published: October, 2021

«ЭТОТ ДЕНЬ МЫ ПРИБЛИЖАЛИ, КАК МОГЛИ...»

Рецензія на книгу «Жаркевич М. Ф. Я вернусь к тебе, любимая...
(Письма с фронта. 1942–1945 гг. Из личного архива семьи Жаркевичей) /
Вступ. статья, комментарии, составитель Н. М. Жаркевич. – Нежин: Издатель
ЧП Лысенко Н. М., 2021. – 228 с.»

Григорій Казьмирчук, Олена Костенко, Марія Казьмирчук

«THIS DAY WE BROUGHT AS CLOSE AS WE COULD...»

Review of the book «Zharkevich M.F. I will return to you, beloved ... (Letters from the front. 1942–1945. From the personal archive of the Zharkevich family) / introductory article, comments, compiled by N. M. Zharkevich. – Nizhyn: Publisher by PE Lysenko N. M., 2021. – 228 p.»

Grygorii Kazmyrchuk, Olena Kostenko, Mariia Kazmyrchuk

Authors reviewed the book «Zharkevich M. F. I will return to you, beloved ... (Letters from the front. 1942–1945. From the personal archive of the Zharkevich family)». The book contains letters of a participant of the Second World War M. F. Zharkevich from the Zharkevich family archive. This letters published for the first time and have a wide thematic range. Eyes of an ordinary participant shown The Second World War – the most dramatic event of the 20th century. Life of the front and the rear, impressions of the many-cleaned battles and information about peaceful life were shown very realistic. Thus this book contains important historical sources. It will be of interest not only to historians, but also to the general reader.

Keywords: the Second World War, letters, the front, the rear, 1942–1945.

Нещодавно в нашому науково-громадському житті відбулася подія, яка заслуговує на увагу. Ніжинське видавництво «ЧП Лисенко Н. М.» видрукувало книгу фронтових листів гвардії лейтенанта Михайла Федоровича Жаркевича, які він протягом трьох років (1942–1945) писав своїй дружині.

Загальновідомо, що сьогодні в Україні існує велика література, в тому числі й епістолярна, присвячена Другій світовій війні. І в цьому сенсі рецензована книга є ще одним свідченням, якою ціною дісталася нам перемога. Але безумовно, пізнавальний інтерес і значення нової книги полягає не тільки в цьому. Листи М. Ф. Жаркевича вражають своїм і тематичним, і хронологічним діапазоном. Пекуча ностальгія за рідною домівкою, піклування і турботи про долю сім'ї, евакуйованої з теплої, сонячної України на далекий і холодний Урал, органічно переплітаються з турботами про долю країни. Але найважливіша особливість рецензованої книги пов'язана в першу чергу з тими миттєвими емоціями і почуттями, які викликали у їх автора ті події й епізоди, учасником і свідком яких йому довелося бути.

Він болісно переживає важкі поразки Червоної Армії в перші дні і місяці війни: «Последние дни настроение плохое. Ну, и понятно, в связи с чем. Вот все эти дни, когда разворачивались бои в районе Воронежа, а потом сдача Ворошиловграда, действует угнетающе... Сегодня стало легче, когда я прочел

в газеті о том, что в районе Воронежа инициатива снова перешла в руки советских войск» (23.VII.1942). Він переймається долею молодих солдатів, яким довелося взяти до рук зброю й передчасно подорослішати: «Я ... видел, как шли в бой, и как дрались, и как умирали на поле брани ребята, мужчины 25 и 26 годов рождения. По внешнему виду – это мальчики, а по тому, что они пережили и видели – старики, они за короткое время научились смотреть смерти прямо в глаза» (28.XI.1943). Але коли ситуація докорінно змінюється, і Червона Армія впевнено пішла вперед на Захід, він не може приховати своєї радості і пишається своєю причетністю до визволення батьківщини від ворожої навали: «... Я горжусь тем, что я воюю [в] Красной Армии, я горжусь тем, что мне удалось выйти победителем из всех боев, которые мы вели в тяжелые для нас времена. Сейчас у нас выросли крылья. Мы сейчас наступаем, и это хорошо и радостно. ... а если что-нибудь случится со мной, ты и Сережке расскажи об этих днях радости побед Красной Армии. ...» (3.VII.1944); «Я рад, что я был в числе тех, которые штурмовали твердыню В<осточной> Пруссии – Кенигсберг. Ну, дали мы ему!» (14.IV.1945). І це не пусте бохвальство. Автор листів три роки воював на передовій, і йому не раз довелося заглядати в очі смерті. Згадати хоча б його нечисленні, досить лаконічні розповіді про ті бої, у яких він брав участь. Ось лише деякі приклади: «Я ... буду вспоминать ... как семь раз на протяжении двух дней пресловутый Матвеев Курган (сьогодні – районний центр Ростовської області) переходил из рук в руки, как шесть раз мы входили в него как победители и шесть раз уходили, стиснув зубы, для того, чтобы прийти седьмой раз и больше не оставлять его» (16.XI.1943). Або: «Та тишина, о которой я тебе писал, сменилась адом. Три дня ожесточенных боев. Три напряженных дня, три бессонных ночи. На нашем участке за это время подбили более 200 танков противника» (19.VIII.1944).

Уродженець України, він палко мріяв її визволити від фашистської навали. Згадки про це неодноразово зустрічаються в його листах: «Мы воюем по-прежнему и с боями продвигаемся вперед. Еще немного и мы выступим на освобождение Украины, также как и многие из частей Красной Армии это уже делают» (19.II.1943); «Я жду со дня на день освобождения Марганца» (28.XI.1943); «Я сейчас радуюсь успехам наших войск, уже свободен Днепропетровск и целый ряд районов нашей области ... и скоро-скоро радио сообщит нам одновременно ... радостную весть об освобождении и Марганца, и Никополя, а вместе – и нашей квартиры» (30. XI.1943).

Але звільняти Україну від німецьких загарбників йому не довелося. Він визволяв Крим, Білорусію, Литву, Східну Пруссію. За визволення Криму і Литви нагороджений двома орденами Червоної Зірки.

Але війна – це не тільки криваві битви і гуркіт гармат. Війна – це ще і важкий, малокомфортний повсякденний побут, який не завжди потрапляв у стрічки документальних хронік та на шпальти газет. Тим більш цікаво дізнатися про нього не з офіційних джерел, а побачити очима рядового учасника війни. Зазвичай Михайло Федорович згадує про реалії солдатського життя між боями не так уже й часто. Але всі вони різноманітні як за змістом, так і за емоційним забарвленням. Одні – мають суто інформаційний характер («После довольно большого перерыва нас стали кормить хорошо. Например, утром суп гречневый, в обед суп с мясом и каша, а вечером суп пшеничный... Сегодня нам прибавили хлеба и дают по 800 гр. а раньше давали по 650». – 11.VI.1942). Другі позначені доброзичливим солдатським гумором («Время измеряю от завтрака до обеда, от обеда до ужина. Вернее, у нас так выражаются. Утром завтрак, масло и сахар дают, поэтому говорят: «Ну, до масла осталось 7 часов». В обед – компот. Говорят: «До компота примерно два, три или еще пять часов». Ужин ничем не знаменателен, и его принимаем как необходимость, а после снова ожидаем завтрака». – 1.XI.1942). Треті пройняті легким сумом («Пускай уже я ... готовлюсь и эту зиму провести в окопах и уже из опыта знаю, сколько приятных моментов сулит эта пора года, начиная от мокрой до последней нитки одежды и постоянного почавкивания в сапогах до промерзания одежды к стенкам окопа...». – 1.IX.1944). Інші вражають бурхливим захопленням своїм комфортом, що несподівано випав на солдатську долю майже в останні дні війни у покинутому німцями будинку, де після штурму Кенігсбергу розмістилася частина, у якій служив Михайло Федорович («Вот уже два дня, как я сплю ... раздевшись до белья... Даже вот забыл: электричество! Ты, понимаешь, за всю войну впервые электрический свет!». – 26.IV.1945). Але цей комфорт різуче відтіняє ті реальні умови, у яких три роки довелося жити автору листів і не тільки йому. Та в ім'я перемоги Михайло Федорович, як і всі його товариші по зброї, згодний був терпіти всі негаразди окопного побуту (див.: 1.IX.1944).

З давніх-давен відоме римське прислів'я: коли гримлять гармати, музи мовчать. Але фронтові листи М. Ф. Жаркевича переконливо заперечують твердження, солідаризуючись зі сло-

вами відомої пісні В. Лебедєва-Кумача та А. Лепіна «После боя сердце просит музыки вдвойне...». Але автор листів, що йому довелося три роки воювати на передовій, в умовах, коли, за його власними словами, «душа черствела» і не можна було обійтися «без мата» (29.IX.1944), зумів зберегти в собі все людяне. Учитель за фахом, він часто згадує школу, де працював до війни, своїх учнів, педагогічний колектив: «Сегодня 31 августа. Этот день у нас, учителей, связан с началом нового учебного года. И вот я сейчас вспоминаю, как мы готовились к учебному году в <19>40 году. Были сложены уже все планы, составлено расписание, подготовлены первые уроки. Чувствовался какой-то особый подъем, и ощущалась особая радость от встречи с ребятами, которые за лето выросли, изменились. Я сейчас оторван от всего этого, и поэтому какая-то щемящая тоска от всех этих воспоминаний рождается в сердце» (31.VIII.1942). У своїх листах він цитує рядки Т. Г. Шевченка і О. С. Пушкіна, згадує твори В. Г. Короленка, Л. М. Толстого, Г. Сенкевича. Він мріє після війни насолодитися музикою Ф. Шопена. В його пам'яті нерідко спливають живописні полотна К. Брюллова та І. Левітана: «Осень у нас уже... Дыханьем этой любительницы ярких красок разукрашены березы. Стоят, постепенно роняя на землю свой безукоризненно красивый наряд. Вот, и справа, и слева расстилаются пейзажи, достойные кисти самого Левитана» (14.IX.1944). Він не втратив здатності насолоджуватися природою, заслухуватися співом солов'їв: «У нас зацвели белые акации, стоят, словно облитые молоком, аромат чудесный, зелень кругом, мирно жужжат пчелы... совершенно не верится, что этот мирный покой – фальшивый, что каждую минуту может начаться концерт (тобто бій)...

...Ночью, а они у нас сейчас прекрасные, можно чувствовать себя свободней, можно ходить и не обнаружить себя. Да, ночи у нас прекрасные, лунные, майские. Ты знаешь, что соловьи совершенно не боятся войны, выстрелов, разрывов. И по ночам я с удовольствием слушаю их трели. Помнишь, как они у нас в плавнях пели?» (18.V.1943).

Народжений у селі, син сільського учителя й сам учитель, він як власний біль сприймав понівечену, сплюндровану бомбами і снарядами землю, але він завжди вірив, що роботящі руки його співвітчизників після війни повернуть цю землю до життя і вона віддячить їм багатим врожаєм: «Я себе представляю то время, когда война будет тоже не настоящим, а бывшим... Это место (Матвеев Курган) многие будут помнить и тогда, когда перепаханы будут шрамы на высотах, сделанные снарядами и минами, а земля, обильно политая кровью и удобренная костями, будет гордиться тяжелым колосом пшеницы или ржи спеющего урожая».

Невід'ємною складовою рецензованої книги «Я вернусь к тебе, любимая...» є доданий до вміщених у ній фронтових листів коментар, який органічно вводить приватне листування до великої Історії, свідком якої і творцем якої був рядовий воїн. Окрім родинних подробиць і топонімічних екскурсів, він містить також ґрунтовні історичні довідки, зміст яких пов'язаний із подіями країни та світу, що тим чи іншим чином мали вплив на життя автора листів та його сучасників: це відомості про утворення антигітлерівської коаліції і відкриття Другого фронту, про переведення на воєнні рейки промисловості та сільського господарства, про зміни в навчальних планах середньої школи. В цьому переліку можна також згадати й про інше: що таке ленд-ліз; як здійснювалося матеріальне та грошове забезпечення військових, що перебували в діючій армії, та їхніх родин у тилу; яких правил мали дотримуватися солдати та офіцери, що воювали в Західній Європі, щоб надіслати додому рідним поштовий пакунок; як відбувалася в 1945 році демобілізація армії тощо.

Цілком природньо, що в коментарі до листів, які писалися на фронті, центральне місце посідає інформація про бойові дії. Із неї можна дізнатися, коли і протягом якого часу відбувалася та чи інша операція, хто був її розробником, яку мету вона ставила перед учасниками бойових дій, які фронти були задіяні в її реалізації, які перешкоди виникали в процесі її виконання і які заходи сприяли її успішному завершенню. Безперечно, значна частина відомостей про війну і життя в тилу була добре відома більшості сучасників тих років. На жаль, сьогодні, коли переважна частина фронтовиків пішла з життя, їх пам'ятають здебільшого фахові спеціалісти, і тому про них варто нагадати не тільки сьогоднішнім, а й прийдешніми поколінням.

Отже, підсумовуючи все вищевикладене, ще раз зазначимо: книга фронтових листів М. Ф. Жаркевича «Я вернусь к тебе, любимая...» (Ніжин, 2021) є важливим історичним документом і може бути цікавою й корисною як для масового читача, так і для фахових спеціалістів: учителів, студентів, науковців.

«ЭТОТ ДЕНЬ МЫ ПРИБЛИЖАЛИ, КАК МОГЛИ...»

Рецензія на книгу «Жаркевич М. Ф. Я вернусь к тебе, любимая... (Письма с фронта. 1942–1945 гг. Из личного архива семьи Жаркевичей)» / Вступ. статья, комментарии, составитель Н. М. Жаркевич. – Нежин: Издатель ЧП Лысенко Н. М., 2021. – 228 с.»

Авторами прорецензовано книгу «Жаркевич М. Ф. Я вернусь к тебе, любимая... (Письма с фронта. 1942–1945 гг. Из личного архива семьи Жаркевичей)». Книга містить листи М. Ф. Жаркевича – учасника Другої світової війни з архіву родини Жаркевичів. Ці листи, опубліковані вперше, мають широкий тематичний діапазон. У них показано Другу світову війну крізь призму бачення звичайного учасника найдраматичнішої події ХХ століття. Дуже реалістично були показані події на фронті та у тилу, враження від багатьох запеклих боїв та надано інформацію про мирне життя. Тому ця книга містить важливі історичні джерела. Вона буде цікавою не лише історикам, а й широкому колу читачів.

Ключові слова: Друга світова війна, листи, фронт, тил, 1942–1945 роки.

Grygorii Kazmyrchuk, Dr. Hab., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Григорій Казьмирчук, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-9484>

Olena Kostenko, PhD of Philological Sciences, Leading Bibliographer of the Gogol Center for Nizhyn Mykola Gogol State University.

Олена, Костенко кандидат філологічних наук, провідний бібліограф Гоголезнавчого центру Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Mariia Kazmyrchuk, Dr.Hab., Associate professor of Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Марія Казьмирчук, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Received: 13.08.2021

Advance Access Published: October, 2021

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 65

На першій сторінці обкладинки ілюстрація Василя Седляра до «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 10.10.2021. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Aгial. Ум. друк. арк. 9.
Тираж 100 прим.